Nāgānanda
ed. by
G. B. Brahme
and
S. M. Paranjpe

Rs-6/-

NO 89

NÂGÂNANDA

BY

S'RÎHARSHADEVA,

EDITED

WITH AN INTRODUCTION AND NOTES,
CRITICAL AND EXPLANATORY,

BY

GOVIND BAHIRAV BRAHME, B. A.,
BHAU DAJI PRIZEMAN, LATE DAKSHINA
FELLOW, WILSON COLLEGE, BOMBAY,

AND

SHIVARAM MAHADEO PARANJAPE, B. A.,
LATE DAKSHINA FELLOW, DECCAN COLLEGE, POONA.

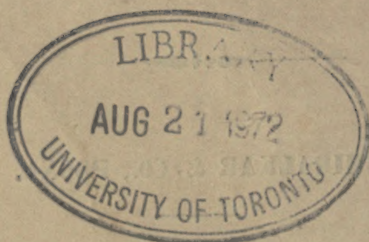
SHIRALKAR & CO., POONA.

1893.

(All rights reserved.)

PK
3794
H3N3
1893

PRINTED AT THE "ARYA-VIJAYA" PRESS, POONA.

TO

THE DEAR MEMORY

OF

THE LATE LAMENTED

VAMAN SHIVRAM APTE, M.A.,

Principal and Professor of Sanskrit,
Fergusson College, Poona, Fellow of
the University of Bombay,

This Book is Dedicated by

His Pupils.

Ramchandra Vishvanath Kan

K66a

VII. B.

CRITICAL NOTICE.

—:o:—

The present edition of the Nâgânanda is based on the collation of the following copies :—

B₁. This is one of the printed copies of the drama, published in 1863 by Kris'nas'astri Chiploonkar. In this each page of the Sanskrit text is followed by another containing the Marathi translation of the same ; while the Sanskrit translation of the Prakrit passages is added separately at the end of the book. The editor remarks in his preface that he prepared his text only from one MS., and that in a few cases of misreadings due to the ignorance of the scribe he made such alterations only as seemed to restore the text to its original purity. By way of illustration he says that he has changed मारवधूभिः to वारवधूभिः in I. 1. and दृष्ट्वा to जित्वा in III. 59. This copy is now out of print.

B₂. This is a MS. kindly lent to us by Mr. Gopal Raghunath Nandargikar of Poona. It is written in a beautiful and legible hand, and extends over thirty-six and a half oblong leaves of foolscap paper. It is thirty-one years old as is seen from the Marathi colophon: हें पुस्तक परशुराम गोडबोले यांचें असे. मित्रवर्य केशवराव परचुरे यांच्या पुस्तकावरून लिहविलें ।। शके १७८३ कार्तिकमास मुक्काम पुणें ।। हस्ताक्षर हरीपंत लेखक. The Prakrit passages are immediately followed by their Sanskrit translation. This copy is throughout marked with small perpendicular straight lines of pencil, separating, probably for the purposes of the press, such words (simple or compound) as have not merged into the body of other words by any rules of *sandhi.* Besides, in many places, several letters or words are scratched out with black ink and are substituted generally by those that we meet with in B₁. These two circumstances, besides others of less importance, have led us to conjecture that this is the same MS. that Kris'nas'astri based his text upon.

B₃. We got this copied for us from a MS. lying in the custody of the brother of Govind S'astri Nirantara of Nasik. The original copy, however, was afterwards, though for about a fortnight, se-

cured for us by Mr. G. R. Nandargikar through Mr. Dwarkanath Raghoba Tarkhadkar. It is written in a legible hand and contains twenty-two oblong leaves of a blue paper. It begins with अथ नागानन्दनाटकप्रारम्भो जयति दलंऽस्मिन्विजयप्रदः सताम्, and ends in इति श्रीहर्षकृतनागानन्दनाटकसमाप्तिर्लसति ॥ इदं पुस्तकं निरन्तरोपाभिधगोविन्दस्य ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

Through the same source of Messrs. Nandargikar and Tarkhadkar we got another MS. belonging to Ekanath S'astri of Nasik. It is carefully written on thick rough paper, and contains twenty-three oblong leaves. On the front page of it is found श्रीहर्षहर्षनिर्मितनागानन्दाह्वनाटकादिमता । सततमियं लसतु मता भवतु सतां स्फुरतु साधुरसरीतिः ॥ १ ॥ श्रीरस्तु सकला ॥ The text ends with श्रीरस्तु ॥ इति श्रीकविश्रीहर्षकृतनागानन्दनाटकस्य समाप्तिर्विलसताम् ॥ श्रीर्भूयाल्लेखकपाठकयोः ॥ Although it bears no date, it can still be said with a degree of certainty that it is older than and anterior to B_3 which from a close comparison of the two seems to have been copied from the former. For the same mistakes and omissions that one meets with in Ekanath S'astri's MS. are found in B_3. Owing to this circumstance, but more especially, owing to its having reached us when we had so far advanced as not to be able to alter the plan of our nomenclature, we did not think it necessary to designate this MS. by a separate name. Wherever, therefore, a reading is given to be that of B_3 it is to be understood as also the reading of Ekanath S'astri's MS. Neither of these has a छाया.

These four copies seem to belong to one family representing the text prevalent in the Deccan. As we have shown above, the four copies may, for all practical purposes, be regarded to be two only; and these two, *i. e.*, B_1 and B_2 on one hand and B_3 and Ekanath S'astri's on the other, seem to have a closer similarity in point of readings and arrangement of speeches with one another than with any copy of the other family which we have denominated C. We, therefore, have used B. as a family name for all the four copies when they read alike.

C_1. This is a printed copy of the play, edited in the Samvat era 1921, corresponding to A. C. 1865, by Madhava Chandra Ghosha of Calcutta. This, from what Prof. Cowell has said in his preface to Mr. Boyd's translation of the play, seems to have been based on two copies from the Northwest and one or two MSS. from Bengal.

The editor in his Sanskrit preface to the book remarks that he has corrected the text, where there were mistakes, in a manner suitable to the context. As we had at first no manuscript belonging to this family of C., we had no means of determining under what limitations we were to understand the editor's general remark as to the emendations, and this, we are sorry to say, led us to reject many a good reading on the ground of their want of trustworthiness. But all these doubts of ours were, though very late, removed by our having got hold of C_4 (for which see below).

C_2. This is a copy of the play printed at Calcutta in 1873 by Pandit Jibananda Vidyasagara.

C_3. This is published at Calcutta in 1886 with a commentary by Messrs. Narayana Chandra Kaviratna and Navachandras'iromani.

Both these last mentioned copies seem to have derived the text from C_1. They have very little or no difference of reading whatsoever, and if there be any, it lies only in the method of writing, or arises in some cases from the printer's inadvertence.

C_4. This is a MS. kindly lent to us by Mr. Kashinath Pandurang Parab, who got it through the late Pandit Durgaprasad from Jeypore. It commences only from the third act and extends over twenty-two thick oblong leaves of rough paper. It is written very incorrectly, though in bold characters. It is not accompanied by any छाया. Its colophon is समाप्तमिदं नागानन्दं नाम नाटकम् ॥ संवत् १७९८ ॥ शुभमस्तु. The Christian year corresponding to the Samvat 1798 is 1742, and, therefore, the manuscript is just hundred and fifty years old. On a comparison of this with the printed copies of Calcutta we find that C_4 agrees in a majority of cases with the Calcutta copies and in some four or five cases only with B. As this MS. came very late, we could not insert its *variæ lectiones* in our footnotes. We have, however, noticed them in our notes wherever they yielded a better sense.

C_5. Through the kindness of Mr. Parab we also got along with C_4 fragments of two other manuscripts. The first contains only six leaves of a comparatively very narrow size. Even in the six leaves there are evident traces of the first half of it being written by one scribe and the other half by another. It contains the Sanskrit translation of two or three Prakrit passages written on the margin. It ends with नायिका । अपवार्य । हञ्जे अदिसअंगस्स ण [हञ्जे अदिसज्जुसेण of

I. 55]. As this also came too late, we could not collate it, though we have in one or two places noticed its readings in our notes under the name of C_5. In its readings it has a close affinity with the Calcutta copies. It, however, adds a third benedictory stanza which runs thus:—पातु वो गिरिजा माता यश्च द्वादशलोचनः । पातु वो गिरिजामाता द्वादशार्धार्धलोचनः ॥

The second fragment consists only of two leaves of an ordinary size. The two leaves are the third and the fourth. It begins with °रौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ६ ॥ (I. 7) and ends with पढद्दु° (I. 25). As the verse ending in शुश्रूषमाणस्य मे, which is in our text the fifth, is here marked to be the sixth, it is likely that the first pages of this fragment also must have the additional benedictory verse of C_5.

Though none of these two fragments bears a date, yet they present a very old appearance and may perhaps be as old as C_5.

These six copies may be looked upon as forming one group and representing a text prevalent in the Northern India. We designate these by C., but as we could not collate in our footnotes either C_4 or the last-mentioned two fragments, C. is to be taken to include C_1 C_2 and C_3 only.

In giving the variants in the footnotes we have generally omitted such differences as in no way affect the sense and have arisen only from the different forms of the same word in Prakrit, such as कदुअ and करिअ, or from the different modes of writing a Prakrit word, such as जंण्ण and एण्ण.

7/3(6
7/3(6

INTRODUCTION.

—:o:—

The prologue of the Nâgânanda mentions S'rîharsha as the name of the author of the play. But there are three different personages, bearing the same name of S'rîharsha, that have flourished in the ancient literary world of India. They are S'rîharsha, more usually known as Harshavardhana, king of Kanouj, S'rîharsha, king of Kashmir, and Srîharsha, the author of the *Naishadha Kâvya*. But a close inspection of the facts connected with the play demonstrates beyond all doubt that it cannot possibly be the production of any of the last two S'rîharshas.

Professor Wilson in his introduction to the Ratnâvalî in his Select Specimens of the Theatre of the Hindus has fixed the date of the second S'rîharsha, viz., the king of Kashmir, between 1113 and 1125, A. D. But Das'arûpa, a work on Dramaturgy by Dhananjaya, who lived about the close of the tenth century, contains several references to the Nâgânanda, which, consequently, must have been written some centuries before it. This fact, therefore, is a sufficient argument against the authorship of the second S'rîharsha.

The third S'rîharsha is, as stated above, the author of the *Naishadha Kâvya*. At the end of each canto of the poem he repeats two lines,[1] which give Hîra and Mâmalladevî as the names of his father and mother respectively. In the concluding verses of some cantos he refers to works composed by himself, which are as follows :—the *Sthairyavichârana*,[2] the *Vijayapras'asti*,[3] the *Khandanakhanda*,[4] the *Gaudorvîs'akulapras'asti*,[5] the *Arnavavarnana*,[6] the *Chhandapras'asti*,[7] the *S'ivas'aktisiddhi*,[8] and the *Navasâhasânkacharita*.[9] And in the last verse of the twenty-second

---

[1] श्रीहर्षंकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्.

[2] स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि ... नैषधीये &c. N. IV. [3] तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य &c. N. V. [4] षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि &c. N. VI. [5] गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि &c. N. VII. [6] संदृब्धार्णववर्णनस्य &c. N. IX. [7] स्वसुः सुसदृशि च्छन्दप्रशस्तेः &c. N. XVII. [8] शिवशक्तिसिद्धिभगिनी &c. N. XVIII. [9] नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतः &c. N. XXII.

canto he refers to his having received from the king of *Kânya-kubja* a roll of betel and a seat in the royal court in token of his superiority over other poets.[10] Now if the author of the *Naishadhîya* were also the author of the Nâgânanda, he might have added its name to the above list of his productions. Besides, when we remember that S*thairyavichârana*, one of his works, is solely devoted to the refutation of the Buddhistic doctrines, it seems impossible that the same author should write a drama, which celebrates the deeds of a Bodhisattva and may be said to preach the most favoured tenet of the Buddhistic morality. The prologue of the Nâgânanda speaks of its author as being a sovereign having under him several feudatory princes ; while S'rîharsha of the *Naishadhîya* seems to have been an ordinary man. For if he had been a sovereign, he would never have boasted of the above-mentioned gifts. So far the internal evidence of the *Naishadha Kâvya* affords grounds for rejecting the authorship of the third S'rîharsha in the case of the present play. It is also to be rejected from chronological considerations. This S'rîharsha is generally supposed to have lived in the twelfth century ; and the play of the Nâgânanda, as stated above, being often referred to in the Das'arûpa, it is impossible that he should have been its author.

Thus in the absence of the second and the third S'rîharshas the authorship of the play very naturally falls to the share of the first, namely, Harshavardhana. That no chronological inconsistency comes in the way of this supposition will be shown later on.

We now proceed to ascertain whether the play was actually written by him to whom it is attributed in the prologue, since a doubt of this sort naturally arises from a statement of Mammata in his Kâvyaprakâs'a.[11] And the commentators of Mammata explain it by saying that Dhâvaka composed the Ratnâvalî himself but gave it out to the world in the name of his patron, S'rîharsha, from whom he obtained great riches in return. And the author of the Ratnâvalî being also the author of the Nâgânanda, as we shall subsequently show, S'rîharsha in the case of the latter play also seems to have bought the honour of its authorship from Dhâvaka.

---

[10] ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्.

[11] श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्.

Again one of the copies of the Kâvyaprakâs'a reads Bâna for Dhâvaka. On the authority of this single copy and from the circumstance of a verse [12] in the Ratnâvalî occurring in the Harshacharita, unquestionably a work of Bâna, Dr. Hall conjectures that the Ratnâvalî must have been written by Bâna. And Professor Cowell, admitting this thesis, proceeds to say that the Nâgânanda cannot, on the ground of the difference of religion, have been written by the author of the Ratnâvalî, in spite of the several resemblances between the two plays, and consequently attributes it to Dhâvaka.

Dr. Hall says that the verse, द्वीपात् &c., occurs in the fifth chapter of the Harshacharita. In search of it we examined not less than four printed copies [13] of the work, but our search has not been crowned with success. The edition of Is'warachandra Vidyâsâgara does not note this verse even in the various readings, which it gives in many places. From this circumstance this much at least is certain that some of the copies do not contain the verse in question. This, joined with the fact that 'Bâna for Dhâvaka' is the reading of one copy only of Kâvyaprakâs'a, greatly tends to weaken the ground on which Dr. Hall has based his conjecture as to the authorship of the Ratnâvalî.

Besides, if Bâna is supposed to sell his Ratnâvalî, if it be his at all, for the sake of money, there is no reason why he should not have sold his Kâdambarî also, which would have surely procured him a good fortune. It is, therefore, not fair to suppose that Bâna sold for money his Ratnâvalî only out of his various writings. Let us, however, see if Bâna was ever in such pecuniary difficulties as might have tempted him to sell his drama. In the autobiography which he gives in the opening chapters of the Harshacharita he never alludes to any troubles of poverty, although subject to several difficulties of other sorts; but on the contrary observes that he had inherited much wealth from his father and grandfather.[14] No doubt, in one place he acknowledges a gift of

---

[12] द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः॥

[13] Calc. Ed. of Jivananda Vidyasagara; Kas'mir Ed. of S'ibbâmalla, 1880; Calc. Ed. of Is'warachandra Vidyâsâgara, 1883; and Bom. Ed. of Messrs. Parab and Vaze, 1892.

[14] सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु ... विभवेषु &c. Hch. I.

money[16] from his patron, S'rîharsha, but from the foregoing context it is easy to see that the gift proceeded from other motives and was not money paid for the drama.

Nor does the Ratnâvalî seem to have been written by Bâna. Dr. Hall does not produce any internal evidence for identity of authorship. It would have been easy for him or for any one acquiescing in his proposition to note down points of resemblance, if there were any, between the Ratnâvalî and such works as are known to have been written by Bâna. But it is not equally easy for those who, on a perusal of the works of Bâna side by side with the three dramas attributed to king S'rîharsha, are inclined to differ from the adjudication of the learned Doctor, to cite the points of difference. For difference of sentiments, phrases, or words may as well be possible in one and the same author as in two different ones. However, this much can be seen even by a superficial reader that the power of imagination, the harmony of words, the command over language, and the flashes of a genius of an exceedingly high order, which are met with at every step in the Kâdambarî, are nowhere to be seen in the Ratnâvalî; and that the latter has far stronger claims of fraternity with the Nâgânanda and the Priyadars'ikâ than with any work of Bâna.

As to the verse, द्वीपात् &c., it may be conjectured that it was Bâna who first wrote it in his Harshacharita, if it is decided that it is found therein, and that it soon becoming a proverbial verse by virtue of its containing the popular doctrine of fatalism, was openly cited and not stolen by the author of the Ratnâvalî. Even this supposition, we are aware, would not have been possible in the case of any other poet. But the author of the Ratnâvali, who looks upon it as no loss of honour to change his name for that of his patron, can have very little hesitation in quoting a verse from another writer, especially when it must have been generally used as a proverb.

From the foregoing account it is pretty clear that the Ratnâvalî was neither written nor sold by Bâna.

With reference to the Nâgânanda Dr. Hall in his preface to the Vâsavadattâ conjectures from the invocation that its author must have

---

[16] स्वल्पैरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विस्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमानीयत नरेन्द्रेण. Hch. II.

been a Bauddha, but does not seem to have noticed the several points in which the play resembles the Ratnâvalî. Professor Cowell notices them, no doubt, but the Buddhistic character of the play weighs more with him, and he attributes it to an author other than that of the Ratnâvalî. But the Buddhistic influence that permeates the whole of the play can, we think, be accounted for in a different way. If Professor Cowell agrees to admit that Dhâvaka sold his composition to king S'rîharsh, it is then easy to see that he might have very naturally selected such a subject as his patron would be most pleased with.[16] And as to the leanings of S'riharsha towards the Buddhistic faith we can gather ample imformation from the account given by Hiuen Tsiang. So the poet out of a practical necessity might have undertaken to write a Buddhistic play, and consequently very naturally composed an invocation to Buddha and tried to infuse into the play the Bauddha tenets as far as possible. And, therefore, from the latter circumstances alone it is not fair to conclude that the author of the Nâgânanda was a Bauddha, particularly when we suppose him to be a mercenary poet.

The fact that 'not a solitary fragment of poetry is attributed to an author of that name (*i. e.* Dhâvaka)' is explained by Professor Cowell by remarking that 'Brahmanical memory might easily drop a Buddhist poet or retain only a confused idea of his works.' But the fact can, we think, be better explained on the hypothesis that Dhâvaka sold all his works to others for money.

Lastly in connection with this question it may be stated in favour of our view that although Buddhistic writers have handled various subjects there are few instances of Buddhist dramatists.

Further, both Dr. Hall and Professor Cowell seem to have formed their conjecture with regard to the Nâgânanda without taking any notice of the Priyàdars'ikâ, which also is attributed to S'rîharsha. Now the Priyadars'ikâ has its prologue almost in the same fashion as that of the Ratnâvalî in addition to other similarities with the

---

16 I-tsing relates that S'iladitya (*i. e.* S'rîharsha) kept all the best writers, especially poets, at his court, and that he (*the king*) used to join in the literary recitals; among the rest, that he would assume the part of Jîmûtavâhana Bodhisattva, and transform himself into a Nâga amid the sound of song and instrumental music. *Buddhist Records of the Western World* by S. Beal, Vol. I, p. 210.

same play, and at the same time it is wholly free from a Buddhistic taint. There is no reason, therefore, why it should not more appropriately be regarded as a production of the author of the Ratnâvalî than of any one else. But the play, besides the similarity of the prologue, contains two verses which are word for word the same as those in I. 33 and IV. 2 of our play. These facts are in our opinion quite sufficient to establish a relation of brotherhood between the three plays, which may be supposed to have their common progenitor in Dhâvaka.

The reader, however, must not have forgotten that all this discussion about Bâna and Dhâvaka arose from the remarks of the commentators of Mammata. And it may here be pointed out that the words of Mammata can admit of another interpretation also. In order to get money it is not necessary for an author to give out his composition in the name of his patron. Kings are most frequently honest and judicious enough to reward any good piece of poetry without trying to pass it into the world under their name. Hiuen Tsiang, who describes the court of S'rîharsha so very minutely, never alludes to this practice of the king purchasing other men's dramas but on the contrary speaks of his literary tastes which may lead one to believe in the king's authorship of the three plays, if he likes to distrust the traditional information of the commentators, which, at any rate, does not exhaust all the meanings of the passage, for the elucidation of which it is cited by them. And it is not quite impossible that S'rîharsha himself might have written the play. The distractions of government cannot so engross the mind of a royal poet, if he were so, as totally to debar him from courting the muses. The brilliant productions of Râjas'ekhara, Bhoja, and S'ûdraka may be adduced as cases in point.

The Nâgânanda must have been the second production of its author, the first being the Priyadars'ikâ, as the former excels the latter in comparative merit. For the same reason the Ratnâvalî seems to be the third. There is also another indication to conclude that the Nâgânanda preceded the Ratnâvalî. The scene of the heroine attempting to hang herself to death through disappointment in love is common to both the plays. But it seems to have been used first in the Nâgânanda in imitation of the story of Gunâdhya which contains it, and next in the Ratnâvalî, the poet being evidently well pleased with it.

The date of the poet must lie in the first half of the seventh century as his patron, Harshavardhana, has been assigned to that period; for which see Dr. Peterson's Introduction to Kâdambarî and S. Beal's Buddhist Records of the Western World.

Gunâdhya, a protégé of king Sâtavâhana, who lived in the first century of the Christian era, wrote the Bṛihatkathâ in the Pais'âchî dialect. And many poets have derived plots for their dramas from this inexhaustible store of interesting tales. The Mâlatîmâdhava, the Mudrârâkshasa, the Ratnâvalî, and the Priyadars'ikâ are based on stories of the Bṛihatkathâ. Bânabhatta also is indebted to the same source for his Kâdambarî. And many of the stories of the Hitopades'a, and the Panchatantra are nothing but repetitions of stories told by Gunâdhya in his Bṛihatkathâ. And the same seems to be true of the Nâgânanda.[17] But the play mentions in the prologue a *Vidyâdhara-jâtaka* as the source of its plot. This story, however, is not found in the present collection of the Birth Stories. To reconcile these conflicting statements it may be conjectured that our poet refers under the name of the *Vidyâdhara-jâtaka* to nothing else but the story of Jîmûtavâhana, as narrated by Gunâdhya, who, it is not improbable, embodied many of the Birth Stories in his vast collections. For though the original work of Gunâdhya in the Pais'âchî language is nowhere accessible, yet the above statement can be verified by a reference to the Kathâsaritsâgara, which, written in Sanskrit by Somadeva, closely follows the above. The story of Jîmûtavâhana occurs twice in the aforesaid work in chapters XXII and XC. The former of these contains a description of the incidents that are dramatised in the last two acts of the play, besides some allusions to the early history of Jîmûtavâhana and his love for Malayavatî, and is interspersed with other stories which have very little to do with any portion of the plot; whereas the latter has the closest resemblance with the play, for which reasons we quote it here :—

अस्तीह हिमवान्नाम नगेन्द्रः सर्वरत्नभूः ।
यो गौरीगङ्गयोस्तुल्यः प्रभवो हरकान्तयोः ॥
शूरासंस्पृष्टपृष्ठश्च यो मध्ये कुलभूभृताम् ।
अभिमानोन्नतः सत्यं गीयते भुवनत्रये ॥

---

[17] See the Sanskrit preface to the Kathâsaritsâgara, Bom. Ed.

तस्यास्ति सानुन्यन्वर्थं तत्काञ्चनपुरं पुरम्।
न्यासीकृतमिवार्केण रश्मिवृन्दं विभाति यत्॥
जीमूतकेतुरित्यासीत्तस्मिन्पुरवरे पुरा।
विद्याधरेश्वरः श्रीमान्मेराविव शतक्रतुः॥
तस्यासीत्स्वगृहोद्याने कल्पवृक्षोऽन्वयागतः।
यथार्थनामा प्रथितो यो मनोरथदायकः॥
तं प्रार्थ्य देवतात्मानं स राजा तत्प्रसादतः।
प्राप जातिस्मरं पुत्रं बोधिसत्त्वांशसंभवम्॥
दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकम्पिनम्।
गुरुशुश्रूषणपरं नाम्ना जीमूतवाहनम्॥
संप्राप्तयौवनं तं च यौवराज्येऽभिषिक्तवान्।
तनयं प्रेरितः सद्भिस्तद्गुणैः सचिवैश्च सः॥
यौवराज्यस्थितश्चैव जातु जीमूतवाहनः।
हितैषिभिरुपागत्य जगदे पितृमन्त्रिभिः॥
देव कल्पतरुर्योऽयमस्ति वः सर्वकामदः।
अधृष्यः सर्वभूतानां सैष पूज्यः सदा तव॥
नास्मिन्सति हि शक्रोऽपि बाधेतास्मान्कुतोऽपरः।
एतच्छ्रुत्वा स जीमूतवाहनोऽन्तरचिन्तयत्॥
अहो बतेदृशमिमं संप्राप्यामरपादपम्।
नासादितं किमप्यस्मात्पूर्वैर्नस्तादृशं फलम्॥
केवलं कैश्चिदप्यर्थैरर्थितैः कृपणोचितैः।
आत्मा चैष महात्मा च नीतौ द्वावपि लाघवम्॥
तदहं साधयिष्यामि काममस्मान्मनोगतम्।
इति निश्चित्य स ययौ महासत्त्वोऽन्तिकं पितुः॥
तत्र संविहिताशेषशुश्रूषापरितोषितम्।
सुखासीनं तमेकान्ते पितरं स व्यजिज्ञपत्॥
तात त्वमेव जानासि यदेतस्मिन्भवाम्बुधौ।
आ शरीरमिदं सर्वं वीचिविभ्रमचञ्चलम्॥
विशेषेणाचिरस्थायिप्रकाशप्रविलायिनी।
सन्ध्या विद्युच्च लक्ष्मीश्च दृष्टा कुत्र कदा स्थिरा॥
एकः परोपकारस्तु संसारेऽस्मिन्ननश्वरः।
यो धर्मयशसी सूते युगान्तशतसाक्षिणी॥
तत्तात क्षणिकेष्वेषु भोगेष्वस्माभिरीदृशः।
एष कल्पतरुः कस्य कृते मोघोऽभिरक्ष्यते॥
यैश्च मम ममेत्येवमाग्रहेणैष रक्षितः।
पूर्वैस्ते कुत्र कुत्रायं तेषां कश्चैष कोऽस्य वा॥
तस्मात्परोपकारैकफलसिद्ध्यै त्वदाज्ञया।
तातैनं विनियुञ्जेऽहं कामदं कल्पपादपम्॥

एवमस्त्विति पित्रा च दत्तानुज्ञोऽथ तेन सः ।
जीमूतवाहनो गत्वा कल्पद्रुममुवाच तम् ॥
अभीष्टाः पूरिताः कामाः पूर्वेषां देव नस्त्वया ।
तन्ममैकमिमं काममनन्यं परिपूरय ॥
अदरिद्रां यथा पृथ्वीमिमां द्रक्ष्ये तथा कुरु ।
भद्रं ते व्रज दत्तोऽसि लोकायार्थार्थिने मया ॥
इत्युक्तवति जीमूतवाहने रचिताञ्जलौ ।
त्यक्तस्त्वयैष यातोऽस्मीत्युदभूद्वाक्तरोस्ततः ॥

क्षणाच्चोत्पत्य स दिवं कल्पवृक्षस्तथा वसु ।
ववर्ष भुवि नैवासीत्कोऽप्यस्यां दुर्गतो यथा ॥
ततस्तस्य तथा तीव्रसर्वसत्त्वानुकम्पया ।
जीमूतवाहनस्यात्र त्रैलोक्ये पप्रथे यशः ॥
तेन तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यादसहिष्णवः ।
तं लोकसात्कृतात्तिघ्नकल्पवृक्षविनाकृतम् ॥
जेयं सपितृकं मत्वा संभूय कृतनिश्चयाः ।
युद्धाय समनह्यन्त तद्राज्यापजिहीर्षया ॥
तद्दृष्ट्वा प्राह पितरं स्वं स जीमूतवाहनः ।
तात कस्यापरस्यास्ति शक्तिस्त्वयि धृतायुधे ॥

किं त्वस्य पापकस्यार्थे शरीरस्य विनाशिनः ।
हत्वा बन्धूनकृपणो राज्यं को नाम वाञ्छति ॥
तत्किं राज्येन नः कार्यं गत्वान्यत्र क्वचिद्वयम् ।
धर्ममेव चरिष्यामो लोकद्वयसुखावहम् ॥
मोदन्तां कृपणा एते दायादा राज्यलोलुपाः ।
इत्युक्तवन्तं जीमूतकेतुस्तं स पिताब्रवीत् ॥
अहं त्वदर्थमिच्छामि राज्यं पुत्र त्वमेव चेत् ।
तज्जहासि कृपाविष्टस्तन्मे वृद्धस्य तेन किम् ॥
एवं कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च सोऽन्वितः ।
मलयाद्रिमगात्त्यक्तराज्यो जीमूतवाहनः ॥
तत्र चन्दनसंच्छन्नवहन्निर्झरकन्दरे ।
शुश्रूषमाणः पितरं स तस्थौ कल्पिताश्रमः ॥

मित्रं चास्यात्र संपेदे मित्रावसुरिति श्रुतः ।
विश्वावसोः सुतः सिद्धराजस्यैतन्निवासिनः ॥
एकदा चात्र स भ्राम्यन्निवेशोपवनास्थितम् ।
द्रष्टुमायतनं देव्या गौर्या जीमूतवाहनः ॥
तत्रोपवीणयन्तीं च ददर्श वरकन्यकाम् ।
सखीजनान्वितां शैलतनयाराधनोद्यताम् ॥
आकर्ण्यमानसंगीतमञ्जुवीणारवां मृगैः ।
दृष्टलोचनलावण्यलज्जितैरिव निश्चलैः ॥

दधता तारकं कृष्णमर्जुनेन स्वचक्षुषा ।
पाण्डवीयामिव चमूं कर्णमूलं विविक्षतीम् ॥
परस्परविमर्देन मुखेन्दोरिव दर्शनम् ।
अतृप्ताविव वाञ्छन्तौ बिभ्रतीं संमुखौ स्तनौ ॥
धातुर्घटयतो मुष्टिग्रहेणेव निपीडिते ।
वलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमाम् ॥
दृष्टया च तया सद्यः सोऽभूज्जीमूतवाहनः ।
तन्व्या मुषितचित्तोऽन्तर्दृष्टिमार्गप्रविष्टया ॥
सापि तं भूषितोद्यानं दृष्ट्वोत्कण्ठाविकारदम् ।
कामाङ्गदाहवैराग्याद्वनं मधुमिवाश्रितम् ॥
तथानुरागविवशा भेजे कन्या विहस्ततताम् ।
यथा सखीव वीणास्या व्याकुलालापतां ययौ ॥
ततः स पप्रच्छ सखीं तस्या जीमूतवाहनः ।
किं धन्यं नाम सख्यास्ते को वंशोऽलंकृतोऽनया ॥
तच्छ्रुत्वा सा सखी प्राह नाम्ना मलयवत्यसौ ।
मित्रावसुस्वसा सिद्धराजविश्वावसोः सुता ॥
एवमुक्त्वा सहृदया सा तं जीमूतवाहनम् ।
नामान्वयौ च पृष्ट्वास्य मुनिपुत्रं सहागतम् ॥
तां ब्रवीति स्म मलयवतीं स्मितमिताक्षरम् ।
सखि विद्याधरेन्द्रस्य नास्यातिथ्यं करोषि किम् ॥
जगत्पूज्योऽतिथिर्ह्येष प्राप्त इत्युदिते तया ।
साभूद्विद्याधरसुता तूष्णीं लज्जानतानना ॥
लज्जावतीयं मत्तोऽर्चा गृह्यतामिति वादिनी ।
एकाथ तत्सखी तस्मै साध्यां मालामुपानयत् ॥
स चादायैव जीमूतवाहनः प्रेमनिर्भरः ।
कण्ठे मलयवत्यास्तां मालां तस्याः समर्पयत् ॥
सापि तिर्यक्प्रसृतया पश्यन्ती स्निग्धया दृशा ।
नीलोत्पलमयीं मालामिव तस्मिन्न्यवेशयत् ॥
इत्यन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरविशेषयोः ।
तयोरेत्य जगादैका चेटी तां सिद्धकन्यकाम् ॥
जननी राजपुत्रि त्वां स्मरत्यागच्छ माचिरम् ।
तच्छ्रुत्वाकृष्य कामेषुकीलितामिव कृच्छ्रतः ॥
सोत्कां प्रियमुखाद्दृष्टिं कथंचित्सा ययौ गृहम् ।
जीमूतवाहनोऽप्यागात्तद्गतात्मा स्वमाश्रमम् ॥
साथ स्वां जननीं दृष्ट्वा प्राणेशविरहातुरा ।
गत्वा मलयवत्याशु पपात शयनीयके ॥
अथान्तर्गतकामाग्निधूमेनेवाविलेक्षणा ।
अश्रुधाराः प्रमुञ्चन्ती सन्तापक्वथिताङ्गका ॥

सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता वीजिता चाब्जिनीदलैः ।
रतिं न भेजे शयने नाङ्के सख्या न भूतले ॥
गतेऽथ वासरे क्वापि रक्तया सह संध्यया ।
हसत्प्राचीमुखं चन्द्रे समाक्रम्य च चुम्बति ॥
स्मरेण प्रेर्यमाणापि दूतीसंप्रेषणादि सा ।
लज्जया नाशकत्कर्तुं जीवितस्पृहयोज्झिता ॥
निनाय च निशामिन्दुविषमामब्जिनीव ताम् ।
बद्धमोहालिपटले हृदि संकोचमेत्य सा ॥
तावच्च तद्वियोगार्तः सोऽपि जीमूतवाहनः ।
शयनस्थोऽपि पतितो हस्ते कुसुमधन्वनः ॥
नूतनाङ्गिन्नरागोऽपि प्रोन्मिषत्पाण्डुरच्छविः ।
ह्रीमूकोऽपि वदन्पीडां कामजामनयान्निशाम् ॥
प्रातश्चात्युत्सुको भूयस्तद्गौर्यायतनं ययौ ।
यत्र दृष्टाभवत्तेन सा सिद्धाधिपपुत्रिका ॥
तत्र तेन स मित्रेण मुनिपुत्रेण पृष्ठतः ।
आगत्याश्वास्यते यावन्मदनानलविह्वलः ॥
तावत्तत्रैव साप्यागान्निर्गत्यैकैव निर्जने ।
गुप्तं मलयवत्यात्मत्यागाय विरहासहा ॥
अलक्षयन्ती कान्तं स्वं पादपान्तरितं च सा ।
उदश्रुलोचना बाला देवीं गौरीं व्यजिज्ञपत् ॥
त्वद्भक्तया देवि संवृत्तो नास्मिञ्जन्मनि चेन्मम ।
जीमूतवाहनो भर्ता तद्भूयात्सोऽन्यजन्मनि ॥
इत्युक्त्वा रचयामास स्वोत्तरीयेण तत्क्षणम् ।
अशोकतरुशाखायां पाशं सा गिरिजाग्रतः ॥
हा नाथ विश्वविख्यातकरुणेनापि न त्वया ।
कथमस्मि परित्राता देव जीमूतवाहन ॥
एवमुक्त्वा गले यावत्सा तं पाशं नियच्छति ।
उच्चचार दिवस्तावद्भारती देव्युदीरिता ॥
पुत्रि मा साहसं कार्षीश्चक्रवर्ती पतिस्तव ।
विद्याधरेन्द्रो जीमूतवाहनो हि भविष्यति ॥
इत्युक्तवत्यां देव्यां स श्रुत्वैव सवयस्यकः ।
जीमूतवाहनो हृष्टां प्रियामुपजगाम ताम् ॥
सैष देव्या वरः पश्य वितीर्णः सत्य एव ते ।
इति जल्पति बालां तां सन्मित्रे मुनिपुत्रके ॥
जीमूतवाहनस्तत्तद् ब्रुवन्प्रणयपेशलम् ।
स्वहस्तेनैव तं तस्याः कण्ठात्पाशमपानयत् ॥
ततोऽकस्मात्सुधावर्षमिव मन्वानयोस्तयोः ।
भुवं मलयवत्यां च लिखन्त्यां ह्रीतया दृशा ॥

चिन्वानागत्य सहसा सखी हृष्टा जगाद ताम् ।
सखि कल्याणिनी दिष्ट्या वर्धसेऽभीष्टसिद्धितः ॥
अद्यैव हि महाराजस्तव विश्वावसुः पिता ।
कुमारमित्रावसुना विज्ञप्तः संनिधौ मम ॥
इहागतो जगन्मान्यस्तात कल्पतरुप्रदः ।
विद्याधरेन्द्रतनयो योऽयं जीमूतवाहनः ॥
अतिथित्वात्स नः पूज्यो वरश्चान्यो न तादृशः ।
तस्मान्मलयवत्यासौ कन्यारत्नेन पूज्यताम् ॥
तथेति श्रद्धिते राज्ञा भ्राता मित्रावसुः स ते ।
तादर्थ्येन महाभागस्यास्याश्रमपदं गतः ॥
जाने सद्यश्च भावी ते विवाहस्तत्स्वमन्दिरम् ।
आयाहि यातु चैषोऽपि महाभागः स्वमास्पदम् ॥
इत्युक्त्वा सा तया सख्या राजपुत्री शनैस्ततः ।
ययौ सहर्षा सोत्का च मुहुर्वलितकन्धरा ॥
जीमूतवाहनोऽप्याशु गत्वा स्वाश्रममागतात् ।
मित्रावसोर्यथाभीष्टं कार्यं श्रुत्वाभिनन्द्य च ॥
जातिस्मरः समाचख्यौ तस्मै स्वं पूर्वजन्म सः ।
यत्र मित्रं स तस्यासीत्सा च भार्यैव तत्स्वसा ॥
ततो मित्रावसुः प्रीतस्तत्पित्रोः परितुष्यतोः ।
आवेद्य गत्वा पितरौ कृतार्थः स्वावनन्दयत् ॥
निनाय च तदैव स्वान्गृहाञ्जीमूतवाहनम् ।
चक्रे चोत्सवसंभारं स्वसिद्ध्युचितवैभवम् ॥
तस्मिन्नेव च धन्येऽह्नि तस्य विद्याधरप्रभोः ।
स्वसुर्मलयवत्याश्च विवाहं समपादयत् ॥
ततो नवोढया साकं तया जीमूतवाहनः ।
तस्थौ मलयवत्या स तत्र सिद्धमनोरथः ॥
एकदा कौतुकाच्चात्र स मित्रावसुना सह ।
मलयाद्रौ भ्रमन्नब्धेर्वेलावनमुपेयिवान् ॥
तत्रास्थिराशीन्सुबहून्दृष्ट्वा मित्रावसुं स तम् ।
केषामेतेऽस्थिसंघाताः प्राणिनामिति पृष्टवान् ॥
ततो मित्रावसुः श्यालस्तं कारुणिकमब्रवीत् ।
शृणु वृत्तान्तमत्रेमं संक्षेपाद्वर्णयामि ते ॥
नागमाता पुरा कद्रूर्विनतां तार्क्ष्यमातरम् ।
निनाय किल दास्यत्वं सव्याजपणनिर्जिताम् ॥
तेन वैरेण गरुडस्तामुन्मोच्यापि मातरम् ।
बली भक्षयितुं नागान्कद्रूपुत्रान्प्रचक्रमे ॥
सदा प्रविश्य पातालं सोऽथ कांश्चिज्जघास तान् ।
कांश्चिन्ममर्द केचित्तु स्वयं त्रासाद्विपेदिरे ॥

तद्दृष्ट्वैकपदे सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् ।
वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्यस्य समयं व्यधात् ॥
एकमेकमहं नागमाहारार्थं खगेन्द्र ते ।
प्रत्यहं प्रेषयाम्यत्र पुलिने दक्षिणोदधेः ॥
त्वया तु न प्रवेष्टव्यं पातालेऽस्मिन्कथंचन ।
को हि स्वार्थो विनष्टेषु नागेष्वेकपदे तव ॥
इत्युक्ते नागराजेन समर्थं प्रत्यपद्यत ।
स्वार्थदर्शी तथेत्येव गरुडो गुरुविक्रमः ॥
तदा प्रभृति चैकैकं नागं भुङ्क्ते दिने दिने ।
वासुकिप्रेषितं सोऽत्र खगेन्द्रः पुलिनेऽम्बुधेः ॥
अतस्तद्भक्ष्यमाणानां नागानामस्थिसंचयाः ।
एतेऽत्र गिरिशृङ्गाभा वृद्धिं कालक्रमाद्गताः ॥
इति मित्रावसोर्वक्त्रात्सान्तर्दुःखो निशम्य सः ।
निजगाद दयाधैर्यनिधिर्जीमूतवाहनः ॥
शोच्यः स वासुकी राजा यः स्वहस्तेन विद्विषे ।
उपहारीकरोति स्वाः प्रजाः क्लीबो दिने दिने ॥
धृताननसहस्रः सन्नेकेनाप्याननेन सः ।
मामादौ भुङ्क्ष्व तार्क्ष्येति भाषितुं नाशकत्कथम् ॥
कथं चाभ्यर्थयामास निसत्त्वः स्वकुलक्षयम् ।
तार्क्ष्यं नागाङ्गनाक्रन्दनित्याकर्णननिर्घृणः ॥
तार्क्ष्योऽपि काश्यपिर्वीरः कृष्णाधिष्ठानपावनः ।
ईदृशं कुरुते पापमहो मोहस्य गाढता ॥
इत्युक्त्वा स महासत्त्वो हृदि चक्रे मनोरथम् ।
अप्यसारेण देहेन सारमत्राप्नुयाम्यहम् ॥
एकस्याप्यद्य नागस्य कुर्यां जीवितरक्षणम् ।
अबान्धवस्य भीतस्य दत्त्वात्मानं गरुत्मते ॥
इति संचिन्तयत्येव तस्मिञ्जीमूतवाहने ।
मित्रावसोः पितुः पार्श्वात्क्षत्ताह्वानार्थमाययौ ॥
व्रज त्वमहमेष्यामि पश्चादिति ततश्च तम् ।
मित्रावसुं स जीमूतवाहनो व्यसृजद्गृहम् ॥
गते तस्मिन्स चात्रैको वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् ।
कृपालुरशृणोद्दूरात्करुणं रुदितध्वनिम् ॥
गत्वा ददर्श चोत्तुङ्गशिलातलसमीपगम् ।
युवानमेकं पुरुषं दुःखितं सुन्दराकृतिम् ॥
पुंसा राजभटेनेव त्यक्तमानीय तत्क्षणम् ।
निवर्तयन्तं रुदतीं वृद्धां सानुनयं स्त्रियम् ॥
कोऽयं स्यादिति यावच्च जिज्ञासुः सोऽत्र तिष्ठति ।
करुणाकुलितश्छन्नः शृण्वञ्जीमूतवाहनः ॥

तावत्सा तत्र वृद्धा स्त्री दुःखभारातिपीडिता ।
प्रावर्तत युवानं तं दृष्ट्वा दृष्ट्वानुशोचितुम् ॥
हा शङ्खचूड हा दुःखशतसंप्राप्त हा गुणिन् ।
कुलैकतन्तो हा पुत्र क त्वां द्रक्ष्याम्यहं पुनः ॥
वत्स त्वन्मुखचन्द्रेऽस्मिन्गतेऽस्तं स पिता तव ।
शोकान्धकारपतितः कथं वृद्धो भविष्यति ॥
अथार्ककरसंस्पर्शाद्‌ङ्गं दूयेत यत्तव ।
कथं शक्ष्यति तत्सोढुं तार्क्ष्यभक्षणजां रुजम् ॥
विस्तीर्णे नागलोकेऽपि धात्रा नागाधिपेन च ।
लब्धस्त्वं किमभव्याया विचित्यैकसुतो मम ॥
इति तां विलपन्तीं च स युवा तनयोऽब्रवीत् ।
दुःखार्तमपि मामम्ब किं दुःखयसि हा भृशम् ॥
निवर्तस्व गृहानेष प्रणामः पश्चिमस्तव ।
इहागमनवेला हि भवेज्जातु गरुत्मतः ॥
तच्छ्रुत्वा हा हतास्मीह को मे पास्यति पुत्रकम् ॥
इति चक्रन्द सा वृद्धा दिक्षु क्षिप्तार्तलोचना ॥
तावच्च बोधिसत्त्वांशः स तज्जीमूतवाहनः ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च कृपया गाढाक्रान्तो व्यचिन्तयत् ॥
हन्तायं शङ्खचूडाख्यो नागो वासुकिना वत ।
आहारहेतोस्तार्क्ष्यस्य तपस्वी प्रेषितोऽधुना ॥
इयं चैतस्य जननी स्नेहेनेहान्वगागता ।
एतदेकसुता वृद्धा दुःखदीनप्रलापिनी ॥
तदेनमेकमार्त चेदहंनैकान्तनाशिना ।
रक्षामि नामुना नागं तन्मे धिग्जन्म निष्फलम् ॥
इत्यालोच्योपगम्यैव मुदा जीमूतवाहनः ।
वृद्धामुवाच तां मातः पुत्रं रक्षाम्यहं तव ॥
तच्छ्रुत्वा भावितभया वृद्धा गरुडशङ्किनी ।
संत्रस्ता तार्क्ष्य मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्वेति जगाद सा ॥
शङ्खचूडस्ततोऽवादीन्नैष तार्क्ष्योऽम्ब मा त्रसीः ।
कायं चन्द्र इवाह्लादी क स तार्क्ष्यो भयंकरः ॥
इत्युक्ते शङ्खचूडेन प्राह जीमूतवाहनः ।
विद्याधरोऽहमायातो रक्षितुं सुतमम्ब ते ॥
दास्यामि हि शरीरं स्वं वस्त्रच्छन्नं गरुत्मते ।
क्षुधिताय प्रयाहि त्वमादायैतं सुतं गृहम् ॥
तच्छ्रुत्वा साब्रवीद्वृद्धा मैवं त्वं ह्यधिको मम ।
पुत्रो यस्येदृशे काले कृपास्मास्वियमीदृशी ॥
एतच्छ्रुत्वा स जीमूतवाहनः पुनरब्रवीत् ।
न मे मनोरथस्यास्य भङ्गं कर्तुमिहार्हथ ॥

महादेवं ब्रुवाणं च शङ्खचूडो जगाद तम् ।
दर्शितैव महासत्त्व त्वया सत्यं कृपालुता ॥
न त्वहं त्वच्छरीरेण रक्षामि स्वशरीरकम् ।
रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमर्हति ॥
मादृशैस्तु जगत्पूर्णं स्वात्ममात्रानुकम्पिभिः ।
अनुकम्प्यं जगद्येषां विरलास्ते भवादृशाः ॥
न चाहं मलिनीकर्तुं शङ्खपालकुलं शुचि ।
कलङ्क इव तीक्ष्णांशुबिम्बं शक्ष्यामि सन्मते ॥
इति तं प्रतिषिध्यैव शङ्खचूडः स्वमातरम् ।
जगादाम्ब निवर्तस्व कान्ताराद्दुर्गमादितः ॥
न पश्यसि किमत्रैतन्नागासृक्कर्दमोक्षितम् ।
कृतान्तलीलापर्यङ्करौद्रं वध्यशिलातलम् ॥
अहं चाब्धितटे गत्वा नत्वा गोकर्णमीश्वरम् ।
आगच्छामि द्रुतं यावन्नायाति गरुडोऽत्र सः ॥
इत्युक्त्वा कृपणाक्रन्दां प्रणम्यापृच्छ्य मातरम् ।
स गोकर्णप्रणामार्थं शङ्खचूडो ययौ ततः ॥
अस्मिंश्चेदन्तरे प्राप्तस्तार्क्ष्यः सिद्धो ममेप्सितः ।
परार्थ इति जीमूतवाहनोऽप्यकरोद्धृदि ॥
तावच्चासन्नपक्षीन्द्रपक्षानिलचलांस्तरून् ।
विलोक्यात्र स मामेति निवारणपरानिव ॥
मत्वा गरुडवेलां च प्राप्तां जीमूतवाहनः ।
परार्थप्राणदो वध्यशिलामध्यारुरोह ताम् ॥
पवनाघूर्णिते चाब्धौ स्फुरद्रत्नप्रभादृशा ।
तं सत्त्वातिशयं तस्य पश्यतीव सविस्मयम् ॥
आगत्याच्छादितनभा निपत्यैतच्छिलातलात् ।
चञ्च्वा गरुत्मानाहत्य महासत्त्वं जहार तम् ॥
स्रुतासृग्धारमुत्खातशिरोरत्नं च तं जवात् ।
नीत्वा भक्षयितुं शृङ्गे मलयाद्रेः प्रचक्रमे ॥
एवमेव परार्थाय देहः स्यात्प्रतिजन्म मे ।
मा भूतां स्वर्गमोक्षौ तु परोपकृतिवर्जितौ ॥
इति तार्क्ष्याद्यमानस्य तस्यानुध्यायतस्तदा ।
विद्याधरेन्द्रोरपतत्पुष्पवृष्टिर्नभस्तलात् ॥
अत्रान्तरे स तद्रक्तधारास्रवशिरोमणिः ।
तस्या मलयवत्याश्च तत्पत्न्याः प्रापतत्पुरः ॥
सा तद्दृष्ट्वा परिज्ञाय चूडारत्नं सुविह्वला ।
अन्तिकस्था श्वशुरयोस्ताभ्यां साश्रुरदर्शयत् ॥
तौ च जायापती सूनोः शिरोरत्नं विलोक्य तत् ।

किमेतदिति संभ्रान्तौ सहसैव बभूवतुः ॥
ततः स विद्यानुध्यानाद्यथावृत्तमवेत्य तत् ।
राजा जीमूतकेतुः सा राज्ञी कनकवत्यपि ॥
वध्वा मलयवत्या तौ प्रावर्तेतां सह द्रुतम् ।
गन्तुं तत्रैव तौ यत्र तार्क्ष्यजीमूतवाहनौ ॥
तावत्स शङ्खचूडोऽत्र नत्वा गोकर्णमागतः ।
ददर्श रुधिरार्द्रं तद्विग्नो वध्यशिलातलम् ॥
हा हतोऽस्मि महापापो ध्रुवं तेन महात्मना ।
आत्मा गरुत्मते दत्तो मत्कृते सुकृपालुना ॥
तदन्विष्यामि नीतः स क्षणेऽस्मिन्क्काहिवैरिणा ।
मज्जेयं नायशःपङ्के जीवन्तं चेत्तमाप्नुयाम् ॥
इत्युदश्रुर्वदन्सोऽथ साधुर्दृष्ट्वा निरन्तराम् ।
पतितां भुवि तद्रक्तधारामनुसरन्ययौ ॥
अत्रान्तरे भक्षयंस्तं दृष्ट्वा जीमूतवाहनम् ।
हृष्टं विरम्य गरुडश्चिन्तयामास तत्क्षणम् ॥
अहो अपूर्वः कोऽप्येष भक्ष्यमाणोऽपि यो मया ।
प्रहृष्यति महासत्त्वो न तु प्राणैर्वियुज्यते ॥
बिभर्ति लुप्तशेषे च गात्रे रोमाञ्चकञ्चुकम् ।
किं चोपकारिणीवास्य मयि दृष्टिः प्रसीदति ॥
तन्नैष नागः कोऽप्येष साधुः पृच्छामि नाद्म्यमुम् ।
इति तार्क्ष्यं विमृशन्तं प्राह जीमूतवाहनः ॥
पक्षीन्द्र किं निवृत्तोऽसि न हि मे मांसशोणितम् ।
देहे नास्ति न चाद्यापि परितृप्तोऽसि भुङ्क्ष्व तत् ॥
एतच्छ्रुत्वातिसाश्चर्यस्तं पप्रच्छ स पक्षिराट् ।
नागो नैवासि तद्ब्रूहि महात्मन्को भवानिति ॥
नाग एवास्मि कोऽयं ते प्रश्नः प्रकृतमाचर ।
प्रस्तुतार्थविरुद्धं हि कोऽभिदध्यादबालिशः ॥
एवं प्रतिवदत्येव तार्क्ष्यं जीमूतवाहने ।
प्राप्तः स शङ्खचूडोऽत्र दूरादेवाभ्यभाषत ॥
मा मा कृथा महापापं साहसं विनतात्मज ।
कोऽयं भ्रमस्ते न ह्येष नागो नागोऽहमेष ते ॥
इत्युक्त्वा द्रुतमागत्य मध्ये स्थित्वा तयोर्द्वयोः ।
दृष्ट्वा च तार्क्ष्यं विभ्रान्तं शङ्खचूडोऽब्रवीत्पुनः ॥
किं भ्राम्यसि फणाः किं मे जिह्वे द्वे च न पश्यसि ।
विद्याधरस्य किं चास्य सौम्यां पश्यसि नाकृतिम् ॥
शङ्खचूडे वदत्येवं भार्या च पितरौ च तौ ।
जीमूतवाहनस्यात्र सर्वे सत्वरमाययुः ॥
विलुप्ताङ्गं च तं दृष्ट्वा पितरौ तस्य तत्क्षणम् ।

चक्रन्दतुस्तौ हा पुत्र हा हा जीमूतवाहन ॥
हा कारुणिक हा वत्स परार्थदत्तजीवित ।
हा कथं वैनतेयेदमविमृश्य कृतं त्वया ॥
एतच्छ्रुत्वैव तार्क्ष्योऽत्र सोऽनुतप्तो व्यचिन्तयत् ।
हा कथं बोधिसत्त्वांशः संमोहाद्भक्षितो मया ॥
जीमूतवाहनः सोऽयं परार्थप्राणदायकः ।
यस्य भ्रमति कृत्स्नेऽस्मिंस्त्रैलोक्ये कीर्तिघोषणा ॥
तन्मे मृतेऽस्मिन्पापस्य प्राप्तमग्निप्रवेशनम् ।
अधर्मविषवृक्षस्य पच्यते स्वादु किं फलम् ।
इति चिन्ताकुल तार्क्ष्यं दृष्ट्वा बन्धून्विपत्य सः ।
व्रणव्यथायां पञ्चत्वं प्राप जीमूतवाहनः ॥
ततो विलपतोस्तत्र तत्पित्रोः शोकदीनयोः ।
उत्क्रुश्य मुहुरात्मानं शङ्खचूडे च निन्दति ॥
भार्या मलयवत्यस्य नभो दृष्ट्वाश्रुगद्गदम्
पूर्वप्रसन्नां वरदामित्युपालभताम्बिकाम् ॥
विद्याधराधिपो भाविचक्रवर्ती पतिस्तव ।
भवितेत्यहमादिष्टा देवि गौरि तदा त्वया ॥
तन्मिथ्यावादिनी जाता त्वमप्यसि कथं मयि ।
इत्युक्तवत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षतामगात् ॥
न मे मिथ्या वचः पुत्रीत्युक्त्वा सा स्वकमण्डलोः ।
अमृतेनाशु जीमूतवाहनं सिञ्चति स्म तम् ॥
तेन सोऽक्षतसर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिः ।
जीवन्सद्यः समुत्तस्थौ कृती जीमूतवाहनः ॥
उत्थितं प्रणतं तं च सर्वेषु प्रणमत्सु सा ।
उवाच देवी तुष्टास्मि देहदानेन तेऽमुना ॥
तदेषा त्वाभिषिञ्चामि पुत्रात्मीयेन पाणिना ।
विद्याधराणामाकल्पं चक्रवर्तिपदेऽधुना ॥
एवं वदन्ती जीमूतवाहनं कलशाम्बुभिः ।
तमभ्यषिञ्चच्छर्वाणी पूजिता च तिरोदधे ॥
निपेतुश्चात्र तत्कालं दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
नदन्ति स्म च सानन्दं देवदुन्दुभयो दिवि ॥
अथोवाच स तं प्रह्वस्तार्क्ष्यो जीमूतवाहनम् ।
चक्रवर्तिन्नहं प्रीतः पुरुषातिशये त्वयि ॥
अपूर्वौदारमतिना त्रिजगत्कौतुकावहम् ।
ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं येन चित्रमिदं कृतम् ॥
तन्मां प्रशाधि मत्तश्च वृणुष्वाभीप्सितं वरम् ॥
इत्युक्तवन्तं गरुडं महासत्त्वो जगाद सः ॥
न भक्ष्याः सानुतापेन भूत्वा नागाः पुनस्त्वया ।

तेऽप्यस्थिशेषा जीवन्तु ये त्वया पूर्वभक्षिताः ॥
एवमस्तु न भोक्ष्येऽहं नागाञ्शान्तमतः परम् ।
प्राग्ये च भुक्तास्ते जीवन्त्विति तार्क्ष्योऽप्युवाच सः ॥
ततोऽस्थिशेषा येऽप्यासन्नागास्तत्पूर्वभक्षिताः ।
तेऽपि सर्वे समुत्तस्थुस्तद्वरामृतजीविताः ॥
सुरैर्नागैर्मुनिगणैः सानन्दैर्मिलितैरथ ।
स लोकत्रितयाभिख्यामुवाह मलयाचलः ॥
तत्कालं तं च जीमूतवाहनोदन्तमद्भुतम् ।
गौर्याः प्रसादाद्विविदुः सर्वे विद्याधरेश्वराः ॥
आगत्य ते च चरणावनता हिमाद्रिं
निन्युः क्षणान्मुदितबन्धुसुहृत्समेतम् ।
तं पार्वतीस्वकरकॢप्तमहाभिषेकं
सचक्रवर्तिनमथ प्रतिमुक्ततार्क्ष्यम् ॥
तत्र स पित्रा मात्रा मित्रावसुना च मलयवत्या च ।
निजगृहगतागतेन च संयुक्तः शङ्खचूडेन ॥
लोकोत्तरचरिताद्भुतसिद्धां जीमूतवाहनः सुचिरम् ।
अभजत रत्नोपचितां विद्याधरचक्रवर्तिधुरम् ॥

A comparison of the story from the Kathâsaritsâgara with the play will convince a reader of the resemblance that we have spoken of above. And from this fact of the resemblance one might be disposed to infer that our poet had before him nothing else but the story of the XC. chapter in the Kathâsaritsâgara of Somadeva when he wrote the play. But at the same time he must not forget that such an inference involves a chronological difficulty. For Somadeva belongs to the eleventh century, while the author of the Nâgânanda belongs to the seventh. The resemblance between the two must, therefore, be accounted for by supposing that our poet had before him the story as narrated by Gunâdhya in his Bṛihatkathâ which is very closely followed also by Somadeva in his Kathâsaritsâgara.

The name of Matanga which occurs several times in the course of the play is nowhere found in the original and thus seems to have been invented by the poet to represent in one person the several kinsmen who are in the above story alluded to as being inimical to Jîmûtavâhana. There is very little in the plot that owes its origin to the genius of the poet. He has arranged the plot of his drama exactly according to the original story and the effect of it is that the want of development which is but little felt in the one has been fully manifested in the other. The first three acts of the play do

not seem to have much to do with the last two. The "unity of action" is in consequence not preserved. This fault is not so vividly seen in the original. For it contains comparatively little of the love affairs of Jîmûtavâhana and Malayavatî. The self-sacrifice of Jîmûtavâhana and the noble-mindedness of S'ankhachûda seem to be the only objects prominent before the eye of the original writer, which circumstance is further corroborated by a question at the end of the story put in the mouth of Vetâla.[18] The original writer does not thus seem to give any prominence to the love scene, nay, he keeps it sufficiently in the background. But our poet, probably in compliance with the received practice of making the S'ṛingâra sentiment prominent, has expanded a few lines of the original into full three acts, forgetting all the while that in so doing he is destroying the "unity of action" in the play. Besides no one, while reading the first three acts, even dreams of the incidents that are to follow in the next two. No doubt the line, यच्चासून् &c. (II. 65), clearly points to nothing else but to what Jîmûtavâhana did for the Nâga. But such an isolated reference can hardly be regarded as sufficient to develop a future incident on which rests the sole interest of the play. Several writers have derived materials for their plots from other men's writings. Shakespeare has closely followed North's translation of Plutarch's lives in writing the Roman plays, and the chronicles of Hall and Hollinshed were his sole guide when he wrote the plays which deal with English history. But, not to go so far, Bâna formed the plot of his Kâdambarî from one of the stories in the Bṛihatkathâ. But these writers have always improved upon their originals and have taken care never to be led into faults in their eagerness to imitate either them or the custom of the day.

The story of the Nâgânanda being a Buddhistic one, the chief doctrine[19] of the Bauddhas has been fully developed in the play, but more particularly, in the character of Jîmûtavâhana, who is represented to possess universal benevolence along with many minor virtues. Though by birth a prince of the Vidyâdharas, he has an aversion for the pleasures of royalty. He entrusts his kingdom to the care of his ministers and follows his parents to the

[18] तद् ब्रूहि शङ्खचूडः किं वा जीमूतवाहनोऽभ्यधिकः.

[19] अहिंसा परमो धर्मः.

forest. The kingdom is of little value in his estimation, and so he never troubles himself about it, even when his enemy threatens to snatch it away from him. As for himself he has no desire of retaining it, and would have already given it over to somebody, had it not been for the displeasure of his father. Notwithstanding this disregard for the kingdom, he is, as long as he retains it, never neglectful of his duties. But waiting upon his parents affords him greater pleasure than receiving homages from tributary princes. He very severely condemns the period of youth as giving rise to passions, and as being perishable and inconsiderate, yet by reason of the strength of his filial affection he likes it, provided that it is spent in attendance upon his parents. But the most important feature of his character is his intense love of benevolence. In his palace-garden there was a wishing tree which had come down to him from his ancestors. Seeing that his predecessors asked it for wealth only and for no other fruit worthy of it, and that they thus made themselves as well as the tree equally contemptible, he gives it over to the poor. He is always averse to causing injury to anybody. He is more willing to sacrifice his own body than to give affliction to any one, even his enemy. Although, while living in the forest, every rural object, supplying the requisites of life, conduces to his satisfaction, yet he is ever restless as he cannot find an opportunity of doing good to others. The magnanimity of his heart and his contempt for those that cannot come up to his standard of benevolence are clearly seen when he expresses his wonder that Vasuki would not dare to volunteer himself for the protection of his Nâgas from the claws of Garuda. His natural impulse of endangering even his body for the sake of others seems to have been strengthened by the low opinion that he holds regarding it. It is, in his opinion, an abode of all impurities, and a mere mass of fat, bones, flesh, and blood, covered with a skin. And he regrets to find that there are persons in the world that are tempted to commit sin even for the sake of such a body. As for his own, he thinks it to be best utilized if he offers it to Garuda to save the life of S'ankhachûda. His extreme desire to benefit others is also seen in his last request that he may, by the efficacy of the merit of his benevolent action, obtain a body even in succeeding births in order to be able to do good to others thereby. He is also firm in his resolution and betrays no sign of pain while Garuda is preying upon his body, but on the contrary requests him

to feast on, when he stops for a while fearing that he is not a Nâga. By reason of this and other qualities in Jîmûtavâhana Garuda is quite justified when he says, referring to his death, that he has killed the Bodhisattva himself. The piece of advice that he gives to Garuda may be taken to be a fair model of the moral principles that are always uppermost in his mind and are seen exemplified by his conduct. These and several other minor qualities of Jîmûtavâhana are well summed up by his father in V. 123.

The hero of the play is brave and noble-minded (धीरोदात्त). But some object to his being brave on the ground that bravery consists in a supremacy over all, which again includes a desire for conquest, and that the verses in I. 6 and 9 clearly prove that there is a total absence of any such desire in his mind. Thus the hero being mostly of a quiet temper and exceedingly compassionate, the predominant sentiment in him, they say, must be quietistic(शान्त). And having thus proved the predominance of the quietistic element they go further and point out as a fault the love scene between the hero and the heroine, inasmuch as it is quite inconsistent with the principal sentiment. But the objection is not a sound one. For the desire of conquest (विजिगीषुता) cannot be said to be absent from the hero's mind. He who can surpass others in bravery, gifts, or compassion may fairly be said to have such a desire. The verse in I. 9., no doubt, points to the hero's aversion to the worldly pleasures, but noble minded men are always so. Besides, the love scene, referred to above, far from being a fault, serves to afford an additional indication that the chief sentiment in the hero is not quietism.[20]

The character of S'ankhachûda is also very noble. Although his virtues do not rank so high as those of Jîmûtavâhana, they have an excellence of their own that excites our sympathy and admiration. S'ankhachûda is not so benevolent as Jîmûtavâhana, but is unwilling that the benevolence of the latter should come in his way and stigmatise his name. The scope of the generosity of Jîmûtavâhana is unlimited. He is ready to endanger his life for the sake of any one in distress. The affections of S'ankhachûda are confined to himself and to those that are related to him; and yet they are of a noble character and never stained with any trait of selfishness. Jîmûtavâhana in the ardour of his philanthropy

---

[20] See Das'arûpa, pp. 64—65, Dr. Hall's Ed.

forgets his old and helpless parents and even his newly wedded bride; and one is exceedingly struck with wonder to see that he who was once so filial and so love-sick should not utter a single kind expression with regard to his relatives, but should, with a coldness almost verging on heartlessness, say that the rock of execution gives him greater pleasure than the lap of his mother in his infancy or the embraces of his wife in his youth. And in this respect he justly deserves the reproach of his father in V. 73. But S'ankhachûda tries his utmost to console his mother. He tells her that it is foolish to lament the death of a being who is by nature mortal. His last desire is that in each of his succeeding births he may have the same mother; and he requests Jîmûtavâhana that he should take care to see that his mother does not abandon her life through grief on account of her son's death. S'ankhachûda is loyal, and in obedience to the behest of his king, Vasuki, his private affections are immediately superseded by his sense of duty to the public welfare. He has a pride in the name of his family and will never see its glory sullied on account of any misdeed of his. And seeing on his return from Gokarna that Garuda has taken away Jîmûtavâhana, he feels extremely sorry, and rather justly blames the philanthropic hero for having deceived him in that way. He detests himself as being saved at the sacrifice of another's life. And after a time when he finds out Garuda, he boldly offers himself as his proper prey requesting him to let loose the Vidyâdhara. We may well close this sketch of the character of S'ankhachûda with a quotation from the Kathâsaritsâgara which runs thus :—

बहुजन्मासिद्धमेताच्चित्रं जीमूतवाहनस्य कियत् ।
श्लाघ्यः स शङ्खचूडो मरणोत्तीर्णोऽपि यो रिपवे ॥
अन्यत्र (अन्यं ?) दत्तात्मानं प्राप्य सुदूरं गताय तार्क्ष्याय ।
पश्चाद्धावन्गत्वा स्वं देहमुपानयत्प्रसभम् ॥

The scene of the play is laid on the Malaya mountain, now known as the Malabar Hills. The range of the Malaya Parvat, according to the modern geography, is separated from that of the Sahyâdri to the north of it by the Canara hills, which run along the coast from the mouth of the Kalinadi near Karwar down to the Shiravati or Honavar river. The play in IV. 80 makes mention of Gokarna, one of the twelve *Jyotilingas*, whose temple is situated in a place of the same name (Gokarna), which lies five miles southeast of the Ganga-

vali river, close to the sandy shore, in the Canara District, and which is, according to Brahmin Geographers, regarded to be the southernmost point of the Konkan. The distance between Gokarna and the northernmost point of the Malaya ranges is nearly thirty-two miles. Thus the exact positions of the Malaya and Gokarna being determined, it is hard to understand how S'ankhachûda could go to salute the god S'va in Gokarna and come back within the lapse of at the most twenty minutes. Only two explanations seem possible in this case. The poet must have introduced Gokarna not attaching much importance to the impossibility of traversing a distance of about sixty-four miles within a few minutes. But it is very likely that the author of the play, being an inhabitant of North India, like the author of the Bṛihatkathâ from which the plot of the play is borrowed, was not acquainted with the exact situation of a place in the south. Or the ancient notions about the extent of the Malaya Parvat might have been different from those of the present day. What are known at present as the Canara hills might also have been considered as a part of the Malaya ranges in ancient times.

In writing the introduction and the notes the following books were consulted :—Buddhism by Rhys Davids ; Buddhist Records of the Western World by S. Beal ; Dr. Hall's Preface to Vâsavadattâ ; Buddhist Birth Stories by Rhys Davids ; Monier Williams' Buddhism ; Lalita-Vistara (Rajendralala Mitra's Ed.) ; English Translation of Sâhitya-Darpana by Dr. Ballantyne and Pramadâdâsa Mitra ; Mr. Boyd's translation of the Nâgânanda with Professor Cowell's preface to it ; Bombay Gazetteer, Canara District.

Lastly we take an opportunity of expressing our sense of gratitude towards Dr. R. G. Bhandarkar for his many invaluable suggestions. We are also thankful to all those who have placed us under obligations by their kind assistance while we were preparing the book.

॥ नागानन्दम् ॥

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ नान्दी ॥

1 ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

अपि च ।

कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहावल्गिभिर्मारवीरै-
र्भ्रूभङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितललितदृशा दिव्यनारीजनेन ।
सिद्धैः प्रह्वोत्तमाङ्गैः पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवेन
ध्यायन्यो योगपीठादचलित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥२॥

नान्द्यन्ते

2 सूत्रधारः । अलमतिविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहुमानमाकार्य नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः । यथास्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृतं विद्याधरजातके प्रतिनिबद्धं

---

1. B. om. नागानन्दम् । प्रथमोऽङ्कः । नान्दी । B_2 श्रीकृष्णाय नमः & B_3 श्रीशं वन्दे before ध्यानम्. C. स कोऽन्यः for कुतोऽन्यः. B_3 सेर्षं for सेर्ष्यं. B_1 वार for मार. B_1 B_2 om. अपि च. B. °पटहा (B_1 °पटहं) वल्गुभिः. B. उत्क्षेप for उत्कम्प. C. चलित for ललित; बोधिरवासो न चलितः for यो योगपीठादचलितः.

2. B. om. अलमातिविस्तरेण. C. आहूय for आकार्य; राजश्री° for राज्ञः श्री.° B. add राजर्षेः after °देवस्य. C. यत्तत्; B. यथायत् for यथा which we read with Ratnâvali and Priyadars'ikâ, C. °चक्रवर्तिप्रतिबद्धम्; B_3 ° जातकप्रभृतिनिबद्धम्. for °जा—द्धम्.

नागानन्दं नाम नाटकं कृतमित्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाल्हादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्यमिति ।

तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपादयामि । परिक्रम्यावलोक्य च । आवर्जितानि च सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः। यतः

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च बोधिसत्त्वचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३ ॥

तद्यावदहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च । इदमस्मद्गृहम् । यावत्प्रविशामि । प्रविश्य । आर्ये इतस्तावत् ।

प्रविश्य

3 नटी । सास्रम् । अज्ज इयम्हि मन्दभग्गा । आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओ अणुचिट्ठीअदुत्ति ।

4 सूत्र० । विलोक्य । आर्ये नागानन्दे नाटयितव्ये किमिदमकारणमेव रुद्यते ।

---

3 आर्य इयमस्मि मन्दभाग्या । आज्ञापयत्वार्यपुत्रः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

B. नागानन्दनाम नाटकम्. C. om.. इति after कृतम्. All read च for तु which we with R. & P. B. om. सकलजनहृदयाल्हादिनः. B_1 B_2 वा for च. B_3 वा after बुद्ध्या. B. यथा for यथावत्. B_3 om. तद्यावत्—अवलोक्य च. B. add एव after आवर्जितानि. B_1 B_2 add मया after च. B. om. सकल; read लोकानन्दि for लोके हारि. C. सिद्धराज for बोधिसत्त्व. B. om. अहं गृहं गत्वा. C. om. च after अवलोक्य. B. om. इदम्—प्रविश्य; read ततः प्रविशति for प्रविश्य.

3. B_3 अज्जउत्त for अज्ज. B. om. मन्दभग्गा.

4. C. नटीमवलोक्य for विलोक्य. B_1 B_2 नागानन्दनाटके for नागानन्दे.

5 नटी । अज्ज कहं ण रोदिस्सं । जदो दाव तादो अज्जाए सह थविरभावजादणिव्वेदो कुडुम्बभारुव्वहणजोग्गो दाणिं तुमंत्ति आरोविअ हिअए तवोवणं गदो ।

6 सूत्र० । सनिर्वेदम् । अये कथं मां परित्यज्य तपोवनं यातौ पितरौ । तत्किमिदानीं युज्यते कर्तुम् । विचिन्त्य । अथवा कथमहं गुरुचरणपरिचर्यासुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।
वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥ ४ ॥

इति निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।

7 नाय० । सनिर्वेदम् । सखे आत्रेय

रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः
कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ।
एवं निन्द्यमपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद्यौवनं
भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

---

5 आर्य कथं न रोदिष्यामि । यतस्तावत्तात आर्यया सह स्थविरभावजातनिर्वेदः कुटुम्बभारोद्वहनयोग्य इदानीं त्वमित्यारोप्य हृदये तपोवनं गतः ।

---

5. C. यदो for जदो. B_1 om. दाव. B_1 B_2 अज्जए for अज्जाए and थेर; B_3 ठविर for थविर. C. °भावं जाणिअ अदूरजादणिव्वेदो for °भाव—दो. B_3 इदाणिं for दाणिं. C. हिअए वित्तक्किअ for आरोविअ हिअए. B_3 तए for हिअए. B. add त्ति after गदो.

6. B. om. सनिर्वेदम् ; read कथं मामपि परित्यज्य वनं प्रयातौ for अये—पितरौ. B_3 adds पितरौ after प्रयातौ. B. om, तत्. C. om. कर्तुम्. B. have विचिन्त्य before तत्किम् and गुरुशुश्रूषासुखरसम् for गुरुचरणपरिचर्यासुखम्. C. add कुतः after तिष्ठामि and read अद्यैव for अप्येष. B. add तदेहि मन्दिरमेव गच्छावः after verse 4 and read जीमूतवाहनः for नायकः.

7. B. om. सनिर्वेदम्. C. वयस्य for सखे. B. रोगस्य for रागस्य. C. ईप्सितफलप्राप्त्यै for इन्द्रियवशं प्रीत्यै.

8 विदू० । सरोषम् । भो वअस्स णं णिव्विण्णो एव्व तुमं एत्तिअं कालं एदाणं जीवन्तमुआणं कदे इमं ईदिसं वणवासदुक्खं अणुहवन्तो । ता पसीद दाणिंपि दाव गुरुचलणसुस्सूसानिब्बन्धादो निअत्तिअ इच्छाभोअरमणीअं रज्जसुहं अणुहवीअदु ।

9 नाय० । वयस्य न सम्यगभिहितं त्वया । कुतः

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत्संवाहयतः सुखं तु चरणौ तातस्य किं राजके ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-
रायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ॥ ६ ॥

10 विदू० । आत्मगतम् । अहो एदस्स गुरुचलणसुस्सूसाणुराओ । विचिन्त्य । भोदु ता एदंपि दाव भणिस्सं । प्रकाशम् । भो वअस्स ण क्खु अहं रज्जसुहं एव्व केवलं उद्दिसिअ एव्वं भणामि । अण्णंपि दाव करणीअं अत्थि एव्व ।

---

8 भो वयस्य ननु निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं कालमेतयोर्जीवन्मृतयोः कृते इममीदृशं वनवासदुःखमनुभवन् । तत्प्रसीद इदानीमपि तावद्गुरुचरणशुश्रूषानिर्बन्धान्निवृत्त्येच्छाभोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयताम् ।

10 अहो एतस्य गुरुचरणशुश्रूषानुरागः । भवतु तदेतदपि तावद्भणिष्यामि । भो वयस्य न खल्वहं राज्यसुखमेव केवलमुद्दिश्यैवं भणामि । अन्यदपि तावत्करणीयमस्त्येव ।

---

8. B_3 णविण्णो for णं णिव्विण्णो. B_1 B_3 एसो for एव्व. B_3 एत्तिअकालं for एत्तिअं कालं. B. जीविदाणुगदाणं वद्धुकाणं. (B_3 वद्धकाणं) for जीवन्तमुआणं. B_1 अनुभवासि for अणुहवन्तो. C. °परिभोग for our °भोअ.

9. B. सखे for वयस्य; om, त्वया & have हि for तु. B_3 राजकं. B_1 वा for या. B. मे न for तत्र.

10. C. से गुरुअण for एदस्स गुरुचलण. B. om. भोदु ता & read इदं for एदं. C. सोक्खं for सुहं. B. om. एव्वं. C. रे for दाव.

11. B. om. यत्. C. om. तावत् &

11 नाय० । सस्मितम् । वयस्य ननु कृतमेव यत्करणीयम् । पश्य तावत् ।

न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः सन्तः सुसंस्थापिता
नीतो बन्धुजनस्तथात्मसमतां राज्ये च रक्षा कृता ।
दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने
किं कर्तव्यमतःपरं वद सखे यत्ते स्थितं चेतसि ॥ ७ ॥

12 विदू०। भो वअस्स अच्चन्तसाहसिओ मदङ्गहदओ दे पडिवक्खो । तस्सिं च समासण्णट्ठिदे पहाणामच्चसमधिट्ठिदंपि तुए विणा रज्जं सुट्ठिदंत्ति ण मे पडिहादि ।

13 नाय० । किं मतङ्गो राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ।

14 विदू०। अध इं ।

15 नाय० । यद्येवं ततः किम् । ननु स्वशरीरतः प्रभृति परार्थमेव सर्वं मया परिकल्प्यते । यच्च स्वयं न दीयते तत्तातानुरोधात् । तत्किमनेन राज्यवस्तुना चिन्तितेन । वरं ताताज्ञैवानुष्ठिता । आज्ञप्तश्चास्मि तातेन । यथा वत्स जीमूतवाहन बहुदिवसपरिभोगदूरीकृतसमित्कुशकुसुममुपभुक्तमू-

---

12 भो वयस्य अत्यन्तसाहसिको मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः । तस्मिंश्च समासन्नस्थिते प्रधानामात्यसमधिष्ठितमपि त्वया विना राज्यं सुस्थितमिति न मे प्रतिभाति ।
14 अथ किम् ।

---

read सुखं° for सुसं°. B. पि for च C. कथय वा for वद सखे.

12. B_3 समासुणिहदे पहाणायत्तं समधिअपि for समासण्णट्ठिद &c. B_1 समाट्ठिदं for समधिट्ठिदं. C. सुत्थिरं for सुट्ठिदं & place ण after पि.

13. C. धिङ् मूर्ख for किम्. B. read मतङ्गहतको राज्यं गृहिष्यतीत्याशङ्कसे.

15. C. तर्त्कि न स्यात् for ततः किम् ; स्वशरीरात् for स्वशरीरतः; परिपाल्यते for परिकल्प्यते as also B_3 ; अवस्तुना for राज्यवस्तुना. B_3 अनुज्ञा for आज्ञा. C. °परिभोगेण स्वीकृत°

लफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन्निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयेति । तदेहि मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

16 विदू० । जं भवं आणवेदि ।

इत्युभौ परिक्रामतः ।

17 विदू० । अग्रतोऽवलोक्य । भो वअस्स एसो क्खु सरसघणचन्दणवणुस्सङ्गपरिमिलणलग्गबहलपरिमलो विसमतडोपहदजज्जरिदणिज्झरुच्छलिदासिसिरसीअरासारवाही पढमसङ्गमुक्कण्ठिअपिआकण्ठग्गहो विअ मग्गपरिस्समं अवणअन्तो रोमञ्चेदि पिअवअस्सं मलअमारुओ ।

18 नाय० । निरूप्य सविस्मयम् । अये प्राप्ता एव वयं मलयपर्वतम् । समन्तादवलोक्य । अहो रामणीयकमस्य । तथा हि

माद्यत्कुञ्जरगण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः
क्रन्दत्कन्दरगह्वरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।
पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गनानां गतै-
र्दृष्टोऽयं मलयाचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम् ॥ ८ ॥

16 यद्भवानाज्ञापयति ।

17 भो वयस्य एष खलु सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमिलनलग्नबहलपरिमलो विषमतटोपहतजर्जरितानिर्झरोच्छालितशिशिरशीकरासारवाही प्रथमसङ्गमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं मलयमारुतः ।

for परिभोगदूरीकृत°. B_3 अस्मिन् for तस्मिन्. C. read किञ्चित् after गत्वा. B. निरूपयस्व for निरूपय and ततो यावत् for तदेहि.

16. B. देवो for भवं. C. add एदु भवं after आणवेदि.

17. C. add पेक्ख पेक्ख after वअस्स. B_3 बहुल for बहल. C. विमलतडनिवडणजज्जरिज्जन्त for विसमतडोपहदजज्जरिद. B_3 विसमत्तऊपहृणज्जज्जरिज्जन्त.

18. B. विलोक्य । अहो (B_3 adds कथम्) वयं प्राप्ता एव मलयपर्वतम् । सर्वतो निरूप्य । अहो रमणीयतास्य मलयाचलस्य. C. दिग्गज for कुञ्जर. B_1 B_3 मौलिक for मौक्तिक; सेव्यः for दृष्टः. B_3 उत्सुखम् for उत्सुकम्. B_3

तदेह्यत्रारुह्य निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

19 विदू०। एवं करेम्ह । अग्रतः स्थित्वा । एदु भवं ।

आरोहणं नाटयतः ।

20 नाय० । दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा विमृश्य । सखे

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा नमे क्वचित् ।
न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ॥ ९ ॥

21 विदू० । भो वअस्स आसण्णं ते पिअं णिवेदेदि ।

22 नाय० । एवं नाम यथाह भवान् ।

23 विदू० । विलोक्य । भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । एदं क्खु साविसेसघणसिणिद्धपाअवविसोहिअं सुरहिहविगन्धगब्भिदुद्दामधूमणिग्गमं अणुविग्गसुहणिसण्णसावअगणं तवोवणं विअ लक्खीअदि ।

24 नाय० । सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । तथा हि

वासोर्थं दययेव नातिपृथवः कृत्तास्तरूणां त्वचो
भग्नानेकजरत्कमण्डलु नभःस्वच्छं पयो नैर्झरम् ।

---

19 एवं कुर्वः । एतु भवान् ।

21 भो वयस्य आसन्नं ते प्रियं निवेदयति ।

23 भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्खलु सविशेषघनस्निग्धपादपविशोभितं सुरभिहविर्गन्धगर्भितोद्दामधूमनिर्गममनुद्विग्नसुखनिषण्णशावकगणं तपोवनमिव लक्ष्यते ।

अवरुह्य for आरुह्य. C. वास for निवास. B_2 आश्रय for आश्रम. B_1 B_2 निरूपयामः for निरूपयावः.

19. B. om. this speech.

20. C. सूचयन् । अये for सूचयित्वा । विमृश्य । सखे. B. नु for नु.

21. C. अवस्सं after वअस्स.

22. B. ब्रवीति for आह.

23. B. om. विलोक्य. B_3 इदं for एदं. B_1 B_2 साहिअं for विसोहिअं. C. गब्भिणुद्दाम for गब्भिदुद्दाम; अणुविग्गमग्गं सुह for अणुविग्गसुह & om. तवोवणं. B_3 °सोहिअसुरहिहविग्गन्धभिण्णुद्दामधूमणिग्गमसुहणिसत्थसावअगणं विलक्खीअदि ।

24. B_3 om. एव. C. कृतः for तथाहि. B_1 B_2 एव for इव. C. मग्नालक्ष्यजरत्कमण्डलु रजः स्वच्छम्.

दृश्यन्ते त्रुटितोज्झिताश्च वटुभिर्मौञ्ज्यः क्वचिन्मेखला
निःसाकर्णनयाशुकेन च पदं साम्नामिदं पठ्यते ॥ १० ॥

तदेहि प्रविश्य विलोकयावः ।

प्रवेशं नाटयतः ।

25 नाय० । सविस्मयं विलोक्य । अहो नु खलु मुदितमुनिजनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्बहुबटुजनच्छिद्यमानार्द्रार्द्रसमिधस्तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृक्षालवालस्य प्रशान्तरमणीयता तपोवनस्य । इह हि

मधुरमिव वदन्ति स्वागतं भृङ्गनादै-
र्नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।
मम ददत इवार्घ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः
कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ ११ ॥

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसतामस्माकं परा निर्वृतिः ।

26 विदू० । इतस्ततो विलोक्य । भो वअस्स किं क्खु एदे इसिवलिअकन्धरा णिच्चलमुहनिस्सरन्तदरदलिअदब्भकवला समुण्णमिदादिण्णैककण्णा सुहसंमीलिदलोअणा आअण्णंता विअ हरिणा लक्खीअन्दि ।

---

26 भो वयस्य किं खल्वेते ईषद्वलितकन्धरा निश्चलमुखनिःसरद्दरदलितदर्भकवलाः समुन्नमितदत्तैकर्णाः सुखसंमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते ।

B. गीयते. C. अवलोकयावः. B_3 adds उभौ before प्रवेशम्.

25. B_1 B_2 प्रविश्यालोक्य च & B_3 प्रविश्य विलोक्य च. B_2 B_3 om. मुनि. B_1 B_2 असन्दिग्ध for सन्दिग्ध. C. om. बहु. B. °रम्यता for °रमणीयता. C. वदन्तः for वदन्ति & शब्दैः for नादैः. B. कुर्वतो for कुर्वते. B_1 B_2 ननु for मम. B_3 समददत इवार्थं (मम ददत इवार्घं ?). B. अदः for इदम् & अतः in place of मन्ये. C. om. परा.

26. C. om इतस्ततो विलोक्य. B. add णु after किं. C. मुहोसरन्त & B_1 B_3 मुहासरन्त (मुहावसरन्त ?) for मुहनिस्सरन्त which we with B_2. B_3 om. दर. B_1 B_2 insert गब्भ after दब्भ. C. निमीलित.

27 नाय० । कर्णं दत्वा । सखे सम्यगुपलक्षितम् । तथा हि
स्थानप्राप्त्या दधानं प्रकटितगमकं मन्द्रतारव्यवस्था
निर्ह्लादिन्या विपञ्च्या मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रीस्वनेन ।
एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य
व्याजिह्माङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति॥१२॥

28 विदू० । भो वअस्स को उण एसो तवोवणे गाआदि ।

29 नाय० । यथा कोमलाङ्गुलितलाभिहन्यमाना नातिस्फुटं क्वणन्ति तन्त्र्यः काकलीप्रधानं गीयते तथा तर्कयामि । अङ्गुल्यग्रेणाग्रतो निर्दिशन् । अस्मिन् देवतायतने देवतामाराधयन्ती काचिद्दिव्ययोषिदुपवीणयति ।

30 विदू० । भो वअस्स एहि अम्हेवि एदं देवदाअदणं पेक्खम्ह ।

31 नाय० । साधूक्तं भवता । वन्द्याः खलु देवताः । उपसर्पन्सहसा स्थित्वा । वयस्य कदाचिद्द्रष्टुमनर्होऽयं स्त्रीजनो भविष्यति । तदनेन तावत्तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः ।

तथा कुरुतः ।

ततः प्रविशति भुमावुपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च ।

---

28 भो वयस्य कः पुनरेष तपोवने गायति ।
30 भो वयस्य एह्यावामप्येतद्देवतायतनं प्रेक्षावहे ।

---

27. B. om. सखे & तथा हि. C. समतामन्द्र° for गमकं मन्द्र°. B. मध्य for मन्द्र. B_3 °व्यवस्थां for °व्यवस्थाः. B. निर्ह्लादिन्यां विपञ्च्यां (B_3 विपञ्च्यां). C. स्वरेण. B. निशम्य.

28. B. को (B_3 adds वि) णु क्खु एसो तवोवणे कंपि सोहणं उववीणआदि ।

29. C. add एताः after यथा. B_1 B_2 लता for तल. C. om. नाति. B_1 B_2 तदाकर्णयामि for तथा तर्कयामि. C. read thus °तन्त्र्यस्तथा काकलीप्रधानं गीयत इति तर्कयामि.

30-1. C. om. एदं; read वयस्य साधूक्तं खलु भवता. B. वन्द्यन्ते for वन्द्याः खलु and insert अहो before वयस्य. C. om. स्त्री; read भवति for भविष्यति ; and तदावां तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्ताववसरं प्रतिपालयावः for तदनेन &c. B_3 इति before तथा. B_1 B_2 उपविष्टां for उपविष्टा.

32 नायि० । संस्कृतमाश्रित्य गायति ।

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

33 नाय० । गीतमाकर्ण्य । वयस्य अहो गीतमहो वादितम् । तथा हि

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना
विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः ।
गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्रोऽपि संपादिता-
स्तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥ १४ ॥

34 चेटी । सप्रणयम् । भट्टिदारिए चिरं क्खु तुए वादिदं । ण क्खु दे पडिस्समो अग्गहत्थाणं ।

35 नायि० । साधिक्षेपम् । हञ्जे चदुरिए गोरिए पुरदो वीणं वादअन्तीए कुदो मे पडिस्समो अग्गहत्थाणं ।

36 चेटी । भट्टिदारिए णं भणामि किं एदाए णिक्करुणाए पुरदो वीणावादिदेण जा एत्तिअं कालं कण्णकाजणदुक्करेहिं णिअमोववासेहिं आराधअन्तीए ण दे पसाअं दंसेदि ।

---

34 भर्तृदारिके चिरं खलु त्वया वादितम् । न खलु ते परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् ।

35 हञ्जे चतुरिके गौर्याः पुरतो वीणां वादयन्त्याः कुतो मे परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् ।

36 भर्तृदारिके ननु भणामि किमेतस्या निष्करुणायाः पुरतो वीणावादितेन यैतावन्तं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपवासैराधयन्त्या न ते प्रसादं दर्शयति ।

---

32. C, B_1 B_2 om. संस्कृतमाश्रित्य. B. सुसिध्यतु.

33. C. कर्ण दत्त्वा for गीतमाकर्ण्य. B. insert अहो before वयस्य. C. वाद्यं for वादितम्. B_1 B_2 संदर्शिताः for संपादिताः. C. तत्त्वोद्यानुगताः for तत्त्वौघानुगताः. B. वाम for वाद्य.

34. B. om. सप्रणयम्. C. वादअन्तिए कुदो ण for तुए वादिदं । ण क्खु दे·

35. B. om साधिक्षेपम्. C. om. चदुरिए; read देविए for गोरिए. B. om. वीणं.

36. B. add साधिक्षेपमिव ; read देविए before पुरदो. B_2 वादणेण for वादिदेण. C. उववासणेहिं for उववासेहिं; add अज्जवि after आराधअन्तीए.

37 विदू० । भो वअस्स कण्णआ क्खु एसा । ता किं ण पेक्खम्ह ।

38 नाय० । को दोषः । कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति । किन्तु कदाचिदस्मान् दृष्ट्वा बालभावसुलभलज्जासाध्वसान्नचिरमिह तिष्ठेत् । तदनेनैव तमालान्तरेण पश्यावः ।

उभौ तथा पश्यतः ।

39 विदू० । विलोक्य सविस्मयम् । भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । अच्चरिअं अच्चरिअं । ण केवलं वीणाविण्णाणेण एव्व कण्णाणं सुहं करेदि । इमिणा वीणाविण्णाणाणुरूवेण रूवेणवि अच्छीणं सुहं उप्पादेदि । का उण एसा भविस्सदि । किं दाव देवी । अहवा णाअकण्णआ । आहो विज्जाहरदारिआ । उत सिद्धकुलसंभवेत्ति ।

40 नाय० । सस्पृहमवलोकयन् । वयस्य केयमिति नावगच्छामि । एतत्पुनरहं जानामि

स्वर्गस्त्री यदि तत्कृतार्थमभवच्चक्षुःसहस्रं हरे-
र्नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः सति ।
जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियं
स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः॥१९॥

---

37 भो वयस्य कन्यका खल्वेषा । तत्किं न प्रेक्षावहे ।

39 भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । आश्चर्यमाश्चर्यम् । न केवलं वीणाविज्ञानेनैव कर्णानां सुखं करोति । अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणाप्यक्ष्णां सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा भविष्यति । किं तावद्देवी । अथवा नागकन्यका । आहो विद्याधरदारिका । उत सिद्धकुलसंभवेति ।

---

37. C. om. भो वअस्स & ता.

38. C. निर्दोषदर्शनाः कन्यकाः for कन्यका हि निर्दोषदर्शनाः. B_3 भवति for भवन्ति. C. काल (बाल ?) भावसुलभात्साध्वसात् for बाल...साध्वसात्. C. have विदू० । एव्वं करेम्ह । before उभौ &c. and om. तथा.

39. B_1 B_3 अपि before ण and om. with B_3 एव्व. C. om. कण्णाणं. B. read पि after अच्छीणं and have तक्केमि at the end.

40. B_3 तन्न for चेन्न. C. स्यिते

41 विदू० । नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम् । दिट्ठिआ चिरस्स दाव कालस्स पडिदो क्खु एसो गोअरे मम्महस्स । आत्मानं निर्दिश्य भोजनमभिनीय । अहवा णहि णहि मम एव्व एकस्स बम्हणस्स ।

42 चेटी । सप्रणयम् । भट्टिदारिए णं भणामि । किं दाणिं एदाए अकिदाल्हादाए णिक्करुणाए देवीए पुरदो वाइदेण । इति वीणामाक्षिपति ।

43 नायि० । सकोपम् । हञ्जे मा भअदिं गोरिं अधिक्खिव । णं अज्ज किदो मे भअवदिए पसाओ ।

44 चेटी । सहर्षम् । भट्टिदारिए कहेहि दाव कीदिसो सो ।

45 नायि० । हञ्जे जाणामि । अज्ज सिविणए एदं एव्व वीणं वादअन्ती भअवदीए गोरीए भणिदम्हि । वच्छे परितुट्ठम्हि दे एदिणा वीणाविण्णाणादिसएण इमाए च बा-

---

41 दिष्ट्या चिरस्य तावत्कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य । अथवा नहि नहि ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य ।

42 भर्तृदारिके ननु भणामि । किमिदानीमेतस्या अकृताल्हादाया निष्करुणाया देव्याः पुरतो वादितेन ।

43 हञ्जे मा भगवतीं गौरीमाधिक्षिप । नन्वद्य कृतो मे भगवत्या प्रसादः ।

44 भर्तृदारिके कथय तावत्कीदृशः सः ।

45 हञ्जे जानामि । अद्य स्वप्न एतामेव वीणां वादयन्ती भगवत्या गौर्या भणितास्मि । वत्से परितुष्टास्मि ते एतेन वीणाविज्ञानातिश-

---

for सति. B_1 B_3 सफला for सकला.

41. B_3 उवरमो वम्महस्स for गोअरे मम्महस्स. B. om. भोजनमभिनीय and have only one णहि.

42. B. सप्रणयकोपम्. C.om. दाणिं, अकिदाल्हादाए & देवीए. B. गाइदेण.

43-4 B. om. णं and place अज्ज before पसाओ. C. om. सो.

45. B. अज्ज सिविणए जाणामि for जाणामि । अज्ज सिविणए. C. add मलभवदि after वच्छे. B_3 दंसणेण for अदिसएण. B. बालभावदुल्लहाए for च

लजणदुक्कराए असाहारणाए मज्झोवरि भत्तीए । ता विज्जाहरचक्कवत्ती दे अइरेण एव्व पाणिग्गहणं निव्वत्तइस्सदित्ति ।

46 चेटी । सहर्षम् । भट्टिदारिए जइ एव्वं ता कीस सिविणओत्ति भणासि । णं हिअअट्ठिदो वरो एव्व भअवदीए देवीए दिण्णो ।

47 विदू० । भो वअस्स अवसरो क्खु अम्हाणं देवीदंसणस्स । ता एहि उवसप्पम्ह ।

48 नाय० । न तावत्प्रविशामि ।

49 विदू० । अनिच्छन्तमपि नायकं बलादाकर्षति ।

उभौ देवालयं प्रविशतः ।

50 विदू० । उपसृत्य । सोत्थि भोदीए । भोदि सच्चकं एव्व चदुरिआ भणादि । वरो एव्व दे एसो देवीए दिण्णो ।

51 नायि० । ससाध्वसमुत्तिष्ठति । नायकमुद्दिश्यापवार्य । हञ्जे को णु क्खु एसो ।

येनानया च बालजनदुष्करया ममोपरि भक्त्या । तस्माद्विद्याधरचक्रवर्ती तेऽचिरेणैव पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यतीति ।

46 भर्तृदारिके यद्येवं तत्कस्मात्स्वप्न इति भणसि । ननु हृदयस्थितो वर एव भगवत्या देव्या दत्तः ।

47 भो वयस्य अवसरः खल्वावयोर्देवीदर्शनस्य । तदेह्युपसर्पावः ।

50 स्वस्ति भवत्यै । भवति सत्यमेव चतुरिका भणति । वर एव त एष देव्या दत्तः।

51 हञ्जे को नु खल्वेषः ।

बालजणदुक्कराए; read अइरेण सअं.

46-8. C. सिविणअं इमं भणीअदि for सिविणओत्ति भणासि and om. एव्व भअवदीए. B. om. 48.

49. C. अनिच्छन्तमपि नायकमुद्दिश्य बलादाकृष्य । उपसृत्य । while we with B. which however read उभौ देवालयं प्रविशतः after उवसप्पम्ह.

50. We take उवसृत्य from 49 C. B. om. सोत्थि भोदीए and add इदो after वरो. C. सो for दे एसो.

51-2. C. उत्तिष्ठन्ती; om. अपवार्य.

52 चेटी । नायकं निरूप्यापवार्य । एदाए अणण्णसदिसाए आकिदीए एसो सो भअवदीए गोरीए पसादोत्ति तक्केमि ।

53 नायि० । सलज्जं सस्पृहं च नायकमवलोकयति ।

54 नाय० । तनुरियं तरलायतलोचने
श्वसितकम्पितपीनघनस्तानि ।
श्रममलं तपसैव गता पुनः
किमिति संभ्रमाधारिणि खिद्यते ॥ १६ ॥

55 नायि० । अपवार्य । हञ्जे अदिसद्धसेण ण सक्कुणोमि एदस्स संमुहं ठादुं । नायकं सलज्जं तिर्यक्पश्यन्ती किञ्चित्परावृत्तमुखी तिष्ठति ।

56 चेटी । भट्टिदारिए-किं एदं ।

57 नायि० । हञ्जे न सक्कुणोमि एदस्स अच्चासण्णे चिट्ठिदुं । ता एहि आण्णदो गच्छम्ह । इत्युत्थातुमिच्छति ।

58 विदू० । भो मित्त अहं पुव्वपठिदविज्जाबलेण सम्पदं एणां मुहुतअं धारेमि । विमृश्य । भोदि किं एत्थ तुम्हाणं

---

52 एतयानन्यसदृशयाकृत्यैष स भगवत्या गौर्याः प्रसाद इति तर्कयामि ।

55 हञ्जे अतिसाध्वसेन न शक्नोम्येतस्य संमुखं स्थातुम् ।

56 भर्तृदारिके किमेतत् ।

57 हञ्जे न शक्नोम्यतस्यात्यासन्ने स्थातुम् । तदेह्यन्यतो गच्छावः ।

58 भो मित्र अहं पूर्वपठितविद्याबलेन साम्प्रतमेनां मुहूर्तं धारयामि ।

B. उण for णु क्खु. B. om. अपवार्य. B_3 om. सो. C. om. गोरीए and have पसादीक्रदो for पसादो.

54. B_3 °स्तनी for °स्तनि. C. °कारिणी for °धारिणि. B_3 खिद्यसे.

55-6. B. om. अपवार्य and read पुरदो before संमुहं. C. read अहिमुही for संमुहं. B. किं णेदं for किं एदं.

57. C. आसण्णे for अच्चासण्णे. B_1 B_2 वट्टिदुं for चिट्ठिदुं.

58. C. read thus, भो भोअदि क्खु एसा । मम पढिअविज्जं विअ मुहुतअं धारेमि । नायकः । को दोषः । for भो मित्त...विमृश्य and B_3 भोदि तुं अहं पुव्वपविट्ठाए वस्सलेन सपदि एणां मुहुनिअं धारेमणं । विमृश्य । for the same.

तवोवणे ईदिसो आआरो जं आअदो अदिही वअण-मेत्तकेणावि ण संभावीअदि ।

59 चेटी । नायकमवलोक्य स्वगतम् । अणुरज्जादि विअ एत्थ एदाए दिट्ठी । भवदु एव्वं दाव भणिस्सं । प्रकाशम् । भट्टिदारिए जुत्तं भणादि बम्हणो । उचिदो क्खु दे अदिहिजणसकारो । ता कीस एदस्सिं महाणुभावे एव्वं पडिवत्तिमुढा चिट्ठसि । अहवा चिट्ठ तुमं । अहं एव्व जहाणुरूवं करिस्सं । नायकमुद्दिश्य । साअदं महाभाअस्स । आसणपडिग्गहेण अलंकरेदु इमं पदेसं अज्जो ।

60 विदू० । भो वअस्स सोहणं एसा चदुरिआ भणादि । उवविसिअ मुहुत्तअं वीसमम्ह ।

61 नाय० । युक्तमाह भवान् ।

इत्युपविशतः ।

62 नायि० । चेटिकामुद्दिश्य । अइ परिहाससीले मा एव्वं करे-

भवति किमत्र युष्माकं तपोवन ईदृश आचारो यदागत अतिथिर्वचनमात्रेणापि न संभाव्यते ।

59 अनुराज्यत इवात्रैतस्या दृष्टिः । भवत्वेवं तावद्भणिष्यामि । भर्तृदारिके युक्तं भणति ब्राम्हणः । उचितः खलु तेऽतिथिजनसत्कारः । तत्किमेतस्मिन्महानुभाव एवं प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि । अथवा तिष्ठ त्वम् । अहमेव यथानुरूपं करिष्यामि । स्वागतं महाभागस्य । आसनपरिग्रहेणालंकरोत्विमं प्रदेशमार्यः ।

60 भो वयस्य शोभनमेषा चतुरिका भणति । उपविश्य मुहूर्तं विश्राम्यावः ।

B_1 B_2 om. एत्थ. C. जण (जेण ?) for जं and वाआ for वअण. Here the MS B_3 is very incorrect.

59 B. अणुरत्ता दाव for अणुरज्जदि विअ and ता एदं for भोदु एव्वं. C. om. एव्वं from एव्वं पडिवत्तिमूढा and read निर्दिश्य for उद्दिश्य.

60-1. C.om. चदुरिआ. B. विसमीअदु for वीसमम्ह. B_1 B_2 इत्युपविशति.

62. B. om. चेटिकामुद्दिश्य. B_3 °सीलं. C. om. यदि. B_3 पेक्खंतो for पेक्खादि तदो. B_1 B_2 ता for तदो.

हि । जइ कदावि कोवि तावसो पेक्खदि तदो मं अविणीदेत्ति संभावेदि ।

ततः प्रविशति तापसः ।

63 तापसः । आज्ञापितोस्मि कुलपतिना कौशिकेन यथा वत्स शाण्डिल्य पितुराज्ञया सिद्धयुवराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं कुमारजीमूतवाहनमिहैव मलयपर्वते क्वापिवर्तमानं भगिन्या मलयवत्या वरहेतोर्द्रष्टुमद्य गतः । तच्च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचिन्मध्यन्दिनसवनवेलातिक्रामेत् । तदेनामाहूयागच्छेति । ततो यावद्गौरीगृहमेव गत्वा मलयवतीमाकार्य गच्छामि । परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम् । अये कस्य पुनरियं पांसुलप्रदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना पदपंक्तिः । पुरतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य । नूनमस्यैवेयं महानुभावस्य पदवी । तथा हि

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्भ्रुवो-
श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्द्धते ।
चक्राङ्कं च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोप्ययं
नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥

अथवा कृतं संदेहेन । व्यक्तमनेनैव जीमूतवाहनेन भवितव्यम् । मलयवतीं निरूप्य । अये इयमपि राजपुत्री मलयवती । उभौ विलोक्य । चिरात्खलु युक्तकारी विधिः

62 अयि परिहासशीले मैवं कुरु । यदि कदापि कोपि तापसः प्रेक्षते ततो मामविनीतेति संभावयति ।

63. B. om. सिद्ध and कुमार and have आगतः for अद्य गतः. C add अवधि after वेला and read तत्तपोवनगौरीगृहमेव for ततो ..आकार्य. B. परिक्रामन्नमतो भवनं (B_3 भुवं) निरूप्य and read अथ (B_3 अद्य) for अये. C. पांशुले भूप्रदेशे for पांसुलप्रदेशे ; have महापुरुषस्य for महानुभावस्य and om. पदवी. A_2 यथा and A_3 यथा for तथा. B. सुव्यक्तमनेन for व्यक्तमनेनैव; अहो for अये. C. om मलयवती. B. read स्वगतम् after विलोक्य and सहसा before उपसृत्य.

स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् । उपसृत्य नायकं निर्दिश्य । स्वस्ति भवते ।

64 नाय० । भगवन् जीमूतवाहनोऽभिवादयते । उत्थातुमिच्छति ।

65 ताप० । अलमलमभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माकं पूज्यः । तद्यथासुखं स्थीयताम् ।

66 नायि० । अज्ज पणमामि ।

67 ताप० । नायिकां निर्दिश्य । वत्से अनुरूपभर्तृगामिनी भूयाः । राजपुत्रि त्वामाह कुलपतिः कौशिकः । यथातिक्रामति मध्यन्दिनसवनवेला । तत्त्वरितमागम्यतामिति ।

68 नायि० । जं गुरुजणो आणवेदि । इत्युत्थाय निःश्वस्य च स्वगतम् ।

एक्कत्तो गुरुवअणं अण्णत्तो दइअदंसणसुहाइं ।
गमणागमणविमूढं अज्जवि दोलाइ मे हिअअं ॥ १८ ॥

सलज्जं सानुरागं च नायकं तिर्यक्पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता ।

69 नाय० । सोत्कण्ठं निःश्वस्य नायिकां पश्यन् ।

अनया जघनाभोगभरमन्थरयानया ।
अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १९ ॥

---

66 आर्ये प्रणमामि ।

68 यद्गुरुजन आज्ञापयति ।

एकतो गुरुवचनमन्यतो दयितदर्शनसुखानि ।
गमनागमनविमूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥

---

64. B_1 अभिवादये for अभिवादयते. B. read thus after अभिवादयते—ता० । आयुष्मान् भूयाः । नायकः । आसनादुत्थातुमिच्छति.

65. B. read मलयवतीं प्रति । वत्से स्वति भवत्यै ।

67. B. नायकं for नायिकां ; om. राजपुत्रि ; read आह्वयति for आह ; om. यथा ; add विधि after सवन and om. इति.

68. We read जणो with B_3. C. have after आणवेदि, आत्मगतम् । एक्कत्तो गुरुवअणं अण्णत्तो ददु (इ ?) अदंसणसुहंत्ति गमणागमणाधिरूढं अज्जवि मं दोलएदि हिअअं । उत्थाय निःश्वस्य सलज्जं &c.

69. C. यातया for यानया.

70 विदू० । भो दिट्ठं जं पेक्खिदव्वं । सुदं जं सोदव्वं । ता दाणिं मज्झण्णसूरसन्दावदिउणिदो विअ मे जठरग्गी धमधमाअदि । ता एहि निक्कमम्ह । जेण बम्हणो अदिही भविअ मुणिजणसआसादो लद्धेहिं कन्दमूलफलेहिंवि दाव पाणधारणं करिस्सं ।

71 नाय० । उर्ध्वमवलोक्य । अयेऽयं मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान्सहस्रदीधितिः । तथा हि

तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दनरसापाण्डू कपोलौ वहन्
संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।
संप्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोज्झितैः सीकरैः
ग्लायच्छल्लकदुःसहामिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ २० ॥

तदेह्यावामपि गच्छावः ।

इति निष्क्रान्तौ ।

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

---

70 भो दृष्टं यत्प्रेक्षितव्यम् । श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । तदिदानीं मध्याह्नसूर्यसंतापाद्विगुणित इव मे जठराग्निर्धमधमायते । तदेहि निष्क्रामावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्भूत्वा मुनिजनसकाशाल्लब्धैः कन्दमूलफलैरपि प्राणधारणं करिष्ये ।

---

70. C. read तुए for जं and om. सुदं जं सोदव्वं. B. om. एहि. B_3 अधीदविज्जो for अदिही भविअ. C. करेमि for करिस्सं.

71. C. om. अयेऽयं. C. B_1 रसौ for रसा. B_3 संसिक्तैः for संसक्तैः; and °हृदये for °हृदयो. C. शीकरैः; B_1 गाढायल्लक°; B_2 गाढापल्लक;° B_3 गाढां यल्लक °for ग्लायच्छल्लक.° C. om. तदेहि—गच्छावः and read इति निष्क्रान्ताः सर्वे for इति निष्क्रान्तौ. B_2 has इति श्रीहर्षकृतस्य नागानन्दनाटकस्य प्रथमोऽङ्कः.

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति चेटी ।

चेटी । आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मलअवदीए । जहा हञ्जे मणोहारिए अज्ज चिरआदि मे भादुओ अज्जमित्तावसू । ता लहु गदुअ जाणेहि किं आअदो ण वेत्ति । ता जहाणत्तं अणुचिट्ठामि । परिक्रामति । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । का उण एसा तुरिदतुरिदं इदो एव्व आअच्छदि । अए कहं चउरिआ ।

ततः प्रविशति द्वितीया चेटी ।

2 प्र० । उपसृत्य । हञ्जे चउरिए किंणिमित्तं तुए तुवरिदाए आअच्छीआदि ।

3 द्वि० । हला मणोहारिए आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मलअवदीए । हञ्जे चउरिए कुसुमावचअपाडिस्समणीसहं मे सरीरं । सरदादवजणिदो अअं मे संदावो अहिअदरं बाधेदि । ता गच्छ तुमं बालकदलीदलपरिक्खित्ते चन्द-

---

1 आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । यथा हञ्जे मनोहारिके अद्य चिरयति मे भ्रातार्यमित्रावसुः । तल्लघु गत्वा जानीहि किमागतो न वेति । तद्यथाज्ञप्तमनुतिष्ठामि । का पुनरेषा त्वरितत्वरितामित एवागच्छति । अये कथं चतुरिका ।

2 हञ्जे चतुरिके किंनिमित्तं त्वया त्वरितया गम्यते ।

3 हला मनोहारिके आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । हञ्जे चतुरिके कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदातपजनितोऽयं मे संतापोऽधिकतरं बाधते । तद्गच्छ त्वं बालकदलीदलपरिक्षिप्ते

---

1. B. जं हञ्जे. B_3 अज्जवि चिरअदि. B. भादुओ (C. भाअरो) मित्तावसू. C. om. लहु. B. जाणेहि दाव अगदो. C. om. ता जहाणत्तं अणुचिट्ठामि. B. om. तुरिदतुरिदं.

2. C. णिमित्तं उण मं परिहरिअ एव्वं तुवरिदाए गच्छीआदि. B_3 तुरिअतुरिअ (अं ?) for तुवरिदाए.

3. B. om. हला मणोहारिए; read जं हञ्जे. B_1 णीसहं खिण्णं. C. विभ

णलदाघरे चन्दमणिसिलाअलं सज्जीकरेहित्ति। अणुचिट्ठिदं अ मए जहा आणत्तं। जाव गदुअ भट्टिदारिआए णिवेदेम्हि।

4 प्र०। जइ एव्वं ता लहु गदुअ णिवेदेहि। जेण से तहिं गदाए उवसमदि संदावो।

5 द्वि०। विहस्यात्मगतम्। ण ईरिसो से संदावो जो एव्वं उवसमिस्सदि। विचित्तरमणीअं चन्दणलदाघरं पेक्खन्तीए अहिअदरं संदावो भविस्सदित्ति तक्केमि। प्रकाशम्। ता गच्छ तुमं। अहंपि सज्जीकदं मणिसिलाअलंत्ति गदुअ भट्टिदारिआए णिवेदेमि। [इत्युभे निष्क्रान्ते।

॥ प्रवेशकः ॥

ततः प्रविशति सोत्कण्ठा मलयवती चेटी च।

6 नायि०। निःश्वस्यात्मगतम्। अइ हिअअ तथा णाम तस्सिं जणे लज्जाए मं परंमुहीकारिअ दाणिं अप्पणा तहिं एव्व गदोसित्ति अहो दे अप्पंभरित्तणं। प्रकाशम्। हञ्जे आदेसहि मे भअवदीए आअदणं।

चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सज्जीकुर्विति। अनुष्ठितं च मया यथाज्ञप्तम्। यावद्गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि।

4 यद्येवं तल्लघु गत्वा निवेदय। येनास्यास्तत्र गताया उपशाम्यति संतापः।

5 नेदृशस्तस्याः संतापो य एवमुपशमिष्यति। विचित्ररमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरं संतापो भविष्यतीति तर्कयामि। तद्गच्छ त्वम्। अहमपि सज्जीकृतं मणिशिलातलमिति गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि।

---

for अअं; कदलीपत्त. B. °घरे दाव; om. अ; read ता जाव.

4. B. om. गदुअ; read उवसमिस्सदि.

5. B. विमृश्यात्मगतम्; om. से; read उवसमिस्सदित्ति. B_1 om. ण. C. °दरो for °दरम्. B. पि सज्जं सिलावलंत्ति. C. om. उभे. $C_2 C_3$ om. प्रवेशकः. B_3 om. सोत्कण्ठा.

6. C. om. अइ. B. तधा तस्सिं. C. जं लज्जाए मन्थरं मुहं कदुअ

7 चेटी । णं चन्दणलदाघरं भट्टिदारिआ पत्थिदा ।

8 नायि० । सलज्जम् । हञ्जे सुट्ठु तुए सुमराविदम्हि । ता एहि ताहिं एव्व गच्छम्ह ।

9 चेटी । एदु एदु भट्टिदारिआ । चतुरिका तदेव चन्दनलतागृहं याति ।

10 नायि० । अन्यतो गच्छति ।

11 चेटी । पृष्ठतो दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम् । अहो से सुण्णहिअअत्तणं। कहं तं एव्व देवीभवणं पत्थिदा । प्रकाशम् । भट्टिदारिए णं इदो चन्दणलदाघरं । ता एदो तहि दाव ।

12 नायि० । सविलक्षस्मितं तथा करोति ।

13 चेटी । इदं चन्दणलदाघरं । ता पविसिअ चन्दमणिसिलाअले उवविसदु भट्टिदारिआ । [उभे उपविशतः ।

14 नायि० । निःश्वस्यात्मगतम् । भअवं कुसुमाउह जेण तुमं रूव-

---

6 अयि हृदय तथा नाम तस्मिञ्जने लज्जया मां पराङ्मुखीकृत्येदानीमात्मना तत्रैव गतोऽसीत्यहो त आत्मंभरित्वम् । हञ्जे आदेशय मे भगवत्या आयतनम् ।

7 ननु चन्दनलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

8 हञ्जे सुष्ठु त्वया स्मारितास्मि । तदेहि तत्रैव गच्छावः ।

9 एतु एतु भर्तृदारिका ।

11 अहोऽस्याः शून्यहृदयत्वम् । कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता । भर्तृदारिके नन्वितश्चन्दनलतागृहम् । तदित एहि तावत् ।

13 इदं चन्दनलतागृहम् । तत्प्रविश्य चन्द्रमणिशिलातल उपविशतु भर्तृदारिका ।

---

for °ल......°कारिअ. B_3 आलअं.

7-9. B_3 ण क्खु चन्दण.° C. आत्मगतम् । चन्दणलदाघरं पत्थिदा भणादि भअवदीए आभरणं । प्रकाशम् । चन्दणलदाघरं &c; हञ्जे सुट्ठु सुमराविदं &c. C. om. चतुरिका तदेव &c.

11. B. पृष्ठतो दृष्ट्वात्मगतं सोद्वेगं च (B_2 om. च). B_1 B_2 om. णं; read ता एहि दाव. C. इदो इदो एहि.

12-3. B_1 गच्छति for तथा करोति which B_2 B_3 om. B_3 विलक्ष्य.° B. उववासिअ समस्ससदु for उववसिदु.

14. B. मदनावस्थां नाटयन्ती after आत्मगतम्. B_3 णिज्जिदोसि गदसि (?)

सोहाए णिज्जिदोसि तस्स तुए ण किंपि कदं। मज्झ उण अणवरद्धाएवि अबलेत्ति करिअ पहरन्तो ण लज्जेसि। आत्मानं निर्वर्ण्य मदनावस्थां नाटयन्ती। प्रकाशम्। हञ्जे कीस उण घणपल्लवणिरुद्धसूरकिरणं तं एव्व चन्दणलदाघरं ण मे अज्जवि संदावदुक्खं अवणेदि।

15 चेटी। सस्मितम्। जाणामि अहं एत्थ कालणं। किं उण असंभाविणी भट्टिदारिआ ण तं पडिवज्जिस्सदि।

16 नायि०। आत्मगतम्। कहं लक्खिदा विअ अहं एदाए। तधावि पुच्छिस्सं। प्रकाशम्। हञ्जे किं तुह एदिणा। कहेहि दाव किं कालणं।

17 चेटी। एसो दे हिअअट्ठिदो वरो।

18 नायि०। सहर्षं ससंभ्रममुत्थाय द्वित्राणि पदानि गत्वा। कहिं सो।

19 चेटी। उत्थाय सस्मितम्। भट्टिदारिए सो को।

---

14 भगवन् कुसुमायुध येन त्वं रूपशोभया निर्जितोऽसि तस्य त्वया न किमपि कृतम्। मम पुनरनपराद्धाया अप्यबलेतिकृत्वा प्रहरन्न लज्जसे। हञ्जे कस्मात्पुनर्घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं तदेव चन्दनलतागृहं न मेऽद्यापि संतापदुःखमपनयति।

15 जानाम्यहमत्र कारणम्। किं पुनरसंभाविनी भर्तृदारिका न तत्प्रतिपत्स्यते।

16 कथं लक्षितेवाहमेतया। तथापि पृच्छामि। हञ्जे किं तवैतेन। कथय तावत्किं कारणम्।

17 एष ते हृदयस्थितो वरः।

18 कुत्र सः।

19 भर्तृदारिके स कः।

ण किंचि नु(तु)ए कदं; B_1 B_2 °सि तस्सि ण किंपि तुए किदं. B. read प्रकाशम् before आत्मानम् instead of after नाटयन्ती; add एदं after उण; °किरणं तारिसं एव्व. B_3 वणपल्लव.°

15-6. C. एत्थ संदावस्स. B_1 B_2 पडिवज्जदि. C. om. कहं; read हञ्जे किं तं जं ण पडिवज्जिअदि। ता कहेहि दाव। किं तं कारणं after प्रकाशम्.

17. B. हिअए ट्ठिदो.

18-20. B. उत्थाय ततो. B_3 द्वित्रिपदानि. B_1 B_2 दत्वा. C. कहिं कहिं

20 नायि० । सलज्जमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति ।

21 चेटी । भट्टिदारिए णं एतदम्हि वत्तुकामा । एसो दे हिअअट्ठिदो वरो एव्व देवीए दिण्णो सिविणए । पच्छविक्खणं एव्व परिमुक्ककुसुमबाणो विअ मअरद्धओ भट्टिदारिआए दिट्ठो । सो दे इमस्स संदावस्स कालणं । जेण एदं सहावसीअलंपि चन्दणलदाघरं ण दे संदावदुक्खं अवणेदि ।

22 नायि० । चतुरिकाया अलकं स्पृशन्ती । हञ्जे चउरिआ क्खु तुमं । किं दे अवरं पच्छादीआदि । ता कहइस्सं ।

23 चेटी । भट्टिदारिए दाणिं एव्व कहिदं । किं बहुणा पलविदेण । अलं संभमेण कामसंदावेण अ । जइ अहं चउरिआ ता सोवि भट्टिदारिअं अपेक्खन्तो ण मुहुतअंपि अण्णेहिं अहिरमिस्सदि । एदंपि मए लक्खिदं एव्व ।

---

21 भर्तृदारिके नन्वेतदस्मि वक्तुकामा । एष ते हृदयस्थितो वर एव देव्या दत्तः स्वप्ने । पश्चादपि क्षणमेव परिमुक्तकुसुमबाण इव मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः । स तेऽस्य संतापस्य कारणम् । येनैतत्स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृहं न ते संतापदुःखमपनयति ।

22 हञ्जे चतुरिका खलु त्वम् । किं तेऽपरं प्रच्छाद्यते । तत्कथयिष्यामि ।

23 भर्तृदारिके इदानीमेव कथितम् । किं बहुना प्रलपितेन । अलं संभ्रमेण कामसंतापेन च । यद्यहं चतुरिका तत्सोऽपि भर्तृदारिकामप्रेक्षमाणो न मुहूर्तमप्यन्यैरभिरंस्यते । एतदपि मया लक्षितमेव ।

will be at ease

सोत्र. B. om. सो and उपविश्य.

21. C. om. णं. B_3 हिअअं इछिदो (*sic*). B. त्ति सिविणए तुए भणिदो तक्खणं एव्व वि(B_3 पवि)मुक्ककुसुमबाणो विअ (B_3 वि) for सिविणए...विअ.

22. C. om. the stage direction. $B_1 B_2$ अलिकं. C. सच्चं हञ्जे.

23. C. मा संतप्प for कामसंदावेण अ; पिअसहि for अण्णेहिं; read ता एदंपि मए लक्खिदं. B_3 अलं संभमण गता अलं संदावेण; om. अ and पि.

24 नायि० । सास्रम् । हञ्जे कुदो अम्हाणं एरिसी भाअहेअदा ।

25 चेटी । भट्टिदारिए मा एव्वं भण । किं महुसुअणो वच्छत्थलेण लच्छीं अणुव्वहन्दो णिव्वुदो होदि ।

26 नायि० । किं सुअणो पिअं वज्जिअ अण्णं भणिदुं जाणेदि । सहि अदोवि मे संदावो अधिअदरं बाधेदि । जं सो महाणुभावो वाआमेत्तकेणवि अकिदपडिवत्ती अदक्खिणेत्ति मं संभावइस्सदि । इति रोदिति ।

27 चेटी । भट्टिदारिए मा रोद । अहवा कहं ण रोदिस्सदि । अदिसअं से हिअअसंदावो बाधेदि । ता किं दाणिं एत्थ करइस्सं । ता जाव चन्दणलदापल्लवरसं से हिअए दाइस्सं । उत्थाय चन्दनपल्लवं गृहीत्वा निष्पीड्य रसं हृदये ददाति । भट्टिदारिए णं भणामि मा रोद । अअं क्खु चन्दणपल्लवरसो इमेहिं अविरदपडन्तेहिं बाहबिन्दूहिं उण्हीकिदो ण दे हिअअस्स संदावदुक्खं अवणेदि । कदलीपत्रमादाय वीजयति ।

---

24 हञ्जे कुतोऽस्माकमीदृशी भागधेयता ।

25 भर्तृदारिके मैवं भण । किं मधुसूदनो वक्षःस्थलेन लक्ष्मीमनुद्वहन्निर्वृतो भवति ।

26 किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वान्यद्भणितुं जानाति । सखि अतोऽपि मे संतापोऽधिकतरं बाधते । यत्स महानुभावो वाङ्मात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिरदक्षिणेति मां संभावयति ।

24-5 C. एत्तिओ भाअधेओ. B. महुमहणो. C. महसुअणो विअ. B. अणुव्वहन्दोवि.

26. B. किं वा सिविणओ (B$_3$ सुअणो) पिअं; om. सहि; read संदावो एसो. C. insert मए ण संभाविदो । सोवि between वि and अकिद°. B. om. मं.

27. B चेटी । सास्रम् । भट्टिदारिए मा रोद । ना० । सास्रम् (B$_3$ साशंकम्) । कधं ण रोदिस्सं । चेटी । अदिसअं &c. C. अहिओ से हिअअसंदावो अहिअदरं बाधेदि. B. जुत्तं भोदु for करइस्सं; तं एव्व for ता जाव; om. लदा & से; सुमनः पल्लवं. B$_1$ B$_2$ निपीड्य. C. om. रसम्. B. om. भट्टिदारिए. C. add ईरिसो & B. थणवट्ट [B$_1$ वहल (बहुल ?)] दिण्णो after क्खु. C. om. पल्लवं, have अणवरद.

28 नायि० । हस्तेन तां निवारयति । सहि मा वीजेहि । उण्हो क्खु एसो कदलीदलमारुओ ।

29 चेटी । भट्टिदारिए मा इमस्स दोसं कहेहि ।

कुणसि घणतरुणचन्दणपल्लवसंसग्गसीअलंपि इमं ।
णीसासेहिं तुमं एव्व कदलीदलमारुअं उण्हं ॥ १ ॥

30 नायि० । सास्रम् । सहि अत्थि कोवि इमस्स संदावस्स उवसमोवाओ ।

31 चेटी । भट्टिदारिए अत्थि जइ सो एव्व इहागच्छदि ।

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।

32 नाय० ।

आवृत्यैव सितासितेक्षणरुचा तानाश्रमे शाखिनः
कुर्वन्त्या विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।

---

27 भर्तृदारिके मा रुदिहि । अथवा कथं न रोदिष्यति । अतिशयमस्या हृदयसंतापो बाधते । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । तद्यावच्चन्दनलतापल्लवरसमस्या हृदये दास्यामि । भर्तृदारिके ननु भणामि मा रुदिहि । अयं खलु चन्दनपल्लवरस एभिरविरतपतद्भिर्बाष्पबिन्दुभिरुष्णीकृतो न ते हृदयस्य संतापदुःखमपनयति ।

28 सखि मा वीजय । उष्णः खल्वेष कदलीदलमारुतः ।

29 भर्तृदारिके मास्य दोषं कथय ।

करोषि घनतरुणचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।
निःश्वासैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुष्णम् ॥

30 सखि अस्ति कोऽप्यस्य संतापस्योपशमोपायः ।

31 भर्तृदारिके अस्ति यदि स एवेहागच्छति ।

---

28. C. om. ताम्. B. om. हल.

29. B. दोसं करेहि. B_3 इमं दे. B_1 B_2 तुमं विअ. C. read thus for the verse:—तुमं चिअ चन्दणपल्लवसंसग्गसीदलं इमं णीसासेहिं पपञ्चिअ कदलीदलमारुदं उण्हं कुणसि.

30. B_3 ईदिसस्स संदावस्स. C दुक्खस्स.

31. B_1 B_2 om. जइ. C. om. एव्व; read एत्थ for इह.

32. C. व्यावृत्य; तेनैवमभ्या(B_3 °भ्या)हते. B_3 विकसत्.

यद्दृष्टोऽस्मि तयामुनेरपि पुरस्तेनैव मय्याहते
पुष्पेषो भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥ २ ॥

33 विदू० । भो वअस्स कहिं क्खु गदं दे धीरत्तणं ।

34 नाय० । वयस्य ननु धीर एवास्मि । कुतः

नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवला नाघ्रातमिन्दीवरं
किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ।
हुङ्काराः कमलाकरे मधुलिहां किं वा मया न श्रुता
निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ॥ ३ ॥

अथवा सम्यगभिहितं वयस्येन ।

स्त्रीहृदयेन न सोढाः क्षिप्ताः कुसुमेषवोऽप्यनङ्गेन ।
येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीर इति स कथमहम् ॥ ४ ॥

35 विदू० । आत्मगतम् । एव्वं अधीरत्तणं पडिवज्जन्देण आविक्किदो अणेण महन्दो हिअअस्स आवेगो । ता जाव कहं एव्व एदं अक्खिवामि । प्रकाशम् । भो वअस्स कीस उण अज्ज तुमं लहु एव्व गुरुजणं सुस्सुसिअ इह आगदो ।

36 नाय० । वयस्य स्थाने खलु भवतः प्रश्नः । कस्य वान्यस्यैतत्कथनीयम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि । सैव प्रियतमा । अङ्गुल्या निर्दिशन् । अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव मया रुदती दृष्टा । तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्येऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवसशेषमतिवाहयितुम् । तदेहि गच्छावः ।

---

33 भो वयस्य कुत्र खलु गतं ते धीरत्वम् ।

35 एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेनाविष्कृतोऽनेन महान् हृदयस्यावेगः । तद्यावत्कथमेवैनमाक्षिपामि । भो वयस्य कस्मात्पुनरद्य त्वं लघ्वेव गुरुजनं शुश्रूषयित्वेहागतः ।

---

33. C. क्खु रे गतं तं.

34-5. C. सुधीर; झङ्काराः...श्रुताः. B. मां केन. C. विचिन्त्य । अथवा मृषा नाभिहितम् । वयस्यात्रैव नन्वधीर एवास्मि for अथवा...वयस्येन. B. कथं सोऽहम्. $B_1 B_2$ om. इति. C आचक्खिदो. B. आवेसो. C कहिं; अवक्खिवामि.

36. C. om. खलु भवतः. $B_1 B_2$ तत्कथनीयम्. B. निर्दिश्य. C. चन्द्रकान्त. B. उपा(B_3 उप)लम्भमाना;

37 विदू० । एदु एदु भवं । [परिक्रामतः ।

38 चेटी । कर्णं दत्वा ससंभ्रमम् । भट्टिदारिए पदसद्दो विअ सुणीअदि ।

39 नायि० । ससंभ्रममात्मानं पश्यन्ती । हञ्जे मा ईरिसं आआरं पेक्खिअ कोवि मे हिअअं तुलइस्सदि । ता उट्ठेहि । इमिणा रत्तासोअपाअवेण अन्तरिदाओ पेक्खम्ह को एसोत्ति । [तथा कुरुतः ।

40 विदू० । एदं तं चन्दणलदाघरं । ता एहि पविसम्ह ।

नाट्येन प्रविशतः ।

41 नाय० । विलोक्य ।

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।
चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ९ ॥

42 चेटी । दृष्ट्वा । भट्टिदारिए दिट्ठिआ वड्ढसे । सो एव्व दे एसो हिअअवल्लहो जणो ।

43 नायि० । सहर्षं ससाध्वसं च । हञ्जे एणं पेक्खिअ अदिसद्धसेण ण सक्कुणोमि इह एव्व आसण्णे चिट्ठिदुं । कदावि एसो

---

37 एतु एतु भवान् ।

38 भर्तृदारिके पदशब्द इव श्रूयते ।

39 हञ्जे मेदृशमाकारं प्रेक्ष्य कोऽपि मे हृदयं तुलयिष्यति । तदुत्तिष्ठ । अनेन रक्ताशोकपादपेनान्तरिते प्रेक्षावहे क एष इति ।

40 एतत्तच्चन्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविशावः ।

42 भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे । स एव त एष हृदयवल्लभो जनः ।

43 हञ्जे एनं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमीहैवासन्ने स्थातुम् । कदा-

---

°समागमे. C. अस्मिश्चन्दनलतागृहे. B. om. शेषम्. C.समतिवाहयितुम्; om.37.

38. B पडिसद्दो. C. om. सुणीअदि.

39. B. हञ्जे मे इमं ईरिसं आआसं (B_3 आपारं) पेक्खिअ कोवि हिअअं कलइ (B_3 लक्खि) स्सदि; om त्ति; read उभे तथा कुरुतः.

40. C. B_3 om. तं. B. एइं for एहि. B_3 इति नाट्येन &c.

41. C. om. विलोक्य.

42. B. दृष्ट्वा सहर्षम्. C. वड्ढसि; णं दे for दे एसो.

43. C. दृष्ट्वा before सहर्षम्. B. इह अच्चासण्णे. C. om. मं; have सो-

मं पेक्खादि । ता एहि अण्णदो गच्छम्ह । सोत्कम्पं पदं दत्वा । हञ्जे वेवदि मे वामोरू ।

44 चेटी । विहस्य । अइ कादरे इह ट्ठिदं तुमं को पेक्खादि । णं विसुमरिदो एव्व दे एसो अग्गदो रत्तासोअपादवो । ता इह एव्व उवविसीअ चिट्ठम्ह । [तथा कुरुतः ।

45 विदू० । निरूप्य । भो वअस्स एसा सा चन्दमणिसिला ।

46 नायि० । सबाष्पं निःश्वसिति ।

47 चेटी । भट्टिदारिए आलावो वि सुणीअदि । ता अवहिदहिअआओ सुणेम्ह । [उभे आकर्णयतः ।

48 विदू० । हस्तेन चालयन् । भो वअस्स णं भणामि एसा सा चन्दमणिसिलेत्ति ।

49 नाय० । वयस्य सम्यगुपलक्षितं भवता । हस्तेन निर्दिश्य ।

शशिमणिशिला सेयं यस्यां विपाण्डुरमाननं
करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्गमा ।
चिरयति मयि व्यक्ताकूता मनाक्स्फुरिताधरा
नियमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥ ६ ॥

तत्तस्यामेव चन्द्रमणिशिलायामुपविशावः ।

ऽयेष मां प्रेक्षते । तदेह्यन्यतो गच्छावः । हञ्जे वेपते मे वामोरुः ।

44 अयि कातरे इह स्थितां त्वां कः प्रेक्षते । ननु विस्मृत एव त एषोऽग्रतो रक्ताशोकपादपः । तदिहैवोपविश्य तिष्ठावः ।

45 भो वयस्य एषा सा चन्द्रमणिशिला ।

47 भर्तृदारिके आलापोऽपि श्रूयते । तदवहितहृदये शृणुवः ।

48 भो वयस्य ननु भणाम्येषा सा चन्द्रमणिशिलेति ।

स्कण्ठं पदं गत्वा. B_1 B_2 एसो for मे. C. ऊरू. B_3 om. कदावि...वामोरू.

44-5. B. ट्ठिदं (B_3 चिट्ठा) वि. B_3 विक्खदि; विसमरिदं. C. om. एव्व & अग्गदो; read अअं for एसो. B_2 om. ता; has नायिका । इह एव्व उवविसीअ चिट्ठम्ह । विदू०. B_1 B_2 चन्द्रणमणि.

47. C. भट्टिदारिए जाणामि सिविण-आलाओ विअ । ता अवहिदा दाव सुणम्ह । B_2 om. वि; read उभे तथाक.°

48. B. हस्तेन तमाकर्षन्; om. त्ति.

49-50. C. om. भवता; have विरमित-

उभावुपविशतः ।

50 नायि० । विचिन्त्य । हञ्जे का उण एसा हविस्सदि ।

51 चेटी । भट्टिदारिए जधा अम्हे ओवारिदा एदं पेक्खम्ह मा णाम तुमंपि एव्वं दिट्ठा ।

52 नायि० । जुज्जइ एदं । कं उण पणअकुविदं पिअजणं हिअए कदुअ मन्तेदि ।

53 चेटी । भट्टिदारिए मा ईरिसं आसङ्क । पुणो वि दाव सुणेम्ह ।

54 विदू० । आत्मगतम् । अहिरमदि एसो एदाए कहाए । ता भोदु । एदं एव्व वादइस्सं । प्रकाशम् । भो वअस्स तदो सा रुददी तुए किं भणिदा ।

55 नाय० । वयस्य इदमुक्ता

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।
एतद्बाष्पाम्बुना सिक्तं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ७ ॥

56 नायि० । सरोषम् । चउरिए अत्थि किंचि अदोवि अवरं सोदव्वं । सास्रम् । ता एहि गच्छम्ह ।

---

50 हञ्जे का पुनरेषा भविष्यति ।

51 भर्तृदारिके यथावामपवारिते एनं प्रेक्षावहे मा नाम त्वमप्येवं दृष्टा ।

52 युज्यत एतत् । कं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये कृत्वा मन्त्रयते ।

53 भर्तृदारिके मेदृशमाशङ्क । पुनरपि तावच्छृणुवः ।

54 अभिरमत एष एतया कथया । तद्भवतु । एतामेव वादयिष्यामि । भो वयस्य ततः सा रुदती त्वया किं भणिता ।

56 चतुरिके अस्ति किंचिदतोऽप्यपरं श्रोतव्यम् । तदेहि गच्छावः ।

मनो,° ततस्तस्याम्. C. om. हञ्जे. B_3 को एसो for का एसा.

51. B. अन्तरिदाओ एणं (B_3 एदं) पेक्खम्ह तधा मण्णे (B_3 भणामि) तुमंपि एदेण (B_3 adds एव्वं एव्व) दिट्ठा भविस्सासि for ओवारिदा...दिट्ठा. C. ओवारिदा दाव.

52. B. जुज्जइ एव्व &c.

53. C. ईदिसिं सङ्कं करेहि for ईदिसं आसङ्क.

54-5. C. om. ता; read वड्ढावइस्सं and translate it by वर्तयिष्यामि (वर्धापयिष्यामि ?). B_1 B_2 translate एदं by एनम्. B_3 निस्पन्दते.

56. B_1 B_3 सक्रोधम्. C. किं, B_1 B_2 किंवि for किंचि.

57 चेटी । हस्ते गृहीत्वा । भट्टिदारिए मा एव्वं भण । जेण तुमं दिट्ठा सो अण्णं भणिस्सदित्ति णहि मे हिअअं पत्ताअदि । ता कहावसाणं एव्व पडिवालएम्ह ।

58 नाय० । वयस्य जाने तामेवास्यां शिलायामालिख्य तया चित्रगतयात्मानं विनोदयामीति । तदित एव गिरितटान्मनःशिलाशकलान्यादायागच्छ ।

59 विदू० । जं भवं आणवेदि । परिक्रम्य गृहीत्वोपसृत्य । भो तुए एक्को वण्णओ आण्णाविदो । मए उण इह पव्वदे सुलहा पञ्चजाईआ वण्णआ आणीदा । ता आलिहदु भवं । एवं वर्णकानुपनयति ।

60 नाय० । वयस्य साधु कृतम् । गृहीत्वा शिलायां तामालिखन् सरोमाञ्चम् । पश्य पश्य

आक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।
दयितामुखस्य रेखा सुखयति नः प्रथमदृष्टेयम् ॥ ८ ॥

[इति लिखति ।

61 विदू० । सकौतुकं निर्वर्ण्य । भो वअस्स अपच्चक्खेपि एव्वं णाम रूअं लिहीअदि । अहो अच्चरिअं ।

---

57 भर्तृदारिके मैवं भण । येन त्वं दृष्टा सान्यद्भणिष्यतीति नहि मे हृदयं प्रत्यायते । तत्कथावसानमेव प्रतिपालयावः ।

59 यद्भवानाज्ञापयति । भो त्वयैको वर्णक आज्ञापितः । मया पुनरिह पर्वते सुलभाः पञ्चजातीया वर्णका आनीताः । तदालिखतु भवान् ।

---

57. C. हस्तेन गृहीत्वा । भट्टिदारिए एव्वं मा भण । तुमं एव्व सिविणए दिट्ठा । ण एदस्स अण्णस्सिं दिट्ठि अहिरमदि. B_2 B_3 om. त्ति. B_3 पत्तिइस्सदि.

58. B. चित्रगतया सह; तच्चरितमेव (B_3 ° त एव).

59. B. आणवेदित्ति; om. गृहीत्वा; read उपसृत्य च. B_2 B_3 om. तुए. C. आणत्तो. $B_2$$B_3$ आण्णायिदो. C. एव्व सुलहपञ्चराइणो वण्णआ आणीदेत्ति आलिहदु भवं । उपनयति for पव्वदे &c. B_3 पव्वदेखुलद्धा for पव्वदे सुलहा.

60. B_1 पश्य २ । तया चित्रगतया. B_3 आकृष्ट; रेपा and न प्रथम°. C. °मुखस्य सुखयति रेखापि प्रथम°; om. इति.

62 नाय० । सस्मितम् । किमत्राश्चर्यम् ।

प्रिया सन्निहितैवेयं संकल्पैः स्थापिता पुरः ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत्कोऽत्र विस्मयः ॥ ९ ॥

63 नायि० । सास्रम् । चउरिए जाणिदं क्खु कहावसाणं । ता एहि मित्तावसुं पेक्खम्ह ।

64 चेटी । सविषादमात्मगतम् । कहं जीविदाणिरपेक्खो विअ से आलावो । प्रकाशम् । भट्टिदारिए णं गदा एव्व ताहिं मणोहारिआ । ता कदाचि भट्टा मित्तावसू इह एव्व आअच्छदि ।

ततः प्रविशति मित्रावसुः ।

65 मित्रा० । आज्ञापितोऽस्मि तातेन । यथा वत्स मित्रावसो कुमारजीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नतरः परीक्षितः कृतो योग्यो वरः । तदस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्नेहपराधीनतयान्यदेव किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । यतः

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां संमतो
रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान्विनीतो युवा ।
यच्चासूनपि संत्यजेत्करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-
स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलां तुष्टिर्विषादश्च मे ॥ १० ॥

---

61 भो वयस्य अप्रत्यक्षेऽप्येवं नाम रूपं लिख्यते । अहो आश्चर्यम् ।
63 चतुरिके ज्ञातं खलु कथावसानम् । तदेहि मित्रावसुं प्रेक्षावहे ।
64 कथं जीवितनिरपेक्ष इवास्या आलापः । भर्तृदारिके ननु गतैव तत्र मनोहारिका । तत्कदाचिद्भर्ता मित्रावसुरिहैवागच्छति ।

---

61. C. om. भो वअस्स. B. अपच्चक्खंपि णाम एव्वं लिहीअदि; अच्चरिअं २.

62. C. वयस्य for किमत्राश्चर्यम्; संकल्पस्थापिता. B_3 यथावत्कोऽत्र. B_1 पुरा.

63. C. जादं क्खु. C. एहि दाव.

64. C. om. कहं. B. दाव for ता. We read कदाचि with B_3. B_3 इधो एव्व.

65. C. om. कुमार; read आसन्नभावात्सुपरीक्षितोऽयम् । कुतोऽस्माद्योग्यो वरः for आसन्न°...वरः; कुतः for यतः, which B_3 om. B. अतुला. C.

श्रुतं च मयासौ जीमूतवाहनोऽत्रैव गौर्याश्रमसंबद्धे चन्दनलतागृहे वर्तत इति । तदेतच्चन्दनलतागृहम् । यावत्प्रविशामि । इति प्रविशति ।

66 विदू० । ससंभ्रममवलोक्य । भो वअस्स पच्छादेहि इमिणा कदलीवत्तेण इमं चित्तगदं कण्णअं । एसो क्खु सिद्धजुवराअमित्तावसू इह आगदो कदावि पेक्खिस्सदि ।

67 नाय० । कदलीपत्रेण चित्रमाच्छादयति ।

68 मित्रा० । प्रविश्य । भो कुमार मित्रावसुः प्रणमति ।

69 नाय० । दृष्ट्वा । मित्रावसो स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

70 चेटी । भट्टिदारिए आअदो भट्टा मित्तावसू ।

71 नायि० । हञ्जे पिअं मे ।

72 नाय० । मित्रावसो अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।

73 मित्रा० । कुशली तातः । तदादेशेनास्मि त्वत्सकाशमागतः ।

74 नाय० । किमाह तत्रभवान् ।

75 नायि० । सुणिस्सं किं तादेण संदिट्ठं ।

---

66 भो वयस्य प्रच्छादयानेन कदलीपत्रेणेमां चित्रगतां कन्यकाम् । एष खलु सिद्धयुवराजमित्रावसुरिहागतः कदापि प्रेक्षिष्यते ।

70 भर्तृदारिके आगतो भर्ता मित्रावसुः ।

71 हञ्जे प्रियं मे ।

75 श्रोष्यामि किं तातेन संदिष्टम् ।

श्रुतं च यथा जीमूतवाहनो गौर्या°. B. °संबन्धे; तावत्प्रविशामि. C. प्रविशति alone.

66. B_1 चित्तांकिदरुवं, B_2 चित्तकिदं रुवं, B_3 चित्तगदं किदं for चित्तगदं कण्णअं. C.°जुवराओ. B. कदावि णु (B_3 णणु) पेक्खेइ.

67. C. °पत्रेण प्रच्छादयति.

68. B. प्रविश्य मित्रा० । मित्रा०. C. om. भो. B_3 मि० । प्रणमति.

69. C. इतः स्थीयताम्.

70. B_1 om. भट्टा. B_3 मित्तभट्टा.

71. B. हञ्जे पिअं २ मे (B_3 om. मे).

72. B_3 मित्रावसो अयि कुशलो....

73. C. कुशली । तातसंदेशेन....

75. B_1 स्वगतम्. C. सुणिस्सं दाव किं तादेण कुसलं संदिट्ठं त्ति. B_2 reads 75 before 73, B_3 omits it.

76 मित्रा० । इदमाह तातः । अस्ति मे दुहिता मलयवती नाम जीवितमिवास्य सर्वस्यापि सिद्धराजान्वयस्य । सा मया तुभ्यं प्रदत्ता । तदियं प्रतिगृह्यतामिति ।

77 चेटी । विहस्य सहर्षम् । भट्टिदारिए किं ण कुप्पसि दाणिं ।

78 नायि० । सस्मितं सलज्जं चाधोमुखी स्थित्वा । हञ्जे मा हस । किं विसुमरिदं दे एअस्स अण्णहिअअत्तणं ।

79 नाय० । अपवार्य । वयस्य संकटे पतिताः स्मः ।

80 विदू० । अपवार्य । भो जाणामि । ण तं वज्जिअ अण्णस्सिं चित्तं दे अहिरमदि । ता जधा तधा जं किंपि भणिअ विसज्जीअदु एसो ।

81 नायि० । सरोषमात्मगतम् । हदास को वा एदं ण जाणेदि ।

82 नाय० । मित्रावसो क इव नेच्छति भवद्भिः सह श्लाघ्यमीदृशं संबन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतो-न्यतः प्रवर्तयितुम् । अतो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

83 नायि० । मूर्च्छां नाटयति ।

84 चेटी । समस्ससिदु समस्ससिदु भट्टिदारिआ ।

---

77 भर्तृदारिके किं न कुप्यसीदानीम् ।

78 हञ्जे मा हस । किं विस्मृतं त एतस्यान्यहृदयत्वम् ।

80 भो जानामि । न तां वर्जयित्वान्यस्मिंश्चित्तं तेऽभिरमते । तद्यथा तथा यत्किंचिदपि भणित्वा विसृज्यतामेषः ।

81 हताश को वैतन्न जानाति ।

84 समाश्वसितु समाश्वसितु भर्तृदारिका ।

---

76. C. साम्प्रतम्; मे मलयवती नाम कन्या जीवितमिवास्य सर्वस्यैव ... तुभ्यं प्रतिपाद्यते प्रतिगृह्यतामिति. B. इति after प्रदत्ता also.

77. C. om. सहर्षम्.

78. C. स्थिता. B. रुस. B_1 B_2 om. दे.

79. B_1 B_2 विहस्य for वयस्य. B_3 om. वयस्य. B. om. स्मः.

80. B_1 B_2 om. अपवार्य. B. ण तां. C. अण्णेहिं. B_3 अण्णत्तहि; om. दे. C. om. ता. B. तधावि for तधा.

82. C. om. मित्रावसो; read क इह नेच्छेत्; B. om. प्रवृत्तमन्यतः. C. ततो नाहम्.

85 विदू० । भो पराहीणो क्खु एसो । किं एदेण अणुणीदेण । गुरुअणं से गदुअ अब्भत्थेहि ।

86 मित्रा० । स्वगतम् । साधूक्तमनेन । नायं गुरुजनवचनमतिक्रामति । अस्य गुरुप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति । तद्यावद्गत्वास्य पित्रोर्मलयवतीं प्रतिपादयामि ।

87 नायि० । समाश्वसिति ।

88 मित्रा० । प्रकाशम् । एवं निवेदितात्मनोऽस्मान्प्रत्याचक्षाणः कुमार एव बहुतरं जानाति ।

89 नायि० । सरोषं विहस्य । कहं पच्छाक्खाणलहू मित्तावसू पुणोवि किंपि मन्तेदि ।

मित्रावसुर्निष्क्रान्तः ।

90 नायि० । आत्मगतम् । सास्रमात्मानं पश्यन्ती । किं मह एदिणा दोहग्गकलङ्कमइलेण अच्चन्तदुक्खभाइणा अज्जवि सरीरेण धारिदेण । ता इह एव्व असोअपाअवे इमाए अदिमुत्तलदाए उब्बन्धिअ अप्पाणं वावादइस्सं । ता एवं दाव । प्रकाशं विलक्षस्मितेन । हञ्जे पेक्ख दाव मित्तावसू गदो ण वेत्ति । जेण अहंवि इदो गमिस्सं ।

---

85 भो पराधीनः खल्वेषः । किमेतेनानुनीतेन । गुरुजनमस्य गत्वाभ्यर्थय ।

89 कथं प्रत्याख्यानलघुर्मित्रावसुः पुनरपि किमपि मन्त्रयते ।

90 किं ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरेण धारितेन । तदिहैवाशोकपादपेऽनयातिमुक्तलतयोद्बध्यात्मानं व्यापादयिष्यामि । तदेवं तावत् । हञ्जे प्रेक्षस्व तावन्मित्रावसुर्गतो न वेति । येनाहमपीतो गमिष्यामि ।

---

85. C. अब्भत्थिदेण । ता गुरु°.

86. C. om. अनेन; read एष गुरुरपि... B_3 om. अस्य...प्रतिवसति. C. पित्रा...ग्राहयामि.

88. C. om. प्रकाशम्. B. एवातिबहु.°

89. B. पच्चक्खं लहुकिदो for पच्छाक्खाणलहू. C. om. किंपि.

90. B. om. आत्मगतम्; read मिलिदेण. B_3 om. अज्ज. C. ता एदं एव्वं... B_3 विलक्ष्य°. B. दूरं गदो; ता जेण.

91 चेटी । कतिचित्पदानि गत्वा स्वगतम् । अण्णारिसं से हिअअं पेक्खामि । ण दाव अग्गे गमिस्सं । इह एव्व ओवारिदा पेक्खामि किं एसा पडिवज्जदित्ति ।

92 नायि० । दिशो विलोक्य पाशं पाणौ गृहीत्वा सास्रम् । भअवदि गोरि जइ तुए इह जम्मे मे ण किदो पसाओ ता अण्णस्सिंपि जम्मन्तरे जधा ण ईदिसी दुक्खभाइणी होमि तधा करेहि । कण्ठे पाशमर्पयति ।

93 चेटी । दृष्ट्वा ससंभ्रममुपसृत्य । परित्ताअध परित्ताअध । एसा भट्टिदारिआ उब्बन्धिअ अप्पाणं वावादेदि ।

94 नाय० । ससंभ्रममुपसृत्य । कासौ कासौ ।

95 चेटी । इअं असोअपाअवे ।

96 नाय० । सहर्षमवलोक्य । कथं सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः । नायिकां पाणौ गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपति ।

न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेत-
द्व्यपनय करमेनं पल्लवाभं लतायाः ।

---

91 अन्यादृशमस्या हृदयं प्रेक्षे । न तावदग्रे गमिष्यामि । इहैवापवारिता प्रेक्षे किमेषा प्रतिपद्यत इति ।

92 भगवति गौरि यदि त्वयेह जन्मनि मे न कृतः प्रसादस्तदन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे यथा नेदृशी दुःखभागिनी भवामि तथा कुरु ।

93 परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा भर्तृदारिकोद्बध्यात्मानं व्यापादयति ।

95 इयमशोकपादपे ।

---

91. C. °गत्वावलोक्यात्मगतम्; ता ण for ण दाव अग्गे. B. अवसरिदा (B_8 सरिदा).

92. C. om. पाणौ; read तुए इह ण किदो for जइ...पसाओ; करेसि; इत्यभिधाय कण्ठे &c. B_8 इति कण्ठे &c.

93. B. om. उपसृत्य. C. पलित्ताअदु २ अज्जो. B_8 परित्ताअध २ रक्खन्तु । सा.

94. B_1 B_2 ससंभ्रममुपेत्य.

95. B. पेक्ख २ असोअ°.

96. B. om. अवलोक्य. C. om. कथम्. B. om. नायिकाम्. C. कार्यमीदृक्; करमेतम्.

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः
कलयति स कथं ते पाशमुद्बन्धनाय ॥ ११ ॥

97 नायि०।ससाध्वसम् । हञ्जे को उण एसो । सम्यङ्निरूप्य सरोषं हस्तमाक्षिपति । अये मुञ्च मुञ्च अग्गहत्थं । को तुमं णिवारिदुं । कहं मरणेवि तुमं अब्भत्थणीओ ।

98 नाय० ।

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्तवार्पितः ।
गृहीतः सापराधोऽयं स कथं मुच्यते करः ॥ १२ ॥

99 विदू० । चेटीमुपसृत्य । भोदि किं उण से इमस्स मरणव्ववसाअस्स कारणं ।

100 चेटी । णं एसो एव्व दे पिअवअस्सो ।

101 नाय० । कथमहमेवास्या मरणव्यवसायकारणम् । तदेतन्न खल्वहमवगच्छामि ।

102 विदू० । भोदि कहं विअ ।

103 चेटी । साकूतम् । जा सा दे पिअवअस्सेण कावि हिअअवल्लहा सिलाअले आलिहिआ ताए पक्खवादिणा एदेण

---

97 हञ्जे कः पुनरेषः । अये मुञ्च मुञ्चाग्रहस्तम् । कस्त्वं निवारयितुम् । कथं मरणेऽपि त्वमभ्यर्थनीयः ।

99 भवति किं पुनरस्या अस्य मरणव्यवसायस्य कारणम् ।

100 नन्वेष एव ते प्रियवयस्यः ।

102 भवति कथमिव ।

103 या सा ते प्रियवयस्येन कापि हृदयवल्लभा शिलातल आलिखिता

---

97. C. om. सम्यक्; have आक्षेप्तुमिच्छति. B. णिवारिदुं आगदो. C. मरणेवि किं तुमं एव्व अब्भत्थणीओ.

98. C. त्वयार्पितः; स कथं ते. B_3 om. 101 & read तदेतन्न... in continuation of this speech.

99. C. om. चेटीमुपसृत्य; read भोदु । किं.

100. $B_1 B_2$ °वअस्सो दे (B_3 om. दे.) कारणं.

101. C. om. व्यवसाय & तदेतत्.

103. C. °वअस्सेण दे. $B_2 B_3$ om.

पडिवाद‌अन्तस्सवि मित्तावसुणो णाहं पडिग्गिहीदेत्ति जादणिव्वेदाए एदं व्ववासिदं।

104 नाय०। सहर्षमात्मगतम्। कथमियमेवासौ विश्वावसोर्दुहिता मलयवती। अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः। हा कथं वञ्चितोऽस्म्यनया।

105 विदू०। भोदि जइ एव्वं ता अणवरद्धो पिअवअस्सो। एसा क्खु आलिहिदा। अहवा जइ मम ण पत्तीअसि तदो सअं एव्व गदुअ सिलाअले पेक्खदु भोदि।

106 नायि०। सहर्षं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती हस्तमाकर्षति।

107 नाय०। सस्मितम्। न तावन्मुञ्चामि यावन्मम हृदयवल्लभां शिलायामालिखितां न पश्यसि।

सर्वे चन्दनलतागृहं प्रविशन्ति।

108 विदू०। कदलीपत्रमपनीय। भोदि पेक्ख पेक्ख एदं से हिअअवल्लहं जणं।

109 नायि०। निरूप्यापवार्य च सस्मितम्। चउरिए अहं विअ आलिहिदा।

तस्यां पक्षपातिनैतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रतिगृहीतेति जातनिर्वेदयैतद्व्यवासितम्।

105 भवति यद्येवं तदनपराद्धः प्रियवयस्यः। एषा खल्वालिखिता। अथवा यदि मम न प्रत्येषि ततः स्वयमेव गत्वा शिलातले प्रेक्षतां भवती।

108 भवति प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एतमस्य हृदयवल्लभं जनम्।

109 चतुरिके अहमिवालिखिता।

दे. C. अहं पडिच्छिदा. B. तदो जाव-ण्णिव्विणाए for त्ति जादणिव्वेदाए. C. add इमाए after °णिव्वेदाए; read एव्वं for एदं. B₃ एव्वं for एदं.

105. C. अणवरद्धो दाणिं; om. एसा क्खु आलिहिदा. B. om. मम. C. पत्तिआअसि. B₃ पत्तियायसि. C. एत्थ सिलाअलं गदुअ पेक्खदु.

107. B. मयाः हृदय.° C. आलेख्य-गताम्; परिक्रामन्ति for चन्दन &c.

108. B. om. this speech.

109. C. om. च. B₃ आलिहिदत्ति.

110 चेटी। चित्राकृतिं नायिकां च निर्वर्ण्य। भट्टिदारिए किं भणासि अहं विअ आलिहिदेत्ति। ईदिसं से सारिच्छं जेण ण जाणीअदि किं दाव मणिसिलाए भट्टिदारिआए पडिबिम्बं संकन्तं आदु तुमं आलिहिदेत्ति।

111 नायि०। विहस्य। हञ्जे दुज्जणीकिदम्हि इमिणा मं चित्तगदं दंसअन्तेण।

112 विदू०। भो भो णिव्वुत्तो दाणिं ते गन्धव्वो विवाहो। ता मुञ्च दाव से अग्गहत्थं। एसा क्खु कावि तुरिदतुरिदा इदो एव्व आअच्छदि।

113 नाय०। ईषत्स्मितं कृत्वा नायिकां मुञ्चति।

ततः प्रविशति चेटी।

114 चेटी। सहर्षं सहसोपसृत्य। भट्टिदारिए दिट्ठिआ वड्ढसे। पडिच्छिदा तुमं भट्टिणो जीमूतवाहणस्स गुरुहिं।

---

110 भर्तृदारिके किं भणस्यहमिवालिखितेति। ईदृशमस्याः सादृश्यं येन न ज्ञायते किं तावन्मणिशिलायां भर्तृदारिकायाः प्रतिबिम्बं संक्रान्तमुत त्वमालिखितेति।

111 हञ्जे दुर्जनीकृतास्म्यनेन मां चित्रगतां दर्शयता।

112 भो भो निर्वृत्त इदानीं ते गान्धर्वो विवाहः। तन्मुञ्च तावदस्या अग्रहस्तम्। एषा खलु कापि त्वरितत्वरितेत एवागच्छति।

114 भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे। प्रतीष्टा त्वं भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिः।

---

110. B_3 om. चित्राकृति...विअ आलिहिदेत्ति. C. ईदिसं सोसारिच्छं; इह एव्व सिलाअले (B_3 इमं मणिसिलं दाव) for मणिसिलाए. B_1 आहो, B_3 आहु for आदु.

111. B. om. हञ्जे.

112. C. om. भो भो. B_1 B_3 विमुञ्च दाणीं for ता...से; वि चउरिआ इदो. C. इह एव्व. B_3 reads मुञ्च अग्गहत्थं। एसा क्खु कावि चदुरिआ इदो एव्व आअच्छदि after दंसन्तेण in 111 and omits 112.

113. C. मुञ्चति alone.

114. C. om. सहसोपसृत्य; read पडिच्छिदा क्खु.

115 विदू०। नृत्यन्। ही ही भो संपुण्णा मणोरथा पिअवअसस्स। अहवा णहि णहि भोदीए मलअवदीए। अहवा ण एदाणं। भोजनमभिनयन्। मम एव्व एक्कस्स बम्हणस्स।

116 चेटी। नायिकामुद्दिश्य। आणत्तम्हि जुवराअमित्तावसुणा जधा अज्ज एव्व मलअवदीए विवाहूस्सवस्स मङ्गलं संवुत्तं भविस्सदि। ता लहु तं गेण्हिअ आअच्छत्ति। ता एहि गच्छम्ह।

117 विदू०। आः गदासि क्खु तुमं दासीए धीए एदं गेण्हिअ। वअस्सेण किं इध एव्व अवत्थिदव्वं।

118 चेटी। विहस्य। हदास मा तुवर। तुम्हाणंवि ण्हवणकं आगदं एव्व।

119 नायि०। सानुरागं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्क्रान्ता।

---

115 ही ही भोः संपूर्णा मनोरथाः प्रियवयस्यस्य। अथवा नहि नहि भवत्या मलयवत्याः। अथवा नैतयोः। ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य।

116 आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना यथाद्यैव मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति। तल्लघु तां गृहीत्वागच्छेति। तदेहि गच्छावः।

117 आः गतासि खलु त्वं दास्याः पुत्रि एनां गृहीत्वा। वयस्येन किमिहैवावस्थातव्यम्।

118 हताश मा त्वरस्व। युष्माकमपि स्नपनकमागतमेव।

---

115. B. नृत्यति। पुण्णा &c; आत्मानं दर्शयन् for भोजनमभिनयन्.

116. B. om. नायिकामुद्दिश्य. C. °वदीए विवाहो संवुत्तो. B. भविस्सदित्ति. B_3 om. तं. B_3 णं गेण्हिअ. B. om. त्ति.

117. C. om. आः and सि. B. om. क्खु तुमं; read अत्थिदव्वं.

118. C. om. विहस्य; repeat तुवर. B स्णा (B_2 ण्हा) वणकं.

119. B om. नायकम्.

120 नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।

वृष्टया पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः
सद्यः सिन्दूरधूलीकृतदिवसमुखारम्भसन्ध्यातपश्रीः ।
उद्गीतैरङ्गनानां सममनुरणयन्नूपुरारावहृद्यै
रुद्राहस्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥१३॥

121 विदू० । समाकर्ण्य । भो वअस्स दिट्ठिआ आअदं ण्हवणकं ।

122 नाय० । सहर्षं । सखे यद्येवं तत्किमिदानीमिह स्थितेन । तदागच्छ । आवामपि तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यप्रीतिकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।
केषाञ्चिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥ १४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

---

121 भो वयस्य दिष्ट्यागतं स्नपनकम् ।

---

120. B. चूर्णैः पिष्ट°. C. समारम्भसन्ध्या.° B. गीतैः सिद्धाङ्गनानां समम्. C. अरुणमणि रणन् for सममनुरणयन्. B_2 अनुरणन्. B. रम्यैः for हृद्यैः.

121. B. आअदं क्खु.

122. B. om. सहर्षम्. C. om. तत्. B. तदागच्छ. C. om. the verse. B_2 adds इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके गान्धर्वविवाहे जीमूतवाहनपरिणयो नाम after सर्वे. B_1 B_2 द्वितीयोङ्कः समाप्तः

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

1 ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविह्वलवेषश्चषकहस्तो विटः स्कन्धारोपितसुराभाण्डश्चेटश्च ।

विटः । सहर्षम् ।

णिच्चं जो पिवइ सुरं जणस्स पिअसङ्गमं च जो कुणइ ।
मण्णे दो विअ देवा वलदेवो कामदेवो अ ॥ १ ॥

घूर्णमानः । सहलं क्खु मह सेहरअस्स जीविअं ।

वच्छत्थलम्मि दइआ णीलुप्पलवासिआ मुहे मइरा ।
सीसम्मि अ सेहरओ णिच्चं विअ संट्ठिदो जस्स ॥ २ ॥

प्रस्खलन् । अरे को मं चालेदि । सहर्षम् । अवस्सं णोमालिआ मं परिहसेदि ।

2 चेटः । भट्टक ण दाव अज्जवि आअच्छदि णोमालिआ ।

---

1 नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसंगमं च यः कुरुते ।
मन्ये द्वाविव देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥

सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम् ।

वक्षःस्थले दयिता नीलोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।
शीर्षे च शेखरको नित्यमिव संस्थितो यस्य ॥

अरे को मां चालयति । अवश्यं नवमालिका मां परिहसति ।

2 भर्तर्न तावदद्याप्यागच्छति नवमालिका ।

---

1. B. °उज्ज्वलवेषश्च हस्तस्कन्धारोपितसुराभाण्डो विटश्चेटश्च for °विह्वल &c. B_3 सुरां ; om. च. C. अइ ते दो अवि, B_1 मण्णे दोघिअ, B_3 भणति दुण्विअ for मण्णे दो विअ. B_3 बलएवी. C. घूर्णन्. C. सफलं, B_3 सहेलं. B. om. क्खु. B_3 सहरीअस्स. B_1 B_2 वक्खत्थलम्मि. C. चंडिआ for संट्ठिदो. B_1 निचंच्चिअसंटिदो [translated by नित्यच्चिरसंस्थितो (*sic*) and the same is translated in B_2 by नित्यमेव संस्थितो], B_2 णिच्चं त्तिप (विअ ?) संत्थिदा. B. परिस्खलन् । सहासम् । णोमालिआ मं परिहसेइ । अरे को मं परिवारेई (B_2 परिवारअदि).

2. C. चे० । ण अ दाव सा अज्जवि इहागच्छदि

3 विटः । सरोषम् । पढमपहरे एव्व मलअवदीए विवाहमङ्गलं संवुत्तं । ता कीस सा दाणिं पहादेवि ण आअच्छदि । विचिन्त्य सहर्षम् । अहवा अज्ज इमस्सिं मलअवदीविवाहमङ्गलमहूस्सवे सव्वो एव्व णिअपणइणीजणसणाहो सिद्धविज्जाहरलोओ कुसुमाअरुज्जाणे आवाणअसुहं अणुभविस्सदित्ति तक्केमि । तहिं एव्व णोमालिआ मं अवेक्खमाणा चिट्ठादि । ता अहंपि तहिं एव्व गमिस्सं । कीदिसो णोमालिआए विणा सेहरओ । स्खलन् परिक्रामति ।

4 चेटः । एदु एदु भट्टके । एदं कुसुमाअरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टके ।

उभौ प्रवेशं नाटयतः ।

ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलो विदूषकः ।

5 विदू० । सुदं क्खु मए अज्ज पिअवअस्सो कुसुमाकरुज्जाणं गमिस्सादित्ति । ता जाव तहिं एव्व गमिस्सं । परिक्र-

---

3 प्रथमप्रहर एव मलयवत्या विवाहमङ्गलं संवृत्तम् । तत्कस्मात्सेदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । अथवाद्यास्मिन्मलयवतीविवाहमङ्गलमहोत्सवे सर्व एव निजप्रणयिनीजनसहायः सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोद्यान आपानकसुखमनुभाविष्यतीति तर्कयामि । तत्रैव नवमालिका मामवेक्षमाणा तिष्ठति । तदहमपि तत्रैव गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया विना शेखरकः ।

4 एतु एतु भट्टारकः । इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशतु भट्टारकः ।

5 श्रुतं खलु मयाद्य प्रियवयस्यः कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति । तद्याव-

---

3. B. पच्चोसे (B_3 पुरिसे) for पहरे. C. णिव्वुत्तं. B. om. विचिन्त्य. C. om. अज्ज इमस्सिं मलअवदी° and मङ्गल. B_3 महुसवे. C. पिअ for णिअ; आवाणअसोक्खं. B. आवे (B_3 आवि)-क्खमाणा. C. om. अहंपि, read प्रस्खलन्निष्क्रामति.

4. B. एदं तं क्खु उज्जाणं । पविसदु भट्टारआ (B_3 भट्टारओ) । उभौ प्रविशतः. C. °युगः, B_1 B_3 °युगुलः.

5. C. संपुण्णा मणोरहा पिअवअस्सस्स । सुदं क्खु मए वि पिअ.° B. om. क्खु. B_1 B_3 विलोक्य. C. जाव पवि-

म्यावलोक्य च। एदं कुसुमाकरुज्जाणं। ता पविस्सं। प्रविश्य भ्रमरबाधां नाटयन्। अरे कीस उण एदे दुट्ठ· महुअरा मं एव्व अभिहवन्दि। आत्मानमाघ्राय। भोदु जाणिदं। जं तं मलअवदीए बन्धुजणेण जामादुअस्स पिअवअस्सोत्ति कदुअ सबहुमाणं सुगन्धवण्णकेहिं विलित्तोम्हि संताणअसेहरं च मे सीसे पिणद्धं सो क्खु एसो अच्चाअरो अणत्थीभूदो। ता किं दाणिं एत्थ करि· स्सं। अहवा एदेन एव्व मलअवदीए सआसादो लद्धेण रत्तंसुअजुगलेण इत्थिआवेसं विहिअ उत्तरीअकदाव· गुण्ठणो गमिस्सं। पेक्खामि दाव किं मे दासीए पुत्ता दुट्ठमहुअरा करिस्सन्ति। तथा करोति।

6 विटः। निरूप्य सहर्षम्। अरे चेड। अङ्गुल्या निर्दिशन् सहासम्। एसा क्खु णोमालिआ मं पेक्खिअ अहं चिरस्स आ·

त्तत्रैव गमिष्यामि। इदं कुसुमाकरोद्यानम्। तत्प्रविशामि। अरे कस्मात्पुनरेते दुष्टमधुकरा मामेवाभिभवन्ति। भवतु ज्ञातम्। यत्त· न्मलयवत्या बन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति कृत्वा सबहुमानं सुगन्धवर्णकैर्विलिप्तोऽस्मि संतानकशेखरश्च मम शीर्षे पिनद्धः स खल्वेषोऽत्यादरोऽनर्थीभूतः। तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि। अथवा एतेनैव मलयवत्याः सकाशाल्लब्धेन रक्तांशुकयुगलेन स्त्री· वेशं विधायोत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि। प्रेक्षे तावत्किं मे दास्याः पुत्रा दुष्टमधुकराः करिष्यन्ति।

6 अरे चेट एषा खलु नवमालिका मां प्रेक्ष्याहं चिरस्यागत इति कृत्वा

सामि णं for ता पविस्सं. B. °संघातं (B₂ °संतापं) नाटयति. C. om. एदे. B. महुअरा दुट्ठा मं एव्व परिहवन्दि; तं जं for जं तं. C. om. पिअ. B, B₂ बहुमाणं. C. वण्णक्रेहिं विचित्तिदोम्हि संताणकुसुम°. B. om. सीसे. C. om. ता. B. इत्थिआ विअ लम्बं लम्बं परिहाअ इअरेण उत्तरीएण क्रिदावगु· ण्ठणो गमिस्सं for इत्थिआवेसं &c. C. om. मे. B. दासीपुत्ता. C. om. दुट्ठ. B₁ इति तथा करोति.

6. C. चेडा; निर्दिश्य. B₂ सहसा for सहासम्. C. °लिआ आअदा। मं पेक्खिअ चिरस्स. B₁ B₂ चिरसमा

अदोत्ति कदुअ कुविदा अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गेण्हिअ पसादेमि णं । सहसोपसृत्य विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा मुखे ताम्बूलं दातुमिच्छति ।

7 विदू॰ । मद्यगन्धं सूचयन् । दूरं रे दूरं । इति नासिकां पिधाय परावृत्य स्थित्वा । कहं एक्काणं दुट्ठमहुअराणं सआसादो परिब्भट्ठो दाणिं अण्णस्स दुट्ठमहुअरस्स मुहे पडिदोम्हि ।

8 विटः । कहं कोवेण परम्मुही भूदा । भोदु पाएसु पडिअ पसादेम्हि । प्रणामं कुर्वन्विदूषकस्य चरणावात्मनः शिरसि कृत्वा । पसीद णोमालिए पसीद ।

ततः प्रविशति चेटी ।

9 चेटी । आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मलअवदीए जणणीए । हञ्जे णोमालिए कुसुमाकरुज्जाणं गदुअ उज्जाणवालिअं पल्लविअं भणाहि । अज्ज सविसेसं तमालवीहिअं सज्जीकरेहि । मलअवदीए सहिदेण जामादुणा तत्थ गन्त-

---

कुपितावगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । तत्कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयाम्येनाम् ।

7 दूरं रे दूरम् । कथमेकेषां दुष्टमधुकराणां सकाशात्परिभ्रष्ट इदानीमन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि ।

8 कथं कोपेन पराङ्मुखी भूता । भवतु पादयोः पतित्वा प्रसादयामि । प्रसीद नवमालिके प्रसीद ।

9 आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकाया मलयवत्या जनन्या । हञ्जे नवमालिके कुसुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपालिकां पल्लविकां भण । अद्य सविशेषं

गदो for चिरस्स आअदो. C om. कदुअ. B_3 ओगुण्ठणं. B_1 पसाद (B_2 °दे) म्मि णं, B_3 पसादेणु. C. B_2,B_3 om. विदूषकम्. B. मुखेन.

7. B_1 B_2 °गन्धेन सू.° C. om. दूरं रे दूरं । इति. B_2 om. रे. C. नासिकां गृहीत्वा पराङ्मुखः स्थित्वा. B. स्थितः for स्थित्वा. C. om. first दुट्ठ. B. °सादो कहं विअ परि.° B_3 om. second दुट्ठ.

8. B_2 पडिमुही. C. om. भोदु ... पसादेम्हि. C. चरणम्.

9. C. om. मलअवदीए जणणीए. B. गच्छीअ. B_2 विसेसं. B. सज्जी-

व्वंत्ति । आणत्ताच मए पल्लविआ । ता जाव रअणीविरहजणिदुक्कण्ठं पिअवअस्सं सेहरअं अण्णेसामि । दृष्ट्वा । एसो सेहरओ । सरोषम् । कहं अण्णं कंपि इत्थिअं पसादेदि । ता इह ट्ठिदा एव्व जाणामि का एसेत्ति ।

10 विटः । सहर्षम् ।

हरिहरपिदामहाणं पि गव्विदो जो ण जाणए णमिदुं ।
सो सेहरओ चलणेसु तुज्झ णोमालिए पडइ ॥ ३ ॥

11 विदू० । अरे दासीए पुत्ता मत्तबालआ कुदो एत्थ णोमालिआ ।

12 चेटी । निरूप्य सस्मितम् । कहं अहंत्ति करिअ मदपरवसेण सेअरएण अज्जअत्तेओ पसादीअदि । ता जाव अलीअ-

---

तमालवीथिकां सज्जकुरु । मलयवत्या सहितेन जामात्रा तत्र गन्तव्यमिति । आज्ञप्ता च मया पल्लविका । तद्यावद्रजनीविरहजनितोत्कण्ठं प्रियवयस्यं शेखरकमन्विष्यामि । एष शेखरकः । कथमन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति । तदिह स्थितैव जानामि का एषेति ।

10 हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।
स शेखरकश्चरणयोस्तव नवमालिके पतति ॥

11 अरे दास्याः पुत्र मत्तबालक कुतोऽत्र नवमालिका ।

12 कथमहमिति कृत्वा मदपरवशेन शेखरकेणार्यात्रेयः प्रसाद्यते ।

करेहित्ति, एत्थ आगन्तव्वं simply. C. om. च. B_2 रमणी.° C. °वड्ढिदुक्कण्ठं. B_2 वअस्ससेहरअं. B. परिक्रम्यावलोक्य च । कहं एसो सेहरओ अण्णं कंपि इत्थिअं पसादेदि for दृष्ट्वा &.

10. B. om. सहर्षम्. C. B_1 जाणइ. B. चलणे. B_1 B_2 तुज्झे. B_3 पडिए. B. इति पादयोः पतति after the verse.

11. C. om. अरे. B. दासीपुत्ता मत्तवालिआ (translated by मद्यपालक). C. मद्य for मत्त.

12. B. विहस्य simply. C. मं for अहं. B_3 करीअ (throughout). B_1 B_2 अण्णा अत्थिआ and B_3 अण्णो इत्थिओत्ति for अज्जअत्तेओ. B. om. जाव. C. B_1 B_2 अलीअं कोवं.

कोवं करिअ दुवेवि एदे परिहसिस्सं ।

13 चेटः । चेटीं दृष्ट्वा शेखरकं हस्तेन गृहीत्वा चालयन् । भट्टक मुञ्च एदं । ण भोदि एसा णोमालिआ । एसा उण रोसारत्तेहिं लोअणेहिं पेक्खन्ती इदो एव्व आअच्छदि ।

14 चेटी । उपसृत्य । सेहरअ का क्खु एसा पसादीअदि ।

15 विदू० । अवगुण्ठनमपनीय । अहं मन्दभाअधेआए पुत्तो ।

16 विटः । विदूषकं निरूप्य सरोषमुत्थाय च । अरे कविलमक्कडअ तुमंपि मं सेहरअं पदारेसि । मुखे चपेटां दत्वा । अरे चेडा गेण्ह एदं जाव णोमालिअं पसादेमि ।

17 चेटः । जं भट्टको आणवेदि ।

18 विटः । विदूषकं विमुच्य चेट्याः पादयोः पतति । पसीद णोमालिए पसीद ।

तद्यावदलीककोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि ।

13 भर्तर्मुञ्चैतां न भवत्येषा नवमालिका । एषा पुना रोषारक्तैर्लोचनैः प्रेक्षमाणेत एवागच्छति ।

14 शेखरक का खल्वेषा प्रसाद्यते ।

15 अहं मन्दभागधेयायाः पुत्रः ।

16 अरे कपिलमर्कटक त्वमपि मां शेखरकं प्रतारयसि । अरे चेट गृहाणैनं यावन्नवमालिकां प्रसादयामि ।

17 यद्भर्ताज्ञापयति ।

18 प्रसीद नवमालिके प्रसीद ।

---

13. B. नवमालिकाम् for चेटीम्. B_2 हस्तेन. C. om. गृहीत्वा. C. B_1 भट्टका. B_1 मुञ्च मुञ्च । इअं, B_2 मुञ्चदु एअं, B_3 मुञ्चदु एदं. B. णो (B_2 णा) होइ; om. first एसा; read लोअणेहिं सकुडन्तेहिं. C. आअदा for इदो &c.

14. B_1 का का. C. उण for क्खु. B_2 om. this speech.

15. C. अवतार्य for अपनीय & read thus:-भोदि कोवि बम्हणो अहं मन्दभागधेओपउत्तो.

16. C. om. सरोषमुत्थाय च; °मंकडुआ for °मक्कडअ. B_1 °मक्कडा & B_2 °मक्कडआ. C. om. मं & मुखे चपेटां दत्वा. B. गिण्ह रे चेड for अरे... एदं.

17. C. भट्टके. B_1 B_2 आणवेदित्ति.

18. C. मुक्त्वा.

19 विदू० । स्वगतम् । एसो क्खु अवक्कमिदुं अवसरो । पलायितुमिच्छति ।

20 चेटः । विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति तच्च त्रुट्यति ।

21 विटः । कहिं कहिं कविलमक्कडअ पलाअसि । तदुत्तरीयेण कण्ठे बध्वापकर्षति ।

22 विदू० । भोदि णोमालिए पसीद मोचेहि मं ।

23 चेटी । विहस्य । जइ भूमीए सीसं णिवेसिअ पाएसु मे पडसि ता मोचइस्सं ।

24 विदू० । सरोषं सकम्पं च । भो गन्धव्वराजमित्तो बम्हणो भविअ दासीए धीआए पाएसु पडिस्सं ।

25 चेटी । अङ्गुल्या तर्जयन्ती सस्मितम् । दाणिं एव्व पाडइस्सं । सेहरअ उट्ठेहि । पसण्णा क्खु दे अहं । कण्ठे गृण्हाति ।

---

19 एष खल्वपक्रमितुमवसरः ।

21 क्व क्व कपिलमर्कटक पलायसे ।

22 भवति नवमालिके प्रसीद मोचय माम् ।

23 यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि तन्मोचयिष्यामि ।

24 भो गन्धर्वराजमित्रं ब्राह्मणो भूत्वा दास्याः पुत्र्याः पादयोः पतिष्यामि ।

25 इदानीमेव पातयिष्यामि । शेखरक उत्तिष्ठ । प्रसन्ना खलु तेऽहम् ।

---

19. C. आत्मगतम्; म for क्खु; ईहते.

20. B_3 °पवीतेन. C. यज्ञोपवीतम् for तच्च.

21. C. read this in continuation of 20; °मंक्कडुआ. B_1 तम् for तत्. C. तदुत्तरीयेणैव गलके बध्वा कर्षति for कण्ठे &c.

22. B_1 B_2 पसीद २. C. मुञ्चावेहि, B_3 संमोचाहि.

23. B. चलणेसु. C. om. ता मोचइस्सं.

24. B. सरोषम् । कहं (B_2 कहं २, B_3 कहिं२) राजमित्तो for सरोषं ... बम्हणो ; add संपदं after भविअ. B_1 om. धीआए. B_2 धीए (translated by स्त्रियः). B_3 धीएसु for धीआए पाएसु. C. पडइस्सं.

25. C. om. एव्व. B_1 B_2 एव्व दे. B_1 सेहरआ. C. om. क्खु. B_3 एसप खेदे मं कण्ठे गण्ह (?) for पसण्णा...

एसो उण जामादुअस्स पिअवअस्सो बम्हणो तुए खलीकिदो। एदं सुणिअ कदापि भट्टा मित्तावसू कोवं करेदि। ता आदरेण सम्माणेहि एणं।

26 विटः। जं णोमालिआ आणवेदि। विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा। अज्ज तुमं संबन्धिओत्ति करिअ मए परिहसिदो। मस्तकं घूर्णयन्। किं सच्चं एव्व सेहरओ मत्तबालओ।

27 विदू०। णहि णहि।

28 विटः। सहर्षम्। ता किदो परिहासो। उत्तरीयं वर्तुलीकृत्य विदूषकायासनं ददाति। इह उवविसदु संबन्धिओ।

29 विदू०। स्वगतम्। दिट्ठिआ अवगदो विअ से मदावेगो। उपविशति।

30 विटः। णोमालिए तुमंपि एदस्स समीवे उवविस जेण दुवेपि तुम्हे समं एव्व संमाणइस्सं।

एष पुनर्जामातुः प्रियवयस्यो ब्राह्मणस्त्वया खलीकृतः। एतच्छ्रुत्वा कदापि भर्ता मित्रावसुः कोपं करोति। तदादरेण संमानयैनम्।

26 यन्नवमालिकाज्ञापयति। आर्य त्वं संबन्धीति कृत्वा मया परिहसितः। किं सत्यमेव शेखरको मत्तबालकः।

27 नहि नहि।

28 तत्कृतः परिहासः। इहोपविशतु संबन्धी।

29 दिष्ट्यापगत इवास्य मदावेगः।

30 नवमालिके त्वमप्येतस्य समीप उपविश येन द्वावपि युवां सममेव

गृण्हाति. C. om. बम्हणो ; read एव्वं च for एदं ; तव कुप्पइ for कोवं करेदि.

26. B_3 om. जं. B. आणवेदित्ति. C. read मए after तुमं instead of after करिअ ; घूर्णन् for मस्तकं घूर्णयन् and किं सच्चकं एव्व सेहरओ। किं कदो परिहासो। उत्तरीयं वर्तुलीकृत्य आसनं ददाति। इह उववसदु संबन्धिओ after घूर्णयन् in continuation of this speech and omit 27 & 28.

28. B_1 om. सहर्षम्. B_2 B_3 अहइं। सहर्षम्.

29. B. om. स्वगतम्, read मदावेसो.

30. B_1 B_2 add अथ किं & B_3 सहर्षम् before णोमालिए. C. पासे for समीवे. B_3 om. तुम्हे. B. एव्व अहं.

31 चेटी। विहस्योपविशति।

32 विटः। रे चेड सुभरिअं क्खु एदं चसकं करेहि अच्छमुराए।

33 चेटः। नाट्येन चषकभरणं करोति।

34 विटः। स्वशिरःशेखरात्पुष्पाणि गृहीत्वा चषके विन्यस्य जानुभ्यां स्थित्वा नवमालिकाया उपनयति। णोमालिए चक्खिअ देहि एदं एदस्स।

35 चेटी। सस्मितम्। जं सेहरओ भणादि। तथा करोति।

36 विटः। विदूषकस्य चषकमुपनयन्। एदं णोमालिआमुहसंसग्गवासविसेसवड्ढिदरसं सेहरआदो अण्णेण केणवि अणास्सादिदपुरुव्वं। ता पिब एदं। किं दे अदोवि अवरं संमाणं करिस्सं।

37 विदू०। सविलक्षस्मितम्। सेहरअ बम्हणो क्खु अहं।

38 विटः। जइ तुमं बम्हणो ता कहिं दे दाव बम्हसुत्तं।

संमानयिष्यामि।

32 रे चेट सुभरितं खल्वेतच्चषकं कुर्वच्छसुरया।

34 नवमालिके आस्वाद्य देह्येतदेतस्मै।

35 यच्छेखरको भणति।

36 एतन्नवमालिकामुखसंसर्गवासविशेषवर्धितरसं शेखरकादन्येन केनाप्यनास्वादितपूर्वम्। तत्पिबैतत्। किं तेऽतोऽप्यपरं संमानं करिष्यामि।

37 शेखरक ब्राह्मणः खल्वहम्।

38 यदि त्वं ब्राह्मणस्तत् क्व ते तावद् ब्रह्मसूत्रम्।

---

32. C. चषकनाशाय। अरे चेडा for रे चेड. B_1 repeat रे चेड. C. om. चसकं & अच्छ.

34. B_3 निवेश्य for विन्यस्य. B. भूमौ निपत्य for स्थित्वा. C. चाक्खअ. B_1 B_2 चक्खिदं.

35. C. तथा कृत्वा विटस्यार्पयति.

36. C. अर्पयति for उपनयन्; °सविसेसवासिअरसं for °वासविसेसवड्ढिदरसं. B_1 B_2 ण आस्सादिदं, B_3 आसादिदं for अणास्सादिदपुरुव्वं. B. om. वि in अदोवि.

37. B_2 B_3 सविलक्ष (B_3 क्ष्य) स्मितं कृत्वा, C. सवैलक्ष्यस्मितं कृत्वा.

38. B. सरोषम्. B_3 विजे (?) for कहिं दे. C. णवसुत्तं for दाव बम्हसुत्तं.

39 विदू० । यज्ञोपवीतं स्वशरीरेऽदृष्ट्वा । तं क्खु इमिणा चेडेण कड्ढिअमाणस्स मे छिण्णं ।

40 चेटी । विहस्य । जइ एव्वं ता वेदक्खराइंपि दाव कतिचि उदाहर ।

41 विदू० । भोदि सीधुगन्धेण पिणद्धइं मे वेदक्खराइं । अहवा किं मह भोदीए सह विवादेण । एसो दे बम्हणो पाएसु पडदि । इति पादयोः पतितुमिच्छति ।

42 चेटी । हस्ताभ्यां निवार्य । मा क्खु मा क्खु एव्वं करेदु अज्जो । शेखरकं प्रति । सेहरअ सच्चं क्खु बम्हणो एसो । विदूषकस्य पादयोः पतित्वा । अज्ज ण तुए कुविदव्वं । संबन्धिआणुरूवो क्खु एसो मए परिहासो किदो ।

43 विटः । अहंवि एणं पसादेमि । पादयोर्निपत्य । मरिसअदु मरिसअदु अज्जो मदपरवसेण जं मए अवरद्धं । जेण अहं

---

39 तत्खल्वनेन चेटेन कृष्यमाणस्य मे छिन्नम् ।

40 यद्येवं तद्वेदाक्षराण्यपि कतिचिदुदाहर ।

41 भवति सीधुगन्धेन पिनद्धानि मे वेदाक्षराणि । अथवा किं मम भवत्या सह विवादेन । एष ते ब्राह्मणः पादयोः पतति ।

42 मा खलु मा खल्वेवं करोत्वार्यः । शेखरक सत्यं खलु ब्राह्मण एषः । आर्य न त्वया कुपितव्यम् । संबन्धिकानुरूपः खल्वेष मया परिहासः कृतः ।

43 अहमप्येनं प्रसादयामि । मर्षयतु मर्षयत्वार्यो मदपरवशेन यन्मयापराद्धम् । येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि ।

---

39. C. om. the stage direction; read मे after क्खु & °माणं for °माणस्स मे. B_1 किस्स°, B_2 काहिज्ज°, B_3 कडिज्य° for कड्ढिअ°.

40 C. कतिचि; B_3 कि (?) हिंचि. B. °दुदाहर.

41-2. C. add इमिणा after भोदि & read काहिं for पिणद्धाइं मे, समं for सह. B_3 पडिदि. B_3 om. हस्ताभ्यां ..प्रति. C. have one मा क्खु B. अज्जा करेदु. C. om. शेखरक प्रति & read ओसर ओसर for संब क्खु. B. om. क्खु.

43 B_3 शेखरकः for विटः. B_1 B_3 मरिसेदु once only, B_3 समस्सदुर for मरिसअदुर. B. add वि after अहं.

णोमालिआए सह आवाणअं गमिस्सं ।

44 विदू० । मरिसिदं मए सव्वं । गच्छह तुम्हे । जाव अहंवि पिअवअस्सं पेक्खामि ।

इति निष्क्रान्ता विटश्चेटश्चेटी च ।

45 विदू० । दिट्ठिआ अदिक्कन्तो बम्हणस्स अकालमिच्चू । ता जाव अहंवि मत्तबालअसङ्गदूसिदो इह दिग्घिकाए ण्हाइअ पेक्खामि पिअवअस्सं । तथा करोति । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । एसो क्खु पिअवअस्सो रूविणीं विअ सअंवरलच्छीं मलअवदीं हत्थे अवलम्बिअ इदो एव्व आअच्छदि । ता जाव गदुअ से पास्सपरिवत्ती होमि ।

ततः प्रविशति विवाहवेषालङ्कृतो नायको मलयवती विभवतश्च परिवारः ।

---

44 मर्षितं मया सर्वम् । गच्छतं युवाम् । यावदहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।
45 दिष्ट्या अतिक्रान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तद्यावदहमपि मत्तबालकसङ्गदूषित इह दीर्घिकायां स्नात्वा प्रेक्षे प्रियवयस्यम् । एष खलु प्रियवयस्यो रूपिणीमिव स्वयंवरलक्ष्मीं मलयवतीं हस्तेऽवलम्ब्य इत एवागच्छति । तद्यावद्गत्वास्य पार्श्वपरिवर्ती भवामि ।

B_1 B_2 आविणअं, B_3 अवाणअं. B सोविस्सं for गमिस्सं.

44. C. om. सव्वं. C. गच्छ, B_1 B_2 गच्छइं, B_3 गच्छदु. B_1 B_2 om. वि. C. निष्क्रान्तौ विटश्चेट्या सह चेटश्च. B_3 निष्क्रान्ते.

45 C. om. दिट्ठिआ. B_3 °मुच्च (°मुच्चू?). B. om. पि. B. read मत्तवालिअ for मत्तबालअ. B_1 B_2 दिग्घि°, B_3 दिहीं°. C. ण्हाइस्सं for ण्हाइअ ... पेक्खामि; om. क्खु; add वि after °वअस्सो; read हरिं ... विअ हरी for रूविणीं विअ सअंवरलच्छीं; om. हत्थे. B_1 B_2 विलम्बिअ. C. om. गदुअ से. B_1 B_2 पासवत्ती. C. गृहीतवरनेपथ्यः for विवाहवेषालङ्कृतः.

46 नाय०। मलयवतीं निरूप्य ।

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ४ ॥

मलयवतीं पश्यन् । प्रिये मलयवति

हुङ्कारैर्ददता मया प्रतिवचो यन्मौनमासेवितं
यद्दावानलदीप्तिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैस्तापिता ।
ध्यातं यत्बहून्यनन्यमनसा नक्तं दिनानि प्रिये
तस्यैतत्तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तेऽधुना ॥ ५ ॥

47 नायि०। अपवार्य। हञ्जे चउरिए ण केवलं दंसणीओ पिअंवि भणिदुं जाणादि ।

48 चेटी। विहस्य। अइ पडिवक्खवादिणि सच्चकं एव्व एदं। किं एत्थ पिअवअणं।

49 नाय०। चतुरिके आदेशय मार्गं कुसुमाकरोद्यानस्य ।

50 चेटी। एदु एदु भट्टा ।

51 नाय०। परिक्रामन्नायिकां निर्दिश्य । स्वैरं स्वैरमागच्छतु भवती । यतः

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपर-
स्ताम्यत्यूरुयुगं नितम्बभरतः काञ्च्यानया किं पुनः ।

---

47 हञ्जे चतुरिके न केवलं दर्शनीयः प्रियमपि भणितुं जानाति ।
48 अयि प्रतिपक्षपातिनि सत्यमेवैतत् । किमत्र प्रियवचनम् ।
50 एतु एतु भर्ता ।

---

46. C. अवलोकयन् सहर्षम् for निरूप्य ; ददाति for दधाति ; याता for जाता. C. B_3 हुङ्कारम्. C. स्नापिता. B_3 अनेन for अनन्य.

47. C. add एव्व at the end.

48. C. om. अइ and read अविº for पडिº. B. पंडु (B_3 पडि) वअणं for पिअवअणं.

51. C. परिक्रम्य ... च ; om. यतः. B. एष for एव. C. श्राम्यति for ताम्यति.

शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं वोढुं कुतो नूपुरौ
स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥ ६ ॥

52 चेटी । एदं क्खु तं कुसुमाअरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टा ।

सर्वे प्रविशन्ति ।

53 नाय० । समन्तादवलोक्य । अहो रमणीयता कुसुमाकरोद्यानस्य । तथाहि

निष्यन्दश्चन्दनानां शिशिरयति लतामण्डपे कुट्टिमान्तान्
श्रुत्वा धारागृहाणां ध्वनिमनुतनुते ताण्डवं नीलकण्ठः ।
यन्त्रोन्मुक्तश्च वेगाच्चलति विटपिनां पूरयन्नालवालान्
आपातोत्पीडहेलाहृतकुसुमरजःपिञ्जरोऽयं जलौघः ॥ ७॥

अपि च

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपभुवः
परागैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।
पिबन्तः पर्याप्तं सह सहचरीभिर्मधुरसं
समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तीव मधुपाः ॥ ८ ॥

54 विदू० । उपसृत्य । जेदु जेदु भवं । सोत्थि भोदीए ।

55 नाय० । वयस्य चिरादायातोऽसि ।

56 विदू० । भो वअस्स लहु एव्व आअदोम्हि । किं उण विवाहमङ्गलमहूसवमिलिदसिद्धविज्जाहराबाणअदंसग-

---

52 एतत्खलु तत्कुसुमाकरोद्यानम् । तत् प्रविशतु भर्ता ।
54 जयतु जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।
56 भो वयस्य लध्वेवागतोऽस्मि । किं पुनर्विवाहमङ्गलमहोत्सवमिलित-

---

52. B. om. क्खु.

53. C. विलोक्य । अहो नु कुसुमाकरोद्यानस्य परा श्रीः । इह हि ; लतामण्डपं कुट्टिमानाम्. B₃ कट्टिमांस्तान् (?) for कुट्टिमान्तान्. C. तारं for श्रुत्वा and गलति for चलति. B₃ मधुकराः for मधुरसम्. B. इह for इव.

55. B. विहस्य for वयस्य. C. दृष्टः for आयातः.

56. B. om. भो and मङ्गल; read °विज्जाहराणं आपण° for विज्जाहराबा-

कोदूहलेण परिब्भमन्तो एत्तिअं वेलं विलम्बिदोम्हि ।
ता पिअवअस्सोवि एदं पेक्खदु ।

57 नाय० । एवं यथाह भवान् । समन्तादवलोक्य । वयस्य पश्य पश्य

दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः संतानकानां स्रजो
माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।
सार्द्धं सिद्धजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी
मिश्रीभूय पिबन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥ ९ ॥

तदेहि वयमपि तमालवीथिकां गच्छामः ।

सर्वे परिक्रामन्ति ।

58 विदू० । एसा क्खु तमालवीहिआ । एदं सरदपंदावखेदिदं भोदीए वअणं लक्खीअदि । ता इह फलिहसिलादले उपविसदु ।

59 नाय० । वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं क्षिप्त्वा कपोलयोः कान्त्या
तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥ १० ॥

सिद्धविद्याधरापानकदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन्नेतावतीं वेलां विलम्बितोऽस्मि । तत्प्रियवयस्योऽप्येतत्प्रेक्षताम् ।

58 एषा खलु तमालवीथिका । एतच्छरत्संतापखेदितं भवत्या वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटिकशिलातल उपविशतु ।

णअ° ; चिट्ठिदोम्हि for विलम्बिदोम्हि and ता तुमंपि दाव पेक्ख for ता पिअ° &c.

57. B_1 om एवम्. C. अवलोकयन् for अवलोक्य. B. भो वयस्य for वयस्य पश्य पश्य. C. स्निग्ध for दिग्ध; तां तमालवीथिं for तमालवीथिकाम्. C. परिक्रामन्ति for the stage direction. B_2 adds इति before सर्वे.

58. B_1 B_2 भो वअस्स before एसा. C एदं संचरन्ती दाव परिखेदिदा विअ भोदी दीसइ। ता इह एव्व फलिहमणिसिलाअले उवविसिअ वीसमम्ह for एदं &c.

59. B. om. वयस्य. B_1 शिस्वा, B_2 दृष्ट्वा, and B_3 निधा (?) for

मलयवतीं हस्ते गृहीत्वा । प्रिये इहोपविशामः ।

सर्वे उपविशन्ति ।

60 नाय० । नायिकाया मुखमुन्नमय्य पश्यन् । प्रिये वृथैव त्वमस्माभिः कुसुमाकरोद्यानकुतूहलिभिः खेदितासि । कुतः

एतत्ते भ्रूलतोद्भासि पाटलाधरपल्लवम् ।
मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत्केवलं वनम् ॥ ११ ॥

61 चेटी। सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य । सुदं तुए भट्टिदारिआ कहं वण्णीअदि ।

62 विदू०। चउरिए मा एव्वं गव्वमुव्वह । अम्हाणंवि मज्झे दंसणीओ जणो अत्थि एव्व । केवलं मस्सरेण कोवि ण वण्णेदि ।

63 चेटी। सस्मितम् । अज्ज अहं तुमं वण्णेमि ।

64 विदू०। सहर्षम् । जीविदोम्हि । ता करेदु भोदी पसादं । जेण एसो मं पुणोवि ण भणादि जधा तुमं ईदिसो तादिसो कविलमक्कडाआरोत्ति ।

---

61 श्रुतं त्वया भर्तृदारिका कथं वर्ण्यते ।
62 चतुरिके मैवं गर्वमुद्वह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो जनोऽस्त्येव । केवलं मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति ।
63 आर्य अहं त्वां वर्णयामि ।
64 जीवितोऽस्मि । तत्करोतु भवती प्रसादम् । येनैष मां पुनरपि न भणति यथा त्वमीदृशस्तादृशः कपिलमर्कटाकार इति ।

क्षिप्त्वा. C. नायिकाम् for मलयवतीम्; add नायिका । जं अज्ज उत्तो आणवेदि after उपविशामः. B. add अपि after सर्वे.

60. B. पश्य प्रिये for पश्यन् । प्रिये; om. एव. C. om. असि.

61. B_2 दृष्ट्वा for निर्दिश्य. C. सुदं तुए भट्टिदारिअं कहं वण्णेदि । अज्ज उण अहं तुमं वण्णेमि for सुदं...वण्णीअदि & om. 62 & 63. B. add एव्वं after तुए. B_2 वण्णवीअदि for वण्णीअदि.

64. C. add भोदि after सहर्षम्. B. om. ता before करेदु & read ता जं ण एसो पुणो मं भणादि । जधा ईदिसो कविलमक्कडाआ (B_2 B_3 गा) रोत्ति for our जेण &c.

65 चेटी। अज्ज तुमं मए विवाहजागरणे णिद्दाअमाणो णिमीलिअअक्खो सोहणो दिट्ठो। ता तह एव्व चिट्ठ जेण वण्णेमि।

66 विदू०। तथा करोति।

67 चेटी। स्वगतम्। जाव एसो णिमीलिअअक्खो चिट्ठइ ताव णीलरसाणुआरिणा तमालपल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं। उत्थाय तमालपल्लवग्रहणं तन्निपीडनं च नाटयति।

नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः।

68 नाय०। वयस्य धन्यः खल्वसि योऽस्मासु तिष्ठत्सु त्वमेव वर्ण्यसे।

69 चेटी। तमालरसेन विदूषकस्य मुखं कालीकरोति।

70 नायि०। नायकस्य मुखं दृष्ट्वा स्मितं करोति।

71 नाय०। नायिकामुखं दृष्ट्वा।

स्मितपुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे।
फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः॥ १२॥

72 विदू०। चाडिए किं तुए किदं।

---

65 आर्य त्वं मया विवाहजागरणे निद्रायमाणो निमीलिताक्षः शोभनो दृष्टः। तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि।

67 यावदेषो निमीलिताक्षस्तिष्ठति तावन्नीलरसानुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य कालीकरिष्यामि।

72 चेटि किं त्वया कृतम्।

---

65. B_3 °जागरणेण. C. णिज्जाअमाणणिमीलिअअच्छो. B. om सोहणो; read तहिं for तह & add हे after जेण. B_3 °कलवारिको for °क्खो दिट्ठो.

67. C. om. से & read उत्थाय तमालपल्लवं निष्पीड्य विदूषकस्य मुखं कालीकरोति for उत्थाय...नाटयति.

68. C. B_2 एवम् for एव. C. om. 69.

70. B. सस्मितं दृष्ट्वा नायकं पश्यति.

71. B. om. the direction. B_1 B_2 स्मितम्. B. °पल्लवः; सुजातम् for अन्यत्र.

72. C. भोदि किं.

73 चेटी। णं वण्णिदोसि।

74 विदू०। हस्तेन मुखं प्रमृज्य हस्तं दृष्ट्वा सरोषं दण्डकाष्ठमुद्यम्य। आ दासीए धीए राअउलं क्खु एदं। किं दे करिस्सं। नायकं निर्दिश्य। भो तुम्हाणं पुरदो एव्व अहं दासीए धीआए खलीकिदो। ता किं मह इह ट्ठिदेण। अण्णदो गमिस्सं दाव। निष्क्रामति।

75 चेटी। सच्चं क्खु कुविदो मे अज्जअत्तेओ। जाव अणुगदुअ पसादइस्सं। गन्तुमिच्छति।

76 नायि०। हञ्जे चउरिए कहं मं एआइणीं उज्झिअ गच्छासि।

77 चेटी। नायकमुद्दिश्य सस्मितम्। एव्वं एआइणी चिरं होहि। इति निष्क्रान्ता।

78 नाय०। नायिकाया मुखं पश्यन्।

दिनकरकरामृष्टं बिभ्रद्द्युतिं परिपाटलां
दशनकिरणैः संसर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम्।

---

73 ननु वर्णितोऽसि।

74 आः दास्याः पुत्रि राजकुलं खल्वेतत्। किं ते करिष्यामि। भो युवयोः पुरत एवाहं दास्याः पुत्र्या खलीकृतः। तत्किं ममेह स्थितेन। अन्यतो गमिष्यामि तावत्।

75 सत्यं खलु कुपितो मे आर्यात्रेयः। यावदनुगम्य प्रसादयिष्यामि।

76 हञ्जे चतुरिके कथं मामेकाकिनीमुज्झित्वा गच्छसि।

77 एवमेकाकिनी चिरं भव।

---

74. C. om. हस्तम्. B_3 विण for धीए ; इइं लक्खिअदि दासीए धीए लक्खीकिदो for किं दे...खलीकिदो. B. add अत्थ after दे. C. om. एव्व. B. दाव for ता. B_3 इह ता इदो for एत्थ ट्ठिदेण.

75. C. om. सच्चं क्खु. B. अज्जउत्तो. C. णं for अणु B_1 पराबदइस्सं.

C. B_2 om. गन्तुमिच्छति.

76. C. किं, B_3 कहिं. B. दाणिं गच्छसि.

77. B. तुमं एव्व after एव्वं.

78. B. om. the stage direction. C. °करैः. B. उत्सर्पद्भिः. C. यदि मुखम्; किं नैतस्मान्निबन् प्रविभाव्यते.

अयि मुखमिदं मुग्धे सत्यं समं कमलेन ते
मधु मधुलिहः किंत्वेतस्मिन्पिबन्न विभाव्यते ॥ १३ ॥

79 नायि०। विहस्य मुखमन्यतो नयति।

80 नाय०। पुनस्तदेव पठति।

प्रविश्य पटाक्षेपेण।

81 चेटी। सहसोपसृत्य। एसो क्खु अज्जमित्तावसू कज्जेण केण-वि कुमारअं पेक्खिदुं आअदो।

82 नाय०। प्रिये गच्छ त्वमात्मनो गृहम्। अहमपि मित्रावसुं दृष्ट्वा त्वरितमागत एव।

83 नायि०। चेट्या सह निष्क्रान्ता।

ततः प्रविशति मित्रावसुः।

84 मित्रा०।

अनिहत्य तं सपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम्।
कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लज्जः ॥१४॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि। इत्युपसर्पति।

85 नाय०। मित्रावसुं दृष्ट्वा। मित्रावसो इत आस्यताम्।

86 मित्रा०। उपविशति।

87 नाय०। निरूप्य। मित्रावसो संरब्ध इव लक्ष्यसे।

88 मित्रा०। कः खलु मतङ्गहतके संरम्भः।

89 नाय०। किं कृतं मतङ्गेन।

90 मित्रा०। स्वनाशाय किल युष्मदीयं राज्यं समाक्रान्तम्।

---

81 एष खल्वार्यमित्रावसुः कार्येण केनापि कुमारकं प्रेक्षितुमागतः।

---

80. C. om. पुनः. B. ततः प्रविशति चेटी for प्रविश्य पटाक्षेपेण.

81. C. om. सहसा. B. नायकं for कुमारअं. C. इच्छदि for आअदो.

84. B. तं समर्थः ; तव हृतम् ; तथाप्यनिवेद्य न युक्तं गमनमिति. C. om. इत्युपसर्पति and add कुमार मित्रावसुः प्रणमति.

85. B. om. मित्रावसुं दृष्ट्वा ; read आगम्यताम्.

89. B. मतङ्गहतकेन.

90. B. स्वात्मविनाशाय. C. आक्रान्तम्.

91 नाय०। सहर्षमात्मगतम् । अपि नाम सत्यमेतत्स्यात्।

92 मित्रा०। अतस्तदुच्छित्तय आज्ञां दातुमर्हति कुमारः। किं बहुना

संसर्पद्भिः समन्तात्कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमानैः
कुर्वाणाः प्रावृषीव स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य।
एते याताश्च सद्यस्तव वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः
सिद्धं चोद्वृत्तशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥१५॥

अथवा किं बलौघैः।

एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निस्त्रिंशदीधितिसटाभरभासुरेण।
अद्रेर्निपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्र-
माजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

93 नाय०। आत्मगतम् । कर्णौ पिधाय । अहह दारुणमभिहितम्। अथवा एवं तावत्। प्रकाशम् । मित्रावसो कियदेतत्। बहुतरमपि बाहुशालिनि त्वयि संभाव्यते। किन्तु

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कृपया।
राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधक्रौर्यमनुमनुते ॥ १७ ॥

अपि च क्लेशान्विहाय ममान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव नास्ति। तद्यदि तेऽस्मात्प्रियं कर्तुमीप्सितं तदनुकम्प्यतामसौ क्लेशवशीकृतस्तपस्वी।

---

91. B. सत्यमेवैतत्.

92. B. तदुच्छित्तये मामेवाज्ञापयतु कुमारः. C. वियन्मध्यमानैः. B_3 वृतशत्रु- C. क्षण for क्षय. C. आरान्निपत्य. B_1 B_2 अग्रे निपत्य हरिणा च मतं (B_1 यथा) गजेन्द्रम्. B_3 च for इव.

93. B. किन्त्वेतद्बहुतरमतोऽपि for मित्रा°...पि. B. किं च. C. परार्थे. B_3 अयाचितम्. C. अनुमन्ये. B_3 om. अपि च. B. om. मम. C. read शत्रुबुद्धिरेव नान्यत्र। यदि त्वमस्मात्प्रियं कर्तुमीहसे तदनुकम्प्यतामसौ क्लेशदासीकृतो राज्यस्थ कृते राज्यस्य तपस्वी after मम.

94 मित्रा०। सामर्ष सहासं च । कथं नानुकम्प्यत इदृशोऽसावस्माकमुपकारी कृतज्ञश्च ।

95 नाय०। स्वगतम् । प्रसग्रकोपाक्षिप्तचेतास्तावदयं न शक्यते निवर्तयितुम्। तदेवं तावत्। प्रकाशम्। मित्रावसो उत्तिष्ठ। अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । तत्रैव त्वां बोधयिष्यामि । संप्रति हि परिणतमहः । तथा हि

निद्रामुद्राप्रबन्धान्मधुकरमनिशं पद्मकोशादपास्य-
न्नाशापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्रीणिताशेषविश्वः ।
दृष्टः सिद्धैः प्रयुक्तस्तुतिमुखरमुखैरस्तमप्येष यास्य-
न्नेकः श्लाघ्यो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयासः॥१८॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

---

94. C. om. सहासं च. B_2 B_3 सहर्षं सहासं च. C. °कम्पनीयः. B. यादृशः. C. om. असौ ; कृपणः for कृतज्ञः.

95. B_3 स्वगतमपवार्य ; अभिभवयितुम्. C. अनिवार्यसंरम्भः कोप°. B. om. तदेवं तावत्. C. add तावत् before त्वाम् ; om. हि ; read °मुद्राबन्धव्यतिकरम. C. प्राणित ; प्रसक्तस्तुति ; यस्य प्रसादः. B_1 B_2 om. इति &c. B_2 इति निष्क्रान्तौ. B_3 इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटकस्य द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः.

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

1 ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीहारश्च ।

2 कञ्चु॰ ।

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः
पदे पदेऽहं स्खलितानि रक्षन् ।
जरातुरः संप्रति दण्डनीत्या
सर्वं नृपस्यानुकरोमि वृत्तम् ॥१॥

3 प्रती॰ । आर्य वसुभद्र क भवान् प्रस्थितः ।

4 कञ्चु॰ । आदिष्टोऽस्मि देव्या महाराजमित्रावसुजनन्या । यथा कञ्चुकिंस्त्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि नेतव्यानि । राजदुहिता मलयवती च श्वशुरकुले वर्तते । जीमुतवाहनोऽपि युवराजमित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति मया श्रुतम् । तन्न जाने किं राजपुत्र्याः सकाशं गच्छाम्युताहो जामातुरिति ।

5 प्रती॰ । आर्य वरं राजपुत्र्याः सकाशं गन्तव्यम् । तत्र कदाचिदियस्यां वेलायां जामातापि प्रत्यागत एव भविष्यति ।

6 कञ्चु॰ । सुनन्द साधूपदिष्टम् । भवता पुनः क गम्यते ।

7 प्रती॰ । अहमपि महाराजविश्वावसुना समादिष्टः । यथा सुनन्द गच्छ मित्रावसुं ब्रूहि । अस्मिन्दीपप्रातिपदुत्सवे मल-

---

1. B. om. रक्त and read युग for युगल.

2. B_3 विहिता व्यवस्था. C. सम् for अहम्; पश्यन् for रक्षन्; सर्वां वृत्तिम् for सर्वं वृत्तम्.

3. C. add नु खलु after क.

4. B. महादेव्या. C. om. महाराज. B. विश्वावसु for मित्रावसु. C. om. यथा, राज, and मलयवती. B. om. च. C. युवराजेन for युवराजमित्रावसुना; श्रूयते for मया श्रुतम्. B. om. किम्; read तावत्सकाशम्. C. अथवा for उताहो.

5. B. समीपं गतोऽसि for सकाशं गन्तव्यम्. C. तत्र हि कदाचिदस्यां वेलायां जामाता स्वयमेवागतो भविष्यति. B_1 B_2 add one more तत्र after अपि.

6. B. add one more भवता after उपदिष्टम्. C. read साधूक्तम् । अथवा भवान् पुनः क प्रस्थितः.

7. C. आदिष्टोऽस्मि महाराजविश्वावसुना । यथा भोः &c. B_3 प्रदीपद्

यवत्या जामातुश्चैतदुत्सवानुरूपं यत्किंचित्प्रदीयते। तदागत्य निरूप्यतामिति। तद्गच्छतु राजपुत्रीसकाशमार्यः। अहमपि युवराजमित्रावसोरानयनाय गच्छामि।

इति निष्क्रान्तौ।

विष्कम्भकः।

ततः प्रविशति जीमूतवाहनो मित्रावसुश्च।

8 नाय०।

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥ २ ॥

9 मित्रा०। उर्ध्वमवलोक्य। कुमार त्वर्यताम्। त्वर्यताम्। समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः।

10 नाय०। आकर्ण्य। सम्यगुपलक्षितम्।

उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
प्रायः प्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमागच्छति ॥ ३ ॥

11 मित्रा०। नन्वियमागतैव। पश्य

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारसुरभिणा पयसा।
एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरञ्जिता भाति ॥ ४ ॥

तदेह्यस्माज्जलप्रसरणमार्गादपक्रम्यानेनैव गिरिसानुसमीपमार्गेण परिक्रामावः।

---

for प्रतिपद्. C. read यत्किंचित्प्रदीयते। तदुत्सवानुरूपं किंचिदागत्य चिन्त्यतामिति for एतत् &c.

8. B. add मित्रावसो before the verse. B_3 शाड्वलम्; एते for इत्य°. B. दुःखप्रार्थिनि for दुष्प्रापार्थिनि and वन्ध्ये for वन्ध्यैः.

10. B. ऊर्जज (B, ऊर्द्ध्व) त् for उन्मज्जत्. B_3 बन्धोद्यतः. C. ध्वानिताः.

11. B. कुमार ननु समागतैव (B_3 °गतेवेयं) वेला। पश्य (B_3 पश्य२). C. B_3 उद्गारि for उद्गार. C. om. तदेहि &c.

परिक्रम्यावलोक्य च ।

12 नाय०। मित्रावसो पश्य पश्य । शरत्समयपाण्डुभिः पयोदपटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरश्रियमुद्वहन्त्येते मलयाचलसानवः ।

13 मित्रा०। कुमार नैवामी मलयाचलसानवः । नागानामस्थिसंघाताः खल्वेते ।

14 नाय०। सोद्वेगम् । कष्टम् । किंनिमित्तं पुनरिमे संघातमृत्यवो जाताः ।

15 मित्रा०। कुमार नैवामी संघातमृत्यवः । श्रूयतां यथैतत् । पुरा किल स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरजलस्तरसा रसातलादुद्धृत्योद्धृत्य भुजङ्गाननुदिनं समाहारयति स्म वैनतेयः ।

16 नाय०। सोद्वेगम् । कष्टमतिदुष्करं कर्म करोत्यसौ । ततस्ततः ।

17 मित्रा०। ततः सकलनागलोकविनाशाशङ्किना नागराजेन वासुकिना गरुत्मानभिहितः ।

18 नाय०। सादरम् । किं मां प्रथमं भक्षयेति ।

19 मित्रा०। नहि नहि ।

20 नाय०। किमन्यत् ।

21 मित्रा०। इदमभिहितम् । गरुत्मन् त्वदभिपातसंत्रासात्सह-

12. B. one पश्य. B_1 समावृताः. B_3 °शिखरम् for °शिखरश्रियम्. C. मलयसानवः.

13. C. om. कुमार & अचल; read अमी for एते. B_3 om. मलयाचल.

14. B_1 B_2 repeat कष्टम्. C. om. पुनः. B. संजाताः for जाताः.

15. B. place कुमार after °मृत्यवः. C. इह for पुरा; °तलपूरं for °जलस्तरसा. C. B_3 one उद्धृत्य. C. प्रतिदिनमेकैकं नागमाहारयति वैनतेयः for भुजङ्गान् &c.

16. C. om. कर्म & असौ.

17. B. शङ्किना for आशङ्किना. C. om. नागराजेन.

18. B read thus :—सादरम् । किमभिहितो वासुकिना गरुडः । यत् (B_3 मि० । यतः) प्रथमं मां भक्षयेति. B_3 adds गरुडः नहि नहीति after इति & om. 19.

20. B. read किमन्यदुक्तम्.

21. C. उक्तम् for अभिहितम्; om.

स्रशः स्रवन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति । एवं संततिविच्छेदोऽस्माकम् । भवतश्च स्वार्थहानिः । तद्यदर्थमभिपतति भवान्नागलोकं तमेकैकमनुदिनमहं समुद्रतटस्थितस्य ते प्रेषयामि ।

22 नाय० । कष्टं किलैवं रक्षिता नागराजेन पन्नगाः ।

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये
नैकापि किं तादृगभूद्रसज्ञा ।
एषोऽहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य
दत्तो मयात्मेति यया ब्रवीति ॥ ५ ॥

ततस्ततः ।

23 मित्रा० । प्रतिपन्नं तत्पक्षिराजेन ।

इत्येकशः प्रतिदिनं विहितव्यवस्थो
यान् भक्षयत्यहिपतीनिह पक्षिराजः ।
यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनैर्विवृद्धिं
तेषाममी तुहिनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

24 नाय० । साश्चर्यम् ।

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

कथमपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानामापतिता । आत्मगतम् ।

गरुत्मन् ; read भुजङ्गमानाम् for भुजङ्गमाङ्गनानाम् ; add च after एवम्. B. संततिवि (B_3 सति समु) च्छेदात् for संततिविच्छेदः. C. तव चैवम् for भवतश्च. B. पातालं भवान् for भवान्नागलोकम्. C. तमिह नागमेकैमनुदिनं प्रेषयामि for तमेकैकम् &c.

22. C. कथम् for कष्टं किल. B_3 adds एवम् after किम्. C. सा तस्य किमस्ति जिह्वा for किं तादृगभूद्रसज्ञा ; एकाहि for एषोऽहि. B_1 °द्विषे या, B_2 °द्विषोऽयम्, B_3 °द्विषोऽद्य for °द्विषेऽद्य. B. तदा (B_3 यथा) ब्रवीति. C. om. ततस्ततः.

23. B. add सर्वम् after तत्. C. एष भोगिपतिना for एकशः प्रतिदिनम्; पतगाधिराजः for इह पक्षिराजः.

24. C. आश्चर्यम्. B_1 B_2 अशुभ for अशुचि. C. अहो कष्ट° for कष्टम°; om. आपतिता.

अपि नाम शक्नोम्यहं स्वशरीरदानादेकस्यापि फणभृतः प्राणरक्षां कर्तुम् ।

ततः प्रविशति प्रतीहारः ।

25 प्रती०। आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम् । यावन्मित्रावसुमन्विष्यामि । परिक्रम्य । अयं मित्रावसुर्जामातुः समीपे तिष्ठति । उपसृत्य प्रणम्य च । विजयेतां कुमारौ ।

26 मित्रा०। सुनन्द किंनिमित्तमिहागमनं ते ।

27 प्रती०। कर्णे कथयति ।

28 मित्रा०। कुमार तातो मामाह्वयति ।

29 नाय०। गम्यताम् ।

30 मित्रा०। कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन्प्रदेशे कुतूहलिना न चिरं स्थातव्यम् । इति प्रतीहारेण सह निष्क्रान्तः ।

31 नाय०। यावदहमप्यस्माद्गिरिशिखरादवतीर्य समुद्रतटमवलोकयामि । परिक्रामति ।

32 नेपथ्ये ।

हा पुत्तअ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो किल मए अज्ज तुमं पेक्खिदव्वो ।

33 नाय०। आकर्ण्य । अये योषित इवार्तप्रलापः । तद्यावदुपसृत्य केयं कुतो वास्या भयमिति स्फुटीकरोमि । परिक्रामति ।

---

32 हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य त्वं प्रेक्षितव्यः ।

& नाम; read समर्पणेन for दानात् & नागस्य for फणभृतः. B_3 प्राणपरिक्षाम्.

25. B. om. अस्मि ; read विलोक्य for परिक्रम्य ; add तदुपसर्पामि after तिष्ठति. C. om. प्रणम्य च.

26. C. om. ते.

27. B_1 B_2 add शनैः शनैः & B_3 शनैः after कर्णे.

29. B. have स्वरितम् before गम्यताम्.

30. C. om. कुतूहलिना. B_1 om. इति. C. om. प्रतीहारेण सह.

31. B. ना० । विहस्य । अस्माद् ... अवलोकयामि । (B_3 इति) परिक्रामन्.

32. C. अज्ज किल तुमं मए.

33. C. om. तद्यावदुपसृत्य. B. प्रतिभयम्. C. स्फुटीकरिष्ये ; om. जनन्या.

ततः प्रविशति रुदत्या वृद्धया जनन्यानुगम्यमानः शङ्खचूडो गोपायितवस्त्रयुगलश्च किङ्करः ।

34 वृद्धा। हा पुत्तअ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो किल मए अज्ज तुमं पेक्खिदव्वो । चिबुके गृहीत्वा । इमिणा मुहचन्देण विरहिदं मज्झ हिअअं अन्धआरीभविस्सदि पाआलंवि ।

35 शङ्ख०। अम्ब किमेवमतिविक्लवतया सुतरां नः पीडयसि ।

36 वृद्धा। चिरं निर्वर्ण्य पुत्रस्याङ्गानि स्पृशन्ती। हा पुत्तअ कहं एदं दे अदिट्ठसूरकिरणं सुउमारं सरीरं णिग्घिणहिअओ गरुडो आहारइस्सदि । कण्ठे गृहीत्वा तारं रोदिति।

37 शङ्ख०। अम्ब अलं परिदेवितेन । पश्य

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।
धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ ८ ॥

गन्तुमिच्छति।

38 वृद्धा। पुत्तअ मुहुत्तअंपि चिट्ठ। दाव दे वअणं पेक्खामि ।

---

34 हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य त्वं प्रेक्षितव्यः। अनेन मुखचन्द्रेण विरहितं मम हृदयमन्धकारीभविष्यति पातालमपि ।

36 हा पुत्रक कथमेतत्तेऽदृष्टसूर्यकिरणं सुकुमारं शरीरं निर्घृणहृदयो गरुड आहारयिष्यति ।

38 पुत्रक मुहूर्तकमपि तिष्ठ । यावत्ते वदनं प्रेक्षे ।

---

34. C. अज्ज किल तुमं मए. B_1 B_2 किल अज्ज तुमं मए. C. चिबुकम्. B. add दे after °चन्देण. C. add दाणिं after विरहिदं & om. मज्झ हिअअं & वि.

35. C. इति वैक्लव्येन.

36. C. om. चिरम् & एदं ; read सुउमारसरीरं णिग्घिणिओ ; om. तारम्.

37. B_3 अलमम्ब. B. om. गन्तुमिच्छति.

38. C. चिट्ठ मुहत्तअं for मुहुत्तअंपि चिट्ठ. B. place दे after वअणं.

39 किङ्क०। साक्षेपम्। एहि कुमार सङ्खचूड एहि। किं तुज्झ मादाए भणन्तीए। पुत्तसिणेहमोहिदा क्खु एसा ण जाणेदि लाअकज्जं।

40 शङ्ख०। अयमागच्छामि।

41 किङ्क०। आत्मगतम्। आणीदो क्खु एसो मए वज्झसिलासमीवं। जाव एदं वज्झचिण्हं लत्तंसुअजुअलं देइअ वज्झसिलं दंसेमि।

42 नाय०। दृष्ट्वा। अये इयमसौ योषित्। शङ्खचूडं दृष्ट्वा। नूनमनेनास्याः सुतेन भवितव्यं यदर्थमाक्रन्दति। समन्तादवलोक्य। न खल्वस्याः किंचिद्भयकारणं पश्यामि। कुतोऽस्या भयं भविष्यति। किमुपसृत्य पृच्छामि। अथवा प्रसक्त एवायमालापः। कदाचिदत एवास्याभिव्यक्तिर्भविष्यति। तद्विटपान्तरितस्तावच्छृणोमि। तथा करोति।

43 किङ्क०। सास्रं कृताञ्जलिः। कुमार सङ्खचूड एसो सामिणो आदेसोत्ति करिअ ईदिसं णिट्ठुरं मन्तीअदि।

44 शङ्ख०। भद्र कथय।

---

39 एहि कुमार शङ्खचूड एहि। किं ते मात्रा भणन्त्या। पुत्रस्नेहमोहिता खल्वेषा न जानाति राजकार्यम्।

41 आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलासमीपम्। यावदेनं वध्यचिह्नं रक्तांशुकयुगलं दत्वा वध्यशिलां दर्शयामि।

43 कुमार शङ्खचूड एष स्वामिन आदेश इति कृत्वेदृशं निष्ठुरं मन्त्र्यते।

---

39. C. om. साक्षेपम् & second एहि; read एशाए for मादाए. B_1 B_2 मोहिशाए. B. लाज (B_2 °य, B_3 °व) कज्जं ण जाणादि एसा.

40. B. add अहम् after अयम्.

41. C. add अग्रतो विलोक्य after आत्मगतम्; read समीवे for समीवं & ता वज्झचिण्हं दाइस्सं for जाव &c. B_1 देखेमि, B_2 दंखेमि.

42. C. om. दृष्ट्वा। अये; read तदिक्रम् for यदर्थम्. B. om. अस्याः. C. भयकारणं किंचित्; इति। यावदुपसर्पामि for भविष्यति। किमुपसृत्य पृच्छामि; om. अथवा; add एतेषाम् after अयम्. B_3 प्रसक्तम्. B. om. कदाचित् & अस्य & read व्यक्तीभविष्यति; add एव after अन्तरितः. C. om. तथा करोति.

43. B_1 B_2 om. सास्रम् & add with B_3 सन् after °अञ्जलिः.

45 किङ्क०। णाअलोअसामी वासुई दे आणवेदि ।

46 शङ्ख०। शिरस्यञ्जलिं कृत्वा सादरम् । किमाज्ञापयति स्वामी ।

47 किङ्क०। एदं लत्तंसुअजुअलं पलिहाय आलुह वज्झसिलं । जेण तुमं रत्तंसुअचिण्होवलक्खिदं गरुडो गेण्हिअ आहालं करेदित्ति ।

48 नाय०। कष्टमयमसौ तपस्वी वासुकिना परित्यक्तो गरुत्मत आहाराय दत्तः ।

49 किङ्क०। सङ्खचूड गेण्ह एदं । इति वस्त्रयुगलमर्पयति ।

50 शङ्ख०। सादरम् । उपनय । इति गृहीत्वा । गृहीतः शिरसि स्वाम्यादेशः ।

51 वृद्धा। पुत्रस्य हस्ते वाससी दृष्ट्वा सोरस्ताडम् । हा वच्छ एदं क्खु वज्झपाडसण्णिभं संभावीअदि । इति मूर्च्छिता पतति।

52 किङ्क०। आसण्णा क्खु गरुडस्स आगमणवेला । ता लहु अवक्कमेमि । इति निष्क्रान्तः ।

53 शङ्ख०। अम्ब समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

---

45 नागलोकस्वामी वासुकिस्त आज्ञापयति ।

47 एतद्रक्तांशुकयुगलं परिधायारुह वध्यशिलाम् । येन त्वां रक्तांशुकचिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाहारं करोतीति ।

49 शङ्खचूड गृहाणेदम् ।

51 हा वत्स एतत्खलुवज्रपातसंनिभं संभाव्यते ।

52 आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला । तल्लघ्वपक्रामामि ।

---

45. C. नागलाजा वासुई आणवेदि.

46. C. बद्ध्वा for कृत्वा. B. om. सादरम्. C. देव: for स्वामी.

47. C. लत्तंसुअं उवलक्खिअ गलुडो आहालइस्सदि for रत्तंसुअ &c. B_3 अव for उव. B. om. त्ति.

48. C. श्रुत्वा। कथमसौ वासुकिना परित्यक्तः only. B_3 गरुत्पतेः.

49. C. कुमाल गेण्ह एदं वसणजुअलं । इत्यर्पयति.

50. C. om. इति & गृहीतः. B_3 om. गृहीत्वा. B_3 om. गृहीतः.

51. B_1 B_3 °ताडनम्. B. हा पुत्तअ पुत्तअ एदं क्खु वज्झसिलाचिण्हं पलिहाअ सा आरोहीअदि. C. मोहं गता.

52. C. om. क्खु; read गच्छामि for अवक्कमेमि. B. किङ्करो निष्क्रान्तः.

53. C. one समाश्वसिहि.

54 वृद्धा । समाश्वस्य सास्रम् । हा जाद । हा पुत्त । हा मणोरह-सतलद्ध । हा भत्त । हा विणअसाअर । कहिं दे उण ईदिसं पुण्णिमाचन्दसरिच्छं मुहं पेक्खिस्सं । कण्ठे गृहीत्वा रोदिति ।

55 नाय० । अहो नैर्घृण्यं गरुत्मतः । अपि च

मूढाया मुहुरश्रुसंततिमुचः कृत्वा प्रलापान्बहून्
कस्त्राता तव पुत्रकेति कृपणां दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम् ।
अङ्के मातुरवस्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्नत-
श्चञ्चुनैव खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ९ ॥

56 शङ्ख० । दुःखातिशयान्मातुर्हृदयस्फोटं शङ्कमानो मातरं प्रति ।

यैरत्यन्तदयापरैर्न विहिता वन्ध्यार्थिनां प्रार्थना
यैः कारुण्यपरिग्रहान्न गणितः स्वार्थः परार्थं प्रति ।
ये नित्यं परदुःखदुःखितधियस्ते साधवोऽस्तं गता
मातः संहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ॥ १० ॥

स्वहस्तेन मातुरश्रूणि मार्जयन् । अम्ब किमिति वैक्लव्यं ते । मातः समाश्वासिहि समाश्वासिहि ।

57 वृद्धा । सास्रम् । पुत्तअ कहं समस्सासिदव्वं । किं एक्को एव्व पुत्तओ त्ति कदुअ जादाणुकंवेण ण णिवारिदो णाअ-

---

54 हा जात । हा पुत्र । हा मनोरथशतलब्ध । हा भक्त । हा विनयसागर । क्व ते पुनरीदृशं पौर्णिमाचन्द्रसदृशं मुखं प्रेक्षिष्ये ।
57 पुत्रक कथं समाश्वासितव्यम् । किं एक एव पुत्रक इति कृत्वा जा-

---

54. B. उच्चै रोदिति for सास्रम्. C. om. हा जाद ; read कहिं पुणो तुमं पेक्खिस्सं । कण्ठे गृह्णाति for हा भत्त &c.

55. B. add अति before नैर्घृण्यम्. C. गरुडस्य. B. अन्यच्च for अपि च. C. कृपणम्. B. उपागतम् for अवस्थितम्. C. चञ्चक्रमेण for चञ्चुनैव.

56. C. आत्मनोऽश्रूणि निवारयन् । अम्ब किमिति वैक्लव्येन । ननु समाश्वसिहि for the whole speech. B_3 मं-तिवैक्लव्यम्.

57. C. कहं समस्सासिस्सं । किं एक्कपुत्तओत्ति कदुअ साणुकम्पेण णाअराएण पेसिदोसि । हा कहं अविच्छिण्णे जीअलोए मम पुत्तओ सुमरिदो । सव्व-

राएण वासुइणा । हा किदन्दहदअ कहं दाणिं तुए णिग्घिण्णहिअएण एव्वं अविच्छिण्णे जीअलोए मह पुत्तो ण विसुमरिदो । सव्वधा हदंम्हि मन्दभाइणी । इति पुनर्मूर्च्छति ।

58 नाय० । सकरुणम् ।

आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबान्धवैः ।
त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ॥ ११ ॥

तद्यावदुपसर्पामि ।

59 शङ्ख० । अम्ब संस्तम्भयात्मानम् ।

60 वृद्धा । हा पुत्तअ सङ्खचूड जदा णाअलोअपरिरक्खएण वासुइणा परिच्चतोसि तदा को दे अवरो परित्ताणं करिस्सदि जेणाहं समस्ससिमि ।

61 नाय० । सत्वरमुपसृत्य । नन्वहमहम् ।

62 वृद्धा० । ससंभ्रमं गरुडभ्रान्त्या स्वोत्तरीयेण पुत्रमाच्छादयन्ती

तानुकम्पेन न निवारितो नागराजेन वासुकिना । हा कृतान्तहतक कथमिदानीं त्वया निर्घृणहृदयेनैवमविच्छिन्ने जीवलोके मम पुत्रो न विस्मृतः । सर्वथा हतास्मि मन्दभागिनी ।

60 हा पुत्रक शङ्खचूड यदा नागलोकपरिरक्षकेन वासुकिना परित्यक्तोऽसि तदा कस्तेऽपरः परित्राणं करिष्यति येनाहं समाश्वसिमि ।

धा अहंम्हि मन्दभग्गा । मूर्च्छति for पुत्तअ &c. B_1 एक्को एसो, B_2 एक्क एस. B_2 णिव्वाविदो, B_3 णिवत्तोवि-दो for णिवारिदो. B_1 B_2 om. तुए; read °हिअअ. B_1 वित्तिण्णे जीअ-लोअम्मि, B_2 विच्छिंण्णे जीअलोअ-म्मि, B_3 विच्छिण्णजीवलोओवि. B_1 इदं हि, B_3 रुदम्हि.

58. B. om. सकरुणम्. C. बन्धुभिः. B_1 B_2 तदा for ततः.

59. B. स्तम्भय.

60. C. om. सङ्खचूड. B. add दाव after जदा & सअं एव्व after वासुइ-णा. B. पीडिदा (B_3 पद्दितो) तदा को परित्ताअदि for परि°...करिस्सदि. C. om. जेण &c.

61. C. om. सत्वरम्

62. C. नायक वृद्धा before ससंभ्र-मम्; om. गरुडभ्रान्त्या. B_2 B_3 आ-च्छादयति. C. add जानुभ्यां स्थित्वा

नायकमुपसृत्य । विणआणन्दण खादेहि मं । अज्ज अहं दे णाअराएण आहारणिमित्तं परिकप्पिदा ।

63 नाय० । सबाष्पम् । अहो पुत्रवात्सल्यम् ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विक्लवत्वमिदम् ।
अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥१२॥

64 शङ्ख० । अम्ब अलमलं त्रासेन । न खल्वयं नागशत्रुः । पश्य

महाहिमस्तिष्कविभेदमुक्त-
रक्तच्छटाचर्चितचण्डचञ्चुः ।
क्वासौ गरुत्मान् क च नाम सौम्यः
सत्त्वस्वभावाकृतिरेष साधुः ॥ १३ ॥

65 वृद्धा । पुत्त अहं क्खु तुज्झ मरणभीदा सव्वंपि जीअलोअं गरुडमअं पेक्खामि ।

66 नाय० । अम्ब मा भैषीः । नन्वहं विद्याधरस्तव पुत्ररक्षणार्थमेवागतः । अतस्त्वं धीरा भव ।

67 वृद्धा० । सहर्षम् । पुत्तअ पुणोवि एताइं अक्खराइं भण ।

68 नाय० । किमनेन पुनः पुनरभिहितेन । ननु कर्मणैव संपादयामि ।

---

62 विनतानन्दन खादय माम् । अद्याहं ते नागराजेनाहारनिमित्तं परिकल्पिता ।

65 पुत्र अहं खलु तव मरणभीता सर्वमपि जीवलोकं गरुडमयं प्रेक्षे ।

67 पुत्रक पुनरप्येतान्यक्षराणि भण ।

---

after उपसृत्य. B. add पढमं after विणदाणन्दण. C. वावादेहि. B. om. णाअराएण & आहार; read वासुइणा after परिकप्पिदा.

63. C. सास्रम्. B. कुर्वीत for करिष्यति.

64. C. B_3 have one अलम्. C. om. खल्वयम्; read सौम्यस्वभावरूपाकृतिः. B_3 एव for एषः.

65. C. om. पुत्त. B. मरणभअभीदा. B_1 B_3 om. पि. C. एव्व for पि; have लोअं simply.

66. B_3 यतः for अतः. C. om. this & the following speech.

67. B_3 adds दाव after पि.

68. C. अम्ब किम् for किमनेन.

69 वृद्धा० । शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा । पुत्तअ चिरं जीव ।

70 नाय० ।

ममैतदम्बार्पय वध्यचिह्नं प्रावृत्य यद्वै विनतासुताय ।
पुत्रस्य ते जीवितरक्षणार्थं स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥१४॥

71 वृद्धा । कर्णौ पिधाय । पडिहदं अमङ्गलं । जाद तुमं सङ्खचूडणिव्विसेसो एव्व पुत्तओ । अहवा सङ्खचूडाओवि अहिअअरो जो एव्वं बन्धुजणपरिच्चत्तंपि मे पुत्तअं णिअसरीरदाणेण परिरक्खिदुमिच्छसि ।

72 शङ्ख० । सविषादम् । अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चेतः । कुतः

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षयद्यन्निमित्तं
नाडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।
पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगानत्ति तार्क्ष्यो यदर्थं
प्राणांस्तानेष साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं जहाति ॥१५॥

नायकमुद्दिश्य । भो महात्मन् दर्शिता त्वयेयमात्मप्राणप्रदानव्यवसायनिर्व्याजा मयि दयालुता । तदलमनेन निर्बन्धेन । पश्य।

---

69 पुत्रक चीरं जीव ।

71 प्रतिहतममङ्गलम् । जात त्वं शङ्खचूडनिर्विशेष एव पुत्रकः । अथवा शङ्खचूडादप्यधिकतरो य एवं बन्धुजनपरित्यक्तमपि मे पुत्रकं निजशरीरदानेन परिरक्षितुमिच्छसि ।

---

70. B_1 reads मातः before the verse. B. एव for अम्ब. B_1 B_2 तद्वै & C. यावत् for यद्वै. C. आत्मजाय & रक्षणाय.

71. क्खु एदं for अमङ्गलं ; om. जाद ; add पि after तुमं. B. °सरिच्छो for णिव्विसेसो. C. om. एव्व. B. om. वि; read अहिओ for अहिअअरो; om. पि. C. पुत्तअं मे ; सरीरप्पदाणेण रक्खिदुं for णिअ° ... °रक्खिदुं. B_2 पणेण for दाणेण. B. इच्छदि.

72. C. om. सविषादम्. B_2 गोपनेन for गौतमेन. B. एव चित्रम् for एष साधुः. C. ददाति for जहाति ; महासत्त्व for महात्मन् ; read एव after दर्शिता ; om. प्राण ; read कृपा for

जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः ।
परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ॥ १६ ॥

तत्किमनेन निर्बन्धेन । प्रसीद मुच्यतामयमध्यवसायः ।

73 नाय० । शङ्खचूडं करे गृहीत्वा । कुमार शङ्खचूड न मे चिराल्लब्धावसरस्यास्य परार्थसंपादनामनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि । तदलं विकल्पेन । दीयतां मे वध्याचिह्नम् ।

74 शङ्ख० । भो महात्मन् हे साहसिकाग्रणीः किं वृथा प्रयासेन । न खलु शङ्खचूडः शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं मलिनीकरिष्यति । अथानुकम्पनीया वयं तदियमस्मद्विपत्तिविक्लवाम्बा यथा न परित्यजति जीवितं तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

75 नाय० । किमत्र चिन्त्यते । ननु चिन्तित एवोपायः । स च त्वदायत्तः ।

76 शङ्ख० । क इव ।

77 नाय० ।

म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।
तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १७ ॥

अयमेवाभ्युपायः । तदर्पय वध्याचिह्नम् । यावदनेनात्मान-

वया. B_3 om. पद्म. B. उत्पद्यन्ते for जायन्ते च. C. मद्विधाः, B_1 मादृशः for मादृशाः. B. परार्थदत्तदेहानाम्; ते मरणाग्रहेण for निर्बन्धेन. C. om. प्रसीद.

73. C. om. शङ्खचूडं करे गृहीत्वा । कुमार. B_3 धृत्वा for गृहीत्वा. B. यथार्थसंपादित° for परार्थसंपादना°; add पादयोः पतित्वा after अर्हसि. C. add एतत् after दीयताम् & om. मे.

74. C. भो महासत्त्व किमनेन वृथास्मायासेन. B. °करोति for °करिष्यति. C. यदि ते वयमनुकम्पनीयास्तदेयमस्मद्विपत्तिविक्लवाम्बा मा यथा जीवितं जह्यात् for अथ...जीवितम्. B_1 B_2 तस्मात् for तत्. B_2 add मरणान्निवर्ततेऽथवा यथा after जीवितम्. B_3 read मरणान्न निवर्ततेऽथवा यथा in place of तथा.

75. B_3 om. ननु. C. om. ननु ... आयत्तः & 76.

77. B. च for या; om. ताम्. C. यत् for यदि. B. वाञ्छसि for इच्छसि. C. om. एव; add त्वरितम् after वध्यचिह्नम्; प्रच्छाद्य; आत्मा-

माच्छाद्य वध्यशिलामारोहामि । त्वमपि जननीं पुरस्कृत्यास्मात्प्रदेशान्निवर्तस्व । कदाचिदियमालोक्य सन्निकृष्टमाघातस्थानं स्त्रीस्वभावकातरतया प्राणाञ्जह्यात् । किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्कालसंकुलं महाश्मशानम् । तथा हि

चञ्चच्चञ्च्वग्रकृत्तच्युतपिशितलवग्राससंवृद्धगर्धै-
गृध्रैराबद्धपक्षद्वितयविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे ।
वक्त्रोद्वान्ताः पतन्त्यः शमितशिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिञ्शिवाना-
मस्रस्रोतस्यजस्रस्रुतबहलवसावासविस्रे स्वनन्ति ॥ १८ ॥

78 शङ्ख० । कथं न पश्यामि

प्रतिदिनमशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति ।
शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं स्मशानमिदम् ॥ १९ ॥

तद्गच्छ । किमेभिः सामोपन्यासैः । आसन्नः खलु गरुडागमनसमयः । मातुरग्रतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताञ्जलिः । अम्ब त्वमपि निवर्तस्वेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।
तस्यां तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ २० ॥

पादयोः पतति ।

देशात् for अस्मात्प्रदेशात्. B. add एव after अस्मात्. C. अम्बा for इयम्. B_1 B_2 एव & B_3 एवम् after आलोक्य. C. घातस्थानं संनिकृष्टम्. B_3 संनिकृष्टस्थानम्. C. °कातरत्वेन for °कातरतया. B. किंच न पश्यसि स्वमिदं विपन्नपन्नगानामनेक°; om. तथा हि. B_1 B_2 °धृतार्ध°, B_3 °उद्वृत्तार्ध° for °अग्रकृत्त°. B_1 संबद्धलक्षैः, B_2 संवृद्धपक्षैः, B_3 संवर्द्धपक्षैः for संवृद्धगर्धैः. B. आविद्ध for आबद्ध; and °अन्धकारैः. B_1 यन्त्रोद्दामं भ-मन्त्यः स्थगितशिखिशिखाः, B_2 B_3 वक्त्रोद्वान्ताः पतत्यस्थगित (B_3 स्थिगित) शिखिशिखा°. B. अजस्रम्. C. स्रुति for स्रुत. B. बहुल; and मिश्रे for विस्रे. See the note on the above verse for the readings.

78. C. om. अशून्यम्; read नायकः । शङ्खचूड तद्गच्छ । किमेभिः सामोपन्यासैः । शङ्ख० । for तद्गच्छ...°उपन्यासैः. B. त्रास for साम. C. om. शिरोनिहिताञ्जलिः. B_1 °सुता, B_2 °सुत.

79 वृद्धा । सास्रम् । हा कहं अवच्छिमं से वअणं । पुत्तअ ण क्खु तुमं उज्झिअ अण्णदो मे पाआ वहन्ति । ता अहंपि तुए एव्व सह मरिस्सं ।

80 शङ्ख० । उत्थाय । यावदहमप्यदूरे भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि । मात्रा सह निष्क्रान्तः ।

81 नाय० । संपन्नं मेऽभिलषितम् । तत्को नामाभ्युपायः ।

ततः प्रविशति सह वाससा कञ्चुकी ।

82 कञ्चु० । इदं रक्तांशुकयुगलं देव्या मित्रावसुजनन्या प्रेषितम् । तदेतत्परिधत्तां कुमारः ।

83 नाय० । दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम् । दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितमनेनातर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन । प्रकाशम् । कञ्चुकिन्नुपनय ।

84 कञ्चु० । रक्तवसनद्वयमर्पयति ।

85 नाय० । गृहीत्वा परिधाय स्वगतम् । सफलीभूतो मे मलयवासः पाणिग्रहः । प्रकाशम् । कञ्चुकिन् गम्यताम् । मद्वचनादभिवादनीया देवी ।

86 कञ्चु० । यदाज्ञापयति कुमारः । इति निष्क्रान्तः ।

---

79 हा कथमपश्चिममस्य वचनम् । पुत्रक न खलु त्वामुज्झित्वान्यतो मे पादौ वहतः । तदहमपि त्वयैव सह मरिष्यामि ।

---

79. C. अपच्छिमवअणं पुत्तअ for अपच्छिमं से वअणं । पुत्तअ ; om. एव्व ; read चिट्ठिस्सं for मरिस्सं.

80. C. जवात् for यावत्. B. add अस्मादुत्तरेण after अपि. C. उभौ निष्क्रान्तौ.

81. B_1 मे संपन्नम्. B_2 B_3 कष्टं मे संपन्नम्. B_3 सहसा for सह वाससा. For 81, 82, 83, 84, C. read thus:—ना० । दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम् । दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितमनेनातर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन । प्रविश्य कञ्चुकी । इदं वासोयुगं देव्या मित्रावसुजनन्या कुमाराय प्रेषितम् । तदेतत्परिधत्तां कुमारः । ना० । सादरम् । उपनय । कञ्चु० । उपनयति ।

82. B_3 add जन before देव्या.

85. C. om. परिधाय. B. om. मे; add त्वया after °वचनात्. B_3 अभिवन्दनीया.

87 नाय० ।

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।
करोति महतीं प्रीतिं परार्थैकदृशो मम ॥ २१ ॥

दिशोऽवलोक्य । यथा चायं चलितमलयाचलशिलाचयः प्रचण्डो नभस्वांस्तथा तर्कयाम्यासन्नीभूतः पक्षिराज इति । तथा हि

तुल्याः संवर्तकाभ्रैः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पक्षतीनां
तीरे वेगानिलोऽम्भः क्षिपति भुव इव प्लावनायाम्बुराशेः ।
कुर्वन्कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रै-
र्देहोद्योतैर्दशाशाः कपिशयति मुहुर्द्वादशादित्यदीप्तिः ॥ २२ ॥

तद्यावदसौ नागच्छेच्छङ्खचूडस्तावत्त्वरिततरमिमां वध्यशिलामारोहामि । तथा कृत्वोपविश्य शिलास्पर्शं नाटयति ।
अहो स्पर्शोऽयमस्याः ।

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा ।
अभिवाञ्छितार्थसिध्यै वध्यशिलेयं यथाश्लिष्टा ॥ २३ ॥

अथवा किं मलयवत्या ।

शयितेन मातुरङ्के विश्रब्धं शैशवे न यत्प्राप्तम् ।
लब्धं सुखं मयास्या वध्यशिलायास्तदुत्सङ्गे ॥ २४ ॥

तदयमागतो गरुत्मान् । यावदात्मानमाच्छाद्य तिष्ठामि ।

तथा करोति ।

ततः प्रविशति गरुडः ।

---

87. C. महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थै देहमुज्झत : ; om. च ; °संचयः for °चयः. B_3 °चयप्रचण्ड :; आसन्नभूतः. C. add खलु before पक्षिराज :. B. om. इति ; तुल्यम् for तुल्याः ; विदधति ; वेलानिलोऽन्त : ; °अर्काभ° for °आदित्य°; आगच्छत्येव for आगच्छेत्. C. om. शिला in शिलास्पर्शम् & अयम्. C. मनो for मन्ये. C. °चन्दनैः सार्द्रा. C. तयाश्लिष्टा. B_1 B_3 अय & B_3 अथ for अथवा. C. तत् यत् for यत् तत

88 गरु० ।

दृष्ट्वा बिम्बं हिमांशोर्भयकृतवलयां संस्मरन् शेषमूर्तिं
सानन्दं स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूष्णि दृष्टोऽग्रजेन ।
एष प्रान्तापसर्पज्जलधरपटलैरायतीभूतपक्षः
प्राप्तो वेलामहीध्रं मलयमहमहिग्रासगृध्नुः क्षणेन ॥ २५ ॥

89 नाय० । सपरितोषम् ।

संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं मयार्जितं यत्स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात्परोपकाराय शरीरलाभः ॥२६ ॥

90 गरु० । नायकं निर्वर्ण्य ।

अस्मिन्वध्यशिलातले निपतितं शेषानहीन् रक्षितुं
निर्भिद्याशनिदण्डचण्डतरया चञ्च्वाधुना वक्षसि ।
भोक्तुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्धं मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २७ ॥

इत्यभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च ।

91 गरु० । सविस्मयम् । अये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च । ऊर्ध्व-मवलोक्याकर्ण्य च ।

आमोदानन्दितालिर्निपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः
स्वर्गे किं चैष चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।

विहस्य ।

आं ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम जवमरुता कम्पितः पारिजातो
मन्द्रं संवर्तकाभ्रैरिदमपि रणितं जातसंहारशङ्कैः ॥ २८ ॥

---

88. B. क्षिप्त्वा for दृष्ट्वा ; °वलयम् for °वलयाम् ; संहरन् (B_3 संहरन्) for संस्मरन् ; ° त्रसनाविगलिते. C. प्राप्तावसज्जत् for प्रान्तावसर्पत्. B. °पटलव्यायती° for °पटलैरायती° ; वेगात् for वेला.°

89. B. om. सपरितोषम्. B_3 संरक्षतः. B. यया for मया. C. परार्थहेतोः खलु देहलाभः.

90. C. चण्डचण्ड for चण्डदण्ड. B_3 रक्षसि for वक्षसि. B. यत् for मत्. B_3 दीर्घमाण. B. om. इति. C. नेपथ्ये पुष्पाणि पतन्ति दुन्दुभयश्च स्वनन्ति.

91. C. om. दुन्दुभिध्वनिः...आकर्ण्य च. B_3 आनन्दना for आनन्दितालिः. C. वा for च. B_3 हा for आः. C. सर्वैः for मन्द्रम्. B_3 मन्दम्. B. रचितम् for रणितम्. B_3 जाति for जात.

92 नाय०। आत्मगतम् । दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

93 गरु०। नायकं कवलयन् ।

नागानां रक्षिता भाति गुरुरेष यथा मम ।
तथा सर्पाशनाकाङ्क्षां व्यक्तमद्यापनेष्यति ॥ २९ ॥

तद्यावदेनं गृहीत्वा मलयपर्वतमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

इति निष्क्रान्तः ।

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

92. B. om. आत्मगतम्.

93. C. कलयन् for कवलयन्. B. तथा यथा for यथा तथा; om. एनं गृहीत्वा and add एव after यावत् and इमम् after यथेष्टम्. B_1 B_2 add जीमूतवाहनं गृहीत्वा गरुडः after इति. B_2 इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दे नाटके चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः.

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

1 ततः प्रविशति प्रतीहारः ।

2 प्रती० ।

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात् ।
किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १ ॥

तथा हि । जीमूतवाहनो जलधिवेलावलोकनकुतूहली निष्क्रान्तश्चिरयतीति दुःखमास्ते महाराजविश्वावसुः । तत्समादिष्टोऽस्मि तेन । यथा सुनन्द श्रुतं मया संनिहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं जामाता जीमूतवाहनो गत इति । शङ्कित एवास्म्यनेन वृत्तान्तेन । तत्त्वरितं विज्ञायागच्छ किमसौ गृहमागतो न वेति । तद्यावत्तत्र गच्छामि । परिक्रामन्नग्रतो विलोक्य । अये अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुरुटजाङ्गने सहधर्मचारिण्या राजपुत्र्या वध्वा चोपास्यमानस्तिष्ठति । तथा हि

क्षौमे भङ्गवती तरङ्गतरले फेनाम्बुतुल्ये वहन्
जाह्नव्येव विराजितः सुपयसा देव्या महापुण्यया ।
धत्ते तोयनिधेरयं सुसदृशीं जीमूतकेतुः श्रियं
यस्यैषान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥

तद्यावदुपसर्पामि ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः ।

---

1. B. add सुनन्दो नाम after प्रविशति.

2. C_1 C_2 B_3 विशङ्क्यते. C_1 C_2 B_1 B_2 °अपाये. C. जलनिधि. B. महाराजो विश्वावसुः. C.om. तत्. B_2 B_3 add तत्र before गतः and read with B_3 तेन for अनेन. C. om. वृत्तान्तेन; read स्वगृहम् ; and om. तत्. B. अत्र for तत्र. C. read अग्रे दृष्ट्वा for अग्रतो विलोक्य:; om. अये; read सह स्वधर्मचारिण्या; om. वध्वा; and add परि before उपास्यमाना. B. तरङ्गितचलत् for तरङ्गतरले; सवयसा for सुपयसा; तु for सु; एव for एषा; तत्तावदुपसृत्य पृच्छामि. C. om. आसनस्थः.

3 जीमू०।

भुक्तानि यौवनसुखानि यशो विकीर्णं
राज्ये स्थितं स्थिरधियाचरितं तपोऽपि ।
श्लाघ्यः सुतः सुसदृशान्वयजा स्नुषेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्य मृत्युः ॥ ३ ॥

4 प्रती०। सहसोपसृत्य । जीमूतवाहनस्य ।

5 जीमू०। कर्णौ पिधाय । शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

6 वृद्धा०। पडिहदममङ्गलम् ।

7 नायि०। स्वगतम् । वेवदि मे हिअअं इमिणा दुण्णिमित्तेण ।

8 जीमू०। भद्र किं जीमूतवाहनस्य ।

9 प्रती०। जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मि युष्मदन्तिकं महाराजविश्वावसुना ।

10 जीमू०। किमसंनिहितस्तत्र मे पुत्रः ।

11 प्रती०। अथ किम् ।

12 वृद्धा। सविषादम् । महाराअ जइ तहिं ण सण्णिहिदो ता कहिं गदो मे पुत्तओ भविस्सदि ।

---

6 प्रतिहतममङ्गलम् ।

7 वेपते मे हृदयमनेन दुर्निमित्तेन ।

12 महाराज यदि तत्र न संनिहितस्तत्कुत्र गतो मे पुत्रको भविष्यति ।

---

3. C. अवकीर्णं for विकीर्णम्. B. तपोभिः for तपोऽपि; स्व for सु; and एव for अद्य.

5. C. शान्तं पापम् once only.

6. B_1 B_2 देवी for वृद्धा. C. add क्खु एदं after पडिहदं. B_3 reads सुनन्द। सहसोपसृत्य। जीमू०। कर्णौ पिधाय। शान्तं पापम्। प्रतिहतममङ्गलम्। वृद्धा। प्र० for 4, 5, and 6.

7. C. B_2 om. स्वगतम्. B_1 B_2 विश्च in place of मे.

8. C. वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा before भद्र. B. add तत् after किम्.

9. B. अन्वेषयितुर् and add तदाज्ञापयतु महाराजः किमहं स्वामिने निवेदयामि after विश्वावसुना.

10. C. वत्सः for पुत्र; om. 11.

12. B. सविषादम्। जहि तहिं ण-

13 जीमू०। नियतमस्मत्प्राणयात्रार्थं नितान्तदूरं गतो भविष्यति।

14 नायि०। सविषादमात्मगतम् । अहं उण अज्जउत्तं अपेक्खन्ती अण्णं एव्व कंपि आसङ्केमि ।

15 प्रती०। आज्ञापयतु महाराजः किं मया स्वामिने निवेदनीयम्।

16 जीमू०। वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन् । जीमूतवाहनश्चिरयतीति पर्याकुलोऽस्मि हृदयेन ।

स्फुरसि किमदक्षिणेक्षण मुहुर्मुहुः कथयितुं ममानिष्टम् ।
हतचक्षुरपहतं ते स्फुरितं मम पुत्रकः कुशली ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य । अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्रदीधितिः स्फुटं जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति ।

अवलोक्य सविस्मयम् ।

आलोक्यमानमतिलोचनदुःखदायि
रक्तच्छटा निजमरीचिरुचो विमुञ्चत् ।
उत्पातवाततरलीकृततारकाभ-
मेतत्पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ॥ ५ ॥

कथं चरणयोरेव निपातितम् ।

सर्वे सविस्मयं निरूपयन्ति ।

---

14 अहं पुनरार्यपुत्रमप्रेक्षमाणान्यदेव किमप्याशङ्के ।

स्थि ता कहिं गदा दाणिं भविस्सादि मे पुत्तओ जेण एव्वं चिरभदि.

13. C. नूनम् for नियतम्; रक्षा for यात्रा; om. नितान्तदूरम्. B_1 B_2 नितान्तं दूरम्.

14. B. add मुहुत्तंपि before अज्जउत्तं, and read ण (B_1 om.) पेक्खन्ती.

15. C. आज्ञापय for आज्ञापयतु महाराजः B. विज्ञा (B_2 ज्ञ) पनीयम्.

16. B. चेतसि for हृदयेन. C. किमु दक्षिणेतर, B_1 किमु दक्षिणेक्षण. C. इहायं करिष्यते भानुः for मम पुत्रकः कुशली. B. add अथ च सूर्याशुयोगो(B_3 गे)नाशुभम् before ऊर्ध्वम्. B_3 °दायी and रक्तच्छदाः. B. भुवः for रुचः. B_2 B_3 विमुञ्चन्. B_1 B_2 अमतः and B_3 अमे after एव. C. om. सविस्मयम्.

17 जीमू०। अये कथं लग्नसरसमांसश्चूडामणिः। कस्य पुनरयं स्यात्।

18 वृद्धा। सविषादम्। महारअ पुत्तअस्स विअ एदं चूडारअणं।

19 नायि०। अपवार्य। मा एव्वं भण।

20 प्रती०। महाराज मैवमविज्ञाय विक्लवो भूः। अत्र हि तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेकशो नखमुखोत्खाताः पतन्त्येते शिरोमणयः।

21 जीमू०। देवि सोपपत्तिकमभिहितं सुनन्देन। कदाचिदेवमपि स्यात्।

22 वृद्धा। सुणन्द गच्छ। कदावि एत्तिआए वेलाए ससुरघरं एव्व आअदो भविस्सदि मे पुत्तो। ता गच्छ। जाणिअ लहु संपादेहि।

23 प्रती०। यदाज्ञापयति देवी। इति निष्क्रान्तः।

24 जीमू०। देवि अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात्।

ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवृतः शङ्खचूडः।

25 शङ्ख०। सास्रम्। कष्टं भोः कष्टम्। मुषितोऽस्मि दैवेन।

---

18 महाराज पुत्रस्यैवैतच्चूडारत्नम्।

19 मैवं भण।

22 सुनन्द गच्छ। कदाप्येतस्या वेलया श्वशुरगृहमेवागतो भविष्यति मे पुत्रः। तद्गच्छ। ज्ञात्वा लघु संपादय।

---

17. B. सरसमांसकेशचूडामणिः for कथम् &c. and भविष्यति for स्यात्.

18. C. add मे after विअ.

19. C. om. अपवार्य.

20. B. add एव after अविज्ञाय. B_2 विज्ञाय. C. अनेके for अनेकशः. B. एत्र for एते; शिखा for शिरस्.

21. B. add एतत् (B_3 तत्) after अभिहितम्. C. om. सुनन्दने.

22. C. जाव for गच्छ। कदावि. B_3 समुद्दहरं. B. तदो गच्छ तुमं for ता गच्छ.

24. C. om. नाम and अयम्; read संवीतः for संवृतः.

25. C. om. कष्टं...दैवेन; read

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य
प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।
आदाय तं नखमुखक्षतवक्षसं च
विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

हा निष्कारणबान्धव । हा परमकारुणिक । हा परदुःखदुःखित । हा विपद्वारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत । हा परोपकारतृणीकृतदत्तदेह । क नु खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । आत्मानमुद्दिश्य । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । हा शङ्खचूडहतक किं त्वया कृतम् ।

नाहित्राणात्कीर्तिरेकाहमाप्ता
नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताज्ञा ।
दत्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो
हा धिक्कष्टं तेन वा वञ्चितोऽस्मि ॥ ७ ॥

तन्नाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि । यावदेनां रुधिरधारामनुगन्तुं प्रयतिष्ये । भूमौ दत्तदृष्टिः परिक्रामति ।

आदावुत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलबिन्दुं ततोऽग्रे
ग्रावस्वापातशीर्णप्रसृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।

---

thus:—रुदन् । हा महासत्त्व । हा परमकारुणिक । हा निष्कारणैक बान्धव । हा परदुःखदुःखित । क गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् for हा निष्कारण...मन्दभाग्यः. B$_2$ वारिधि; om. दत्त. B$_1$ B$_2$ प्रियवचनम्; and आः for हा. C. अहित्राणा for अहित्राणात्. B. अन्या (B$_3$ अध्या) मया for एकाहम्. B$_2$ श्लाघा. C. वञ्चितो वञ्चितोऽसि for तेन &c. B$_1$ B$_2$ तत्र for तन्न; add इति after करोमि. B. add ततः before यावत्. C. एतदनुगमनं प्रति यतिष्ये for एनां...प्रयतिष्ये; and परिक्रामन् भूमौ दत्तदृष्टिः B$_1$ उत्पाटय. B$_2$ उत्पाड्य. B$_3$ उत्पीड्य; °पातितम् for °पतितः; & अभ्रे for अग्रे. B. ग्रावणि. C. आयाम for आपात. B. शीर्णम् for शीर्ण°; कीटकीर्णस्थलीषु. C. B$_2$

दुर्लक्ष्यां धातुपीठे वनतरुशिखरे स्त्याननीलस्वरूपा-
मेनां तार्क्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन् रक्तधारां व्रजामि ॥ ८ ॥

26 वृद्धा। ससाध्वसम् । महाराअ एसो कोवि रुदिअवअणो इदो एव्व तुरिदं आअच्छन्तो हिअअं मे आकुलीकरेदि । ता जाणीअदु दाव को एसोत्ति ।

27 जीमू०। यथाह देवी ।

28 शङ्ख०। हा त्रिभुवनैकचूडामणे । हा परार्थदत्तदेह । क मया द्रष्टव्योऽसि । इति क्रन्दति । मुषितोऽस्मि भो मुषितोऽस्मि ।

29 जीमू०। आकर्ण्य सहर्षम् । देवि मुञ्च विषादम् । अस्यायं चूडामणिर्नूनं मांसलोभात्केनापि पक्षिणा समुत्क्षिप्य नीयमानोऽस्मिन्प्रदेशे पतितः ।

30 वृद्धा। सहर्षं मलयवतीमालिङ्ग्य । अविहवे धीरा होहि । ण क्खु ईदिसी आकिदी एरिसं वेहव्वदुक्खं अणुहोदि ।

31 नायि०। सहर्षम् । अम्ब तुम्हाणं आसिसां पसाएण । इति पादयोः पतति ।

---

26 महाराज एष कोऽपि रुदितवदन इत एव त्वरितमागच्छन् हृदयं मे आकुलीकरोति । तज्ज्ञायतां तावत्क एष इति ।

30 अविधवे धीरा भव । न खल्वीदृश्याकृतिरीदृशं वैधव्यदुःखमनुभवति ।

31 अम्ब युष्माकमाशिषां प्रसादेन ।

दुर्लक्षाम्. C. धातुभित्ते; घन for वन. B. गह्वरे शान्तरूपाम् for स्त्याननीलस्वरूपाम्.

26. C. ससोअं विअ अरुणवअणो for कोवि रुदिअवअणो. B. आअच्छदि for आअच्छन्तो.

28. C. om. this speech and connect 29 with 27. B₂ adds एक after परार्थ ; om. भोः.

29. C. add विहस्य after सहर्षम्. C. शोकम् for विषादम्. B. read another नूनम् before अस्य. C. मरतकादुत्खायानीयमानोऽस्यां भूमौ पपात for समुत्क्षिप्य &c.

30. C. सपरितोषम् for सहर्षम्. B. add पुण्णाधीए after अविहवे ; om. क्खु. B₂ विहव for वेहव्व.

31. B. अज्ज (B₂ अज्जे) तुम्हे आसिसाए. C. om. इति.

32 जीमू०। शङ्खचूडमुपसृत्य । वत्स किं तव चूडामणिरपहृतः ।

33 शङ्ख०। आर्य न ममैव त्रिभुवनस्यापि ।

34 जीमू०। कथमिव ।

35 शङ्ख०। दुःखातिभाराद्बाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि कथयितुम् ।

36 जीमू०।

आवेदय ममात्मीयं पुत्र दुःखं सुदुःसहम् ।
मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सह्यं भविष्यति ॥ ९ ॥

37 शङ्ख०। श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम् । वैनतेयस्याहारार्थमवसरप्राप्तो वासुकिना प्रेषितः । किं वा विस्तरेण । कदाचिदियं रुधिरधारापद्धतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्ष्यतामुपयास्यति । अतः संक्षेपतः कथयामि ।

विद्याधरेण केनापि करुणाविष्टचेतसा ।
मम संरक्षिताः प्राणा दत्वात्मानं गरुत्मते ॥ १० ॥

38 जीमू०। कोऽन्य एवं परहितव्यसनी । वत्स ननु स्फुटमेवोच्यतां जीमूतवाहनेनेति । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

39 वृद्धा०। हा पुत्तअ किं तुए एदं किदं ।

---

39 हा पुत्रक किं त्वयैतत्कृतम् ।

---

32. C. om. this and the following speech.

34. C. add वत्स before कथम्.

35. B. °भार° for °अतिभाराद्बाष्प°; add स्फुटम् before शक्नोमि.

36. B. begin with वत्स; इदम् for मम. C. संक्रान्तमस्ति हृदये for मयि संक्रान्तमेतत्ते.

37. B. श्रूयतामिदम्। शङ्खचूडनामा खल्वहं नागः for श्रूयताम् ...अहम्. C. आहारार्थं वासुकिना वैनतेयाय प्रेषितः for वैनतेयस्य...प्रेषितः. B. बहुना for वा. C. उपयाति; and तत् for अतः. B. °मय for °आविष्ट.

38. B. read thus:—जी० । जीमूतवाहनादन्यः क एवं परहितव्यसनी स्यात् । ननु स्फुटमेवोच्यताम् । शङ्ख० । पुत्रेण ते जीमूतवाहनेनेति । जी० । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः (B_3 हा पुत्र किं कृतम् for हा हतोऽस्मि).

39. C. कहं for किं. B_3 इदं for एदं. B. om. किदं.

40 नायि०। हा कहं सच्चीभूदं मे दुण्णिमित्तं ।
सर्वे मोहं गच्छन्ति ।

41 शङ्ख०। सास्रम् । नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य । कथमप्रियवादिना मयैमामवस्थां नीतौ । अथवा विषधरवदनाद्विषमन्तरेण किमन्यन्निष्क्रामति । अहो प्राणप्रदस्य सुसदृशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन । तत्किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि । अथ वा समाश्वासयामि तावदेतौ । तात समाश्वसिहि । अम्बा समाश्वसितु ।
उभौ समाश्वसितः ।

42 वृद्धा०। मलयवतीमुद्दिश्य । वच्छे उट्ठेहि । मा रोअ । अम्हेवि किं जीमूदवाहणेण विणा जीवम्ह । ता समस्सस दाव ।

43 नायि०। समाश्वस्य । अज्जउत्त कहिं दाणिं मए तुमं पेक्खिदव्वो ।

44 जीमू०। हा वत्स गुरुजनशुश्रूषाभिज्ञ ।

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।
लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः ॥ ११ ॥

चूडामणिं गृहीत्वा । हा वत्स कथमेतावन्मात्रदर्शनः संवृत्तोऽसि । हृदये दत्वा । अहह ।

---

40 हा कथं सत्यीभूतं मे दुर्निमित्तम् ।

42 वत्से उत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वयमपि किं जीमूतवाहनेन विना जीवामः । तत्समाश्वसिहि तावत् ।

43 आर्यपुत्र क्वेदानीं मया त्वं प्रेक्षितव्यः ।

---

40. B_2 सच्च° for सच्ची°. C. एव्व सुचिन्तितं for मे दुण्णिमित्तं.

41. B_1 स्वगतम् for सास्रम्. B. अये before नूनम्. B_1 B_2 add सत्यौ before तस्य. B. अप्रियावेदनात् (B_3 अप्रियनिवेदनात्) for अप्रियवादिना; एवंरूपम् for इमाम्. C. विषाहुते विषधरस्य मुखात्किमन्यन्निःसरति for विषधर °...निष्क्रामति. B_2 जीवित° for जीमूत.° B. आर्ये समाश्वासिहि २.

42. C. om. मलयवतीमुद्दिश्य and वि.

43. C. om. दाणिं. B. दाणिं तुह मुहं (B_2 om. this) पेक्खिदव्वम् for मए तुमं पेक्खिदव्वो.

44. C. °चरणशुश्रूषाविधिज्ञ for

भक्त्यातिदूरमवनाववनम्रमौलेः
शश्वत्तव प्रणमतश्चरणौ मदीयौ ।
चूडामणिर्निकषणैर्मसृणोऽप्ययं हि
गाढं विघट्टयति मे हृदयं कथं नु ॥ १२ ॥

45 वृद्धा। हा पुत्त जीमूदवाहण जस्स दे गुरुअणसुस्सूसं वज्जिअ अण्णं सुहं ण रोअदि सो कहं विअ दाणिं पिदरं उज्झिअ सग्गसुहं अणुभविदुं गदोसि ।

46 जीमू०। सास्रम् । देवि वयं किं जीमूतवाहनेन विनापि जीवामो येनैवं प्रलपसि ।

47 नायि०। पादयोर्निपत्य कृताञ्जलिः । ताद देहि मे अज्जउत्तचिण्हं चूडारअणं । जेण एदं हिअए करिअ जलणप्पवेसेण अवणेमि अत्तणो संदावदुक्खं ।

48 जीमू०। अयि पतिव्रते किमेवमाकुलासि । ननु सर्वेषामेवास्माकमयं निश्चयः ।

49 वृद्धा०। महाराअ ता किं पडिवालिआदि ।

---

45 हा पुत्र जीमूतवाहन यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्जयित्वान्यत्सुखं न रोचते स कथमिवेदानीं पितरमुज्झित्वा स्वर्गसुखमनुभवितुं गतोऽसि ।

47 तात देहि मे आर्यपुत्रचिह्नं चूडारत्नम् । येनैतद् हृदये कृत्वा ज्वलनप्रवेशेनापनयाम्यात्मनः संतापदुःखम् ।

49 महाराज । तत्किं प्रतिपाल्यते ।

°जनशुश्रूषाभिज्ञ ; अवनामित for अवनावव°. B. विकषणैः. C. अहिंस्रः for अयं हि & विदारयति मे हृदये for विघट्टयति मे हृदयम. B_3 तु for नु.

45. C. कहिं for कहं. B. सुहं वि- C. B_3 om. विअ after कहं.

46. C. place वयम् after जीवामः & om. अपि.

47. C. ता for ताद. B. अज्जउत्तस्स अङ्गाहरणचिह्नं for अज्जउत्तचिह्नं. C. हिअअस्स for अत्तणो.

48. C. om. अयि. B. om. एवम्. C. आकुलयसि.

49. C. add अम्हेहिं after किं.

50 जीमू०। देवि न किंचित्। किन्त्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना संस्कारो विहितः। अतोऽग्निहोत्रशरणादग्नीनादायात्मानमुद्दीपयामः।

51 शङ्ख०। स्वगतम्। कष्टं ममैकस्य कृते सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुच्छिन्नम्। तदेवं तावत्। प्रकाशम्। तात न खल्वेवमनिश्चित्यैव युक्तं साहसमनुष्ठातुम्। विचित्राणि विधिविलसितानि। कदाचिन्नायं नाग इति विज्ञाय जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशत्रुः। तदनयैव रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामः।

52 वृद्धा। सव्वधा देवदाणं पसाएण जीवन्तं एव्व पुत्तअं पेक्खिस्सं।

53 नायि०। स्वगतम्। दुल्लहं क्खु एदं मह मन्दभाअधेआए।

54 जीमू०। अवितथैषा भारती भवतु। तथापि साग्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम्। तत्तामनुसरतु भवान्। वयमप्यग्निशरणादग्नीनादाय त्वरितमेवागच्छामः। इति पत्नीवधूसमेतो निष्क्रान्तः।

---

52 सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव पुत्रकं प्रेक्षिष्ये।
53 दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभागधेयायाः।

---

50. B_2 देवि किञ्चिन्न, B_3 किञ्चिन्न, & C. न खलु देवि किञ्चित्. $B_1 B_2$ ततः for अतः. B. आगच्छ येन (B_2 आगच्छेस्तेन, B_3 आगच्छेत्यत्र) आत्मानं व्यापादयामः (B_1 °मि).

51. B. पापस्यार्थे for कृते ; om. एवेदम् ; read विच्छिन्नम् ; एतद् for एवम्. C. om. एवम् ; add इदमीदृशम् after युक्तम् ; सविचाराणि हि दैवविलसितानि. B_1 B_2 विधेः for विधि°. C. om. जीवन्तमेव जीमूतवाहनम् ; read दिशा for रुधिरधारया ; add तावद् at the end.

52. C. जीवन्तस्य पुत्तअस्स मुहं दंसेम.

53. C. मन्दभग्गाए.

54. C. वत्स अवितथैषा तत्र &c. B_3 अनुव्रजनम्. C. om. ताम्. B_2 संततामनुसरतु भवान् धाराम्. C. अग्निम् अनुगच्छामः. B_1 B_2 add जीमूतकेतुः after निष्क्रान्तः.

55 शङ्ख० । तद्यावद्गरुडमनुसरामि । परिक्रम्याग्रतो निर्वर्ण्य च ।

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकषणैर्द्रोणीरिवाद्रेः शिलाः
प्रष्टोपान्तवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।
सज्जद्वज्रकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः
शृङ्गाग्रे मलयस्य पन्नगरिपुर्दूरादयं दृश्यते ॥ १३ ॥

ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितनायको गरुडः ।

56 गरु० । आत्मगतम् । जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीनश्नता नेदृशमाश्चर्यं मया दृष्टपूर्वम् । यदयं महात्मा न केवलं न व्यथते प्रत्युत प्रहृष्ट इव किमपि दृश्यते । तथा हि

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योदधे-
र्मांसोत्कर्षणजा रुजोऽपि वहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।
गात्रं यन्न विलुप्तमेष पुलकस्तत्र स्फुटो लक्ष्यते
दृष्टिर्मय्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥१४॥

तत्कुतूहलमेव मे जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । तद्भवतु न भक्षयाम्येनम् । पृच्छामि तावत्कोऽयमिति ।

57 नाय० ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि देहे
किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥ १५ ॥

---

55. B_1 B_2 ततोऽहमेक एव, B_3 ततोऽहमपि for तद्यावद्. C. om. परिक्रम्य & च. B. अये after च. C. नवाः for शिलाः. B. क्लिष्ट for प्रष्ट. C. उत्खात for उपान्त ; मज्जत् for सज्जत्. B_1 कुठार for कठोर. C. असौ. B. पातित°.

56. C. om. आत्मगतम्. B. आजन्मनः(B_3 °तः)प्रभृति; ममाश्नतो न चेदमीदृशमत्या (B_3 मया) श्चर्यम् for अश्नता ...मया ; महासत्त्वो न केवलं विपद्यते (B_3 न पीड्यते) for महात्मा ...व्यथते. C. om. प्रत्युत. B_1 B_2 हृष्टः. B. add सविस्मयम् after दृश्यते. C. उदयैः for उदधेः ; कर्तन for कर्षण ; एक for एषः ; दृश्यते ; om. मे & तत् B. जानामि for पृच्छामि ; add उपरतो भक्षणात्पुरस्तिष्ठति after इति.

57. C. च ते महात्मन् for तवापि देहे.

58 गरु०। स्वगतम् । आश्चर्यमाश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्यवस्थायामूर्जितमेवाभिधत्ते । प्रकाशम् । अहो महासत्त्व

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम्
धैर्येणानेन च हृतं त्वया हृदयमेव मे ॥ १६ ॥

तत्कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

59 नाय०। एवं क्षुधाकुलो भवान्न श्रवणयोग्यः। तत्कुरुष्व तावन्मांसशोणितेन तृप्तिम् ।

60 शङ्ख०। ससंभ्रममुपसृत्य । तार्क्ष्य तार्क्ष्य न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् । नायं नागः । परित्यजैनम् । मां भक्षय । अहं तवाहारार्थं वासुकिना प्रेषितः । उरो ददाति ।

61 नाय०। शङ्खचूडं पश्यन्नात्मगतम् । कथं विफलीकृतो मे मनोरथः शङ्खचूडेनागच्छता ।

62 गरु०। उभौ निरूप्य । द्वयोरपि भवतोर्वध्यचिह्नम् । कतरः खलु नाग इति नावगच्छामि ।

63 शङ्ख०। कथमस्थान एव भवतो भ्रान्तिः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोक्यते कञ्चुको
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।
तिस्रस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्मरत्नत्विषो
नैता दुःसहशोकफूत्कृतमरुत्स्फीताः फणाः पश्यसि ॥ १७ ॥

58. B. अहो महदाश्चर्यम्. C. om. अयम् ; add एवम् after अवस्थाम्; om. एव & अहो महासत्त्व ; read अनेन धैर्येण पुनस्त्वया हृतमिवाद्य मे. B_1 B_2 om. तत्कः &c. ; B_3 तत्कथय को भवान्.

59. C. एवं क्षुधातमो न श्रावणयोग्यस्त्वम्. B_3 क्षुधातुरः. B. प्रथमं तावत् शोणितमांसेन. B_1 B_2 add एव before तृप्तिम्.

60. C. सहसोपसृत्य। तार्क्ष्य न खलु न खलु साहसमनुष्ठेयम्. B_1 B_2 add अयम् before & B_3 अद्य after अहम्. C. प्रेषितोऽस्मि वासुकिना. B. इत्यभिधाय पुरो वपुर्दधाति.

61. C. om. आत्मगतम् ; read कष्टं विफलीभूतः. B. om. मे.

62. B. चिह्नमस्ति. C. कः for कतरः.

63. C. स्थान एव भ्रान्तिः for कथम् &c. B. आस्ते (B_3 आस्तत् ?) स्वस्तिकलक्षणं न कथितं किं कञ्चुको यत्तनौ (B_3 कञ्चुकं मत्तनौ). C. सीत्कृतमरुत्पीडाः for फूत्कृतमरुत्स्फीताः.

64 गरु०। शङ्खचूडस्य फणान्वीक्ष्य नायकं पश्यन् । तत्कः खल्वयं मया व्यापादितः ।

65 शङ्ख०। विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकारुणिकेन त्वयेदमनुष्ठितम् ।

66 गरु०। स्वगतम् । अये अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः ।

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभागेष्वपि ।
दिक्कुञ्जेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया
लोकालोकविचारि चारणगणैरुद्गीयमानं यशः ॥ १८ ॥

सर्वथा महत्यंहःपङ्के निमग्नोऽस्मि ।

67 नाय०। भोः फणिपते किमेवमुद्विग्नोऽसि ।

68 शङ्ख०। किमस्थानमिदमावेगस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं तार्क्ष्यात्परिरक्षतो मदीयमिदम् ।
युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् ॥ १९ ॥

69 गरु०। अये कथं करुणार्द्रचेतसानेन महात्मना मद्ग्रासगोचरपतितस्यास्य फणिनः प्राणान् रक्षितुं स्वदेह आहारा-

---

64. C. उभौ निरूप्य शङ्खचूडस्य फणां दृष्ट्वा. B. om. तत्. C. om. अयम्.

65. B. भो भो अयम् before विद्याधर° ; परमकारुणिकेनापि त्वयामुं प्रति निष्ठुरमिदमाचरितमज्ञानात् for कथम् &c.

66. B. om. स्वगतम्. C. add कथमनुष्ठितम् after स्वगतम् ; om. अये and असौ; add अस्य हि after जीमूतवाहनः. B. अथ मही° for मलय°. B_1 B_2 उद्देशेष्वपि for दिक्कुञ्जेषु च. B_2 उद्देशेष्वनिलेषु तेषु. B_1 B_2 अवशः for अंहः.

67. B_1 B_2 ना०। फणिपते शङ्खचूड किमेवमाविग्नोऽसि। किमु स्थानमिदमागमनस्य । स्वशरीरेण &c. for 67 and 68.

68. C. स्वशरीरमिदं दत्त्वा तार्क्ष्यात्परिरक्षितं मदीयमिदम् for the first line. B_1 B_2 नेतुं युक्तम्. B_1 तत् for माम्. B_2 om. सर्वथा &c. of 66 an d 67 and 68.

69. C. om. कथम् ; read अस्मद् for मद्. B. ग्रासगोचरस्य फणिपतेः for ग्रास°...फणिनः; परिरक्षितुम् ; स्वयमेवात्माहारे (B_2 अहो for अहारे) for स्वदेह आहारार्थम् ; अपकृत्यम्

र्थमुपनीतः। तन्महदकृत्यमेतन्मया कृतम्। किं बहुना। बोधिसत्त्व एवायं मया व्यापादितः। तदस्य महापातकस्याग्निप्रवेशादृते नान्यत्प्रायश्चित्तं पश्यामि। तत्क नु खलु वह्निमासादयामि। अग्रतो विलोक्य। अये अमी केचिद्गृहीताग्नय इत एवाभिवर्तन्ते। तद्यावदेतान् प्रतिपालयामि।

70 शङ्ख०। कुमार पितरौ ते प्राप्तौ।

71 नाय०। ससंभ्रमम्। शङ्खचूड समुपविश्योत्तरीयेणाच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम्। अन्यथा कदाचिदीदृगवस्थं मामालोक्य पितरौ सहसा जीवितं जह्याताम्।

72 शङ्ख०। पार्श्वपतितमुत्तरीयमादाय तथा करोति।

ततः प्रविशति पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः।

73 जीमू०। सास्रम्। हा पुत्र जीमूतवाहन।

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः
किं रक्ष्या बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम्।
तार्क्ष्यात् त्रातुमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता
येनात्मा पितरौ वधूरिति हतं निःशेषमेतत्कुलम्॥ २०॥

74 वृद्धा। मलयवतीमुद्दिश्य। जादे विरम मुहुत्तअं। तुह अविरदा-

74 जाते विरम मुहूर्तम्। तवाविरताश्रुवाराभिर्विज्वालो भवत्यग्निः। तन्मा रुदिहि।

C. om. मया; read तस्य महतः पापस्य for तदस्य महापातकस्य. B. तत् (B₃ यत्) कुत्र खलु. C. दिशः पश्यन् for अग्रतो विलोक्य. B₃ °अग्नय इत. C. आगच्छन्ति. B. तत्प्रतिपालयामि तावत्.

70. B. om. ते.

71. B. अनेनोत्तरीयेण शरीरमाच्छादितं कृत्वा समीपासीनो मां धारय for उत्तरीयेण...माम्; यथा for अन्यथा. C. कश्चिदीदृशं सहसैव मां दृष्ट्वा जीवितं जह्यात् for कदाचित् &c.

72. C. गृहीत्वा. B. °स्नुषासमेतः.

73. B. add हा गुरुचरणशुश्रूषाभिज्ञ after जीमूतवाहन. B. सत्य (B₂ B₃ सत्यं) कृपायाः; रक्षानि बहून् किमेकम्; चिन्ता न जाता; इमम् (B₃ इतम्) for अहिम्; अभिहतम् (B₃ °हितम्) for इति हतम्. B₃ अस्मत् for एतत्.

74. B. आलिङ्ग्य for उद्दिश्य.

स्सुधाराहिं विज्जालो होदि अग्गी । ता मा रुद ।

सर्वे परिक्रामन्ति ।

75 जीमू० । हा पुत्र जीमूतवाहन ।

76 गरु० । श्रुत्वा । हा जीमूतवाहनेति ब्रवीति । तद्व्यक्तमयमस्य पिता । तत्कृतमेतदीयेनाग्निना । न शक्नोम्यस्य पुत्रघातलज्जया मुखं दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽस्मि । तटस्थ एवास्मि जलनिधेः । तद्याव-दिदानीम्

ज्वालाभङ्गैस्त्रिलोकीग्रसनरसलसत्कालजिह्वाग्रकल्पैः
सर्पद्भिः सप्तसप्तेः पदमिव कवलीकर्तुमीशैः समुद्रे ।
स्वैरेवोत्पातवातप्रसरपटुतरैर्धुक्षिते पक्षवातै-
रस्मिन्कल्पावसानज्वलनभयकरे वाडवाग्नौ पतामि ॥ २१ ॥

इत्युत्थातुमिच्छति ।

77 नाय० । भो पतगराज अलमनेनाध्यवसायेन । नायं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

78 गरु० । जानुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः । भो महात्मन् कस्तर्हि कथ्यताम् ।

79 नाय० । प्रतिपालय क्षणम् । पितरौ मे प्राप्तौ । यावदेतौ प्रणमामि ।

C. अविरलनिवडन्तबाह (C_2 C_3 बाल) बिन्दुहिं अहिहवीअदि अअं अग्गी · om. ता मा रुद. B_2 हविअदि for होदि.

75. B. om. this speech.

76. B. add अये कोऽयम् before हा ; तत्सुव्यक्तमनेन पित्रा भवितव्यम् ; ततः for तत्. C. किमेतदीयेनाग्निनात्मानमुद्दीपयामि for कृतं...अग्निना. B. लज्जया पुत्रघातीति for पुत्रघातलज्जया; समीपस्थ एव जलधिः । तावदिदानीम् for तटस्थः &c. C. त्रिलोक°. B. सप्तसप्तैः (B_3 °प्तेः) तृणमिव कवलीकर्तुमीशे समुद्रान्. B_1 B_2 पक्षावातैः. B. om. इति.

77. C. पक्षिराजः. B. पापस्य.

78. B. जानुभ्यां निपत्य शिरोनिहिताञ्जलिः ; om. भोः.

79. B_1 B_2 om. क्षणम्. C. क्षणमेकम्.

80 गरु०। एवं क्रियताम् ।

81 जीमू०। दृष्ट्वा सहर्षम् । देवि दिष्ट्या वर्धसे । अयं वत्सो जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

82 वृद्धा। सहर्षम् । महाराअ किदत्थम्हि । अक्खदसरीरस्स पुत्तअस्स मुहं पेक्खिस्सं ।

83 नायि०। जं सच्चकं अज्जउत्तं पेक्खन्तीएवि छित्तिकरिअ ण पच्चाअअदि मे हिअअं ।

84 जीमू०। उपसृत्य । वत्स एह्येहि । परिष्वजस्व माम् ।

85 नाय०। उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तरीयो मूर्च्छति ।

86 शङ्ख०। कुमार समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

87 जीमू०। हा वत्स कथं मां दृष्ट्वापि परित्यज्य गतोऽसि ।

88 वृद्धा। हा पुत्तअ कहं वाआमेत्तकेणवि तुए ण संभाविदम्हि ।

89 नायि०। हा अज्जउत्त कहं गुरुअणोवि तुए उवेक्खिदो ।

---

82 महाराज कृतार्थास्मि । अक्षतशरीरस्य पुत्रस्य मुखं प्रेक्षिष्ये ।

83 यत्सत्यमार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाया अपि झटितिकृत्वा न प्रत्येति मे हृदयम् ।

88 हा पुत्रक कथं वाङ्मात्रेणापि त्वया न संभावितास्मि ।

89 हा आर्यपुत्र कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितः ।

---

81. B. जीमूतवाहनं दृष्ट्वा for the stage direction ; अभिवर्धते ; अयं मे ; शिष्येणेव गरुडेनोपास्यमानः (B, add अपि) तिष्ठति.

82. B. सरीरस्स एव्व. C. om. पुत्तअस्स.

83. C. अहं अज्जउत्तं पेक्खिअ अविपिभांत्ति करिअ ण पत्तिआमि. B, छित्ति करिअ.

84. B. om. वत्स.

85. B. मूर्च्छति & इच्छति (B, add च).

87. B. om. हा. C. om. अपि ; read परिष्वङ्क्तुम् in place of परित्यज्य. B. place कथम् before गतः.

88. B. om. तुए.

89. B. om. वि. C. हे ण पेक्खिस्सदि for तुए उवेक्खिदो.

सर्वे मोहं गच्छन्ति ।

90 शङ्ख० । आः शङ्खचूडहतक परात्मरक्षितजीव कथं गर्भस्थ एव न विपन्नोऽसि । येनैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं दुःखमनुभवसि ।

91 गरु० । सर्वमिदं मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृम्भितम् । तदेवं तावत्करोमि । पक्षाभ्यां वीजयन् । भो महात्मन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

92 नाय० । शङ्खचूड समाश्वासय गुरून् ।

93 शङ्ख० । तात समाश्वसिहि । मातः समाश्वसिहि । समाश्वसितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ युष्माकमेव समाश्वासनार्थं प्रत्युत्थितोपविष्टस्तिष्ठति ।

उभौ समाश्वसितः ।

94 वृद्धा । पुत्त कहं पेक्खन्ताणं एव्व अम्हाणं किदन्तहदकेण अवहरीआसि ।

95 जीमू० । देवि मैवममङ्गल्यवादिनी भव । ध्रियत एवायुष्मान् । तद्वधूः समाश्वास्यताम् ।

96 वृद्धा । मुखं वस्त्रेणावृत्य रुदती । पडिहदममङ्गलं । ण रोदिस्सं । मलयवतीमुद्दिश्य । जादे समस्सस समस्सस । उट्ठेहि

---

94 पुत्र कथं प्रेक्षमाणानामेवास्माकं कृतान्तहतकेनापह्रियसे ।

96 प्रतिहतममङ्गलम् । न रोदिष्यामि । जाते समाश्वसिहि समाश्वसिहि । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । वरमियत्यां वेलायां त्वं भर्तुर्मुखं प्रेक्षस्व ।

---

90. C. हा for आः. B_3 add हा after °हतक. C. om. परात्मरक्षितजीव. B_3 °जीवितस्य (त ?) for °जीव. B. add. स्वम् before गर्भस्थः ; place कथम् after एव ; मरणातिरिक्तम् for मरणातिगम्. B_3 अनुवहासि.

92. B_1 B_2 गुरू.

93. C. om. समाश्वसितः...तिष्ठति. B_3 प्रत्युत for प्रत्युत्थित°.

94. B. हा पुत्त. B. परिपेक्खन्ताणं (B_3 °पेक्खिअशाणं).

95. B. देवि मा एवमाश्वसिहि for this speech.

96. B. प्रा (B_3 वि)वृण्वती रुदती (B_2 B_3 रोदिति) एव. B_2 B_3 एव्वं before पडिहदं. C. om. मलयवतीमुद्दिश्य ; read मलअवदि समस्सस for जादे समस्सस २ ; add वच्छे before उट्ठेहि. B. एदं एत्तिअं (B_3 वरं इइअं) वेलं दे भत्तुणो मुहं दिट्ठं for वरं &c.

उट्ठेहि । वरं एत्तिअं वेलं तुमं भत्तुणो मुहं पेक्ख ।

97 नायि॰। समाश्वस्य । हा अज्जउत्त ।

98 वृद्धा। मलयवत्या मुखं पाणिना परिमृज्य । सोभाग्गवदी होहि । पडिहदं विग्घं ।

99 जीमू॰। सास्रमात्मगतम् ।

विलुप्तशेषाङ्गतया प्रयातान्
निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।
प्राणांस्त्यजन्तं तनयं निरीक्ष्य
कथं न पापः शतधा व्रजामि ॥ २२ ॥

100 नायि॰। अदिदुक्खभाइणी क्खु अहं । जा ईदिसंवि अज्जउत्तं पेक्खन्ती अज्जवि जीविदं ण परिच्चजामि ।

101 वृद्धा। नायकस्याङ्गानि स्पृशन्ती गरुडमुद्दिश्य । हा णिसंस कहं दाणिं तुए एदं आहरणाणंवि किदसोहं एव्व एदावत्थं पुत्तअस्स मे सरीरं किदं ।

---

97 हा आर्यपुत्र ।

98 सौभाग्यवती भव । प्रतिहतो विघ्नः ।

100 अतिदुःखभागिनी खल्वहम् । येदृशमप्यार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाद्यापि जीवितं न परित्यजामि ।

101 हा नृशंस कथमिदानीं त्वयैतदाभरणानामपि कृतशोभमेवैतदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं कृतम् ।

---

98. B_1 B_2 सहू, B_3 सुण्हे for सो° (see the note). C. मलयवत्या मुखं पिधाय । वच्छे मा एव्वं करेहि । पडिहदं क्खु एदं.

99. B. om. सास्रमात्मगतम्. B_1 B_2 are wanting in the first two lines & read the last two in place of them. B_3 गरुत्मता निष्ठुरमानसेन चञ्च्वा विभिन्न हृदये पतर्ये for the first two lines. C. तापान् शतधा प्रयामि.

100. C. add हा अज्जउत्त before अदि°. B_2 अइ, B_3 अवि for अदि.° C. B_2 °कारिणी for °भाइणी. C. om. वि. B_1 B_2 पेक्खिअ, B_3 पेक्खामि for पेक्खन्ती. B_3 om. अज्जवि &c.

101. B. नायकाङ्गानि परामृशन्ती. C. om. हा ; read णिसङ्क for णिसंस, आरुहनाण जोव्वणसोहं तं, B_1 B_2 आहारत्तणं णेइअ सव्वं for आहरणाणंपि किदसोहं.

102 नाय० । अम्ब मा मैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वमप्येतदीदृशमेव परमार्थतः । पश्य

मेदोऽस्थिमांसमज्जासृक्संघातेऽस्मिंस्त्वचावृते ।
शरीरे खलु का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥ २३ ॥

103 गरु० । भो महात्मन् नरकानलज्वालावलीढमिवात्मानं मन्यमानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेनसः ।

104 नाय० । अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रतिपक्षमुपादिशामि ।

105 जीमू० । वत्स एवं क्रियताम् ।

106 नाय० । वैनतेय श्रूयताम् ।

107 गरु० । जानुभ्यां स्थित्वा शिरसि निहिताञ्जलिः । आज्ञापयतु भवान् ।

108 नाय० । शृणु

नित्यं प्राणाभिघातात्प्रतिविरम कुरु प्राकृतस्यानुतापं
यत्नात्पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।
मग्नं येनात्र नैनः फलति परिणतं प्राणिहिंसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणपलमिव क्षिप्तमन्तर्ह्रदस्य ॥ २४ ॥

109 गरु० । यदाज्ञापयति भवान् ।

---

102. B. सव्यथम् before अम्ब. B_1 B_2 परार्थतः ; B_3 परमार्थः. B. °मज्जामांस° ; समावृते for त्वचावृते. C. वास्ति for खलु.

103. B. om. इव ; read अनुभवामि for तिष्ठामि. C. B_1 B_2 मुच्येयम्, B_3 मुञ्च्येयम्.

107. C. कृताञ्जलिः for जानुभ्याम् &c.; आज्ञापय simply. B_2 B_3 om. भवान्.

108. B. om. शृणु ; read सर्वप्राणातिपातात्प्रविरम (B_3 अचिरम) नुकुरुष्वादरेणानुतापम् ; विचरय दिशतात् (B_1 दिशताम्) for समुपचिनु दिशन् ; नूनम् for मग्नम् ; परिमितम् for परिणतम् ; °आप्तमेतत् for °समुत्थम्. C. येनैतद् for दुर्गाधे ; कणम् for पलम्. B_2 अम्भः for अन्तः.

109. C. यदाज्ञापयसि ; °निद्राशयि°

अज्ञाननिद्रया सुप्तो भवता प्रतिबोधितः ।
सर्वप्राणिवधादेष विरतोऽद्य-प्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

संप्रति हि

क्वचिद्द्वीपाकारः पुलिनविपुलैर्भोगनिवहैः
कृतावर्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः क्वचिदपि ।
व्रजन्कूलात्कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिसमः
समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥ २६ ॥

अपि च ।

स्रस्तानापादलम्बान् घनतिमिरनिभान्केशपाशान्वहन्त्यः
सिन्दूरेणेव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।
अस्मिन्नायासिताङ्ग्योऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानां
नित्यं गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमेतां तवैव ॥ २७ ॥

110 नाय० । साधु महात्मन् साधु । अनुमोदामहे वयम् । सर्वथा दृढसमाधिर्भव । शङ्खचूडं निर्दिश्य । त्वयापि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

111 शङ्ख० । निश्वस्याधोमुखस्तिष्ठति ।

112 नाय० । निश्वस्य मातरं पश्यन् । शङ्खचूड सत्वरं गच्छ । शोकाकुलां जननीं पश्य ।

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्यचञ्चुकोटिनिपातितम् ।
त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ २८ ॥

तः. B. एव for एषः. B_3 om. हि. C. B_3 द्वीपाकारैः. B_1 B_2 महाशैलप्रख्यैः, B_3 स्थले वा पाताले for व्रजन्कूलात्कूलम्. C. विचरतु. B_3 om. अपि च. B प्रस्थानात्पा (B_3 °नापा°) दलम्बांस्तिमिरचयनिभान्. B_3 एव for इव. B. शिरोभिः C. आयासेनालसाङ्ग्यः. B. अपारे° for अप्यव°. C. नित्यं गायन्तु. B_1 B_3 एवम् for एव.

110. C. om. वयम्. B_3 reads thus:—सर्वे । साधु...वयम् । ना० । सर्वथा &c. C. °समाधानः for °समाधिः. B. शङ्खचूड स्वगृहं गम्यतां चिराय (B_3 अचिराय) for त्वया &c.

112. B. om. निश्वस्य. B_3 om. शङ्खचूड. C. om. शङ्खचूड...पश्य. B. दुःखम् for नूनम्.

113 वृद्धा । सास्रम् । धण्णा क्खु सा जणणी जा गरुडमुहपडिदस्स अक्खदसरीरस्स एव्व पुत्तअस्स मुहं पेक्खिस्सदि ।

114 शङ्ख० । अम्ब सत्यमेतत् । यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति ।

115 नाय० । वेदनां नाटयन् । अहह परार्थसंपादनरसाक्षेपादेतावतीं वेलां न वेदिताः । संप्रति तु मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदिन्यो वेदनाः । मरणावस्थां नाटयति ।

116 जीमू० । ससंभ्रमम् । वत्स वत्स किमेवं करोषि ।

117 वृद्धा । हा किं णु क्खु एवं वददि । सोरस्ताडम् । परित्ताअह परित्ताअह एसो क्खु मे पुत्तओ विवज्जइ ।

118 नायि० । अज्जउत्त मं परिच्चइअ गमणं ते ण जुत्तं ।

119 नाय० । अञ्जलिं कर्तुमिच्छन् । शङ्खचूड समानय मे हस्तौ ।

120 शङ्ख० । तथा कुर्वन् । कष्टमनाथीकृतं जगत् ।

121 नाय० । किंचिदुन्मीलिताक्षः पितरौ पश्यन् । तात अम्ब अयं मे पश्चिमः प्रणामः । यतः

---

113 धन्या खलु सा जननी या गरुडमुखपतितस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रस्य मुखं प्रेक्षिष्यते ।

117 हा किं नु खल्वेवं वदति । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु मे पुत्रको विपद्यते ।

118 आर्यपुत्र मां परित्यज्य गमनं ते न युक्तम् ।

---

113. B. सा क्खु पुण्णा से (B_3 णाग for पुण्णा से) जणणी (B_3 add जा) गरुडमुहपडिदंपि अक्खदसरीरं एव्व पुत्तअं पेक्खिस्सदि.

114. C. add एव after सत्यम्. B_1 B_2 स्वस्थी° for स्वस्थः.

115. C. लक्षिताः for वेदिताः. B_3 adds वेदनाः after वेदिताः.

117. B. हा पुत्त किं ते क्खु मणासि वद्ददि (B_3 जुत्तं जो मं ण वदीस for मणासि वद्ददि) । सेविददेवदाओ for हा ...वददि ; om. सोरस्ताडम् ; read सो for क्खु.

118. C. हा अज्जउत्त परिच्चइदुकाम विअ लक्खीआसि. B_1 B_2 लक्खीअदि for जुत्तं.

119. B. give this speech to Garuda ; read जलम् for मे हस्तौ.

120. B. अनर्थीभूतम्.

121. C. अर्धोन्मीलितचक्षुः पितरं पश्यन्. B. तात अयमन्त्यः (B_3 अन्तिमः) प्रणामो मे (B_3 om. मे). C.

गात्राण्यमूनि न वहन्ति विचेतनानि
श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न शृणोति वाचम् ।
कष्टं निमीलितमिदं सहसैव चक्षु-
र्हा तात यान्ति विवशस्य ममासवोऽमी ॥ २९ ॥

अथवा किमनेन प्रलपितेन । संरक्षता पन्नगामित्यादि पठित्वा पतति ।

122 वृद्धा। हा पुत्त हा वच्छ हा गुरुजणवच्छल काहिं गदोसि देहि मे पडिवअणं । हा लोअणाणन्द हा जीमूदवाहण कहं पुणो दे दंसणं ।

123 जीमू०। हा पुत्र जीमूतवाहन हा निखिलजनवत्सल हा सर्वगुणनिधे क्वासि । देहि मे प्रतिवचनम् । हस्तमुत्क्षिप्य । कष्टं भोः कष्टम् ।

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः
क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता ।
हतं सत्यं सत्यं व्रजतु कृपणा क्वाद्य करुणा
जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगते ॥ ३० ॥

---

122 हा पुत्र हा वत्स हा गुरुजनवत्सल कुत्र गतोऽसि । देहि मे प्रतिवचनम् । हा लोचनानन्द हा जीमूहतवाहन कथं पुनस्ते दर्शनम् ।

---

om. यतः ; read सचेतनत्वम् for विचेतनानि ; गिरं शृणोति for शृणोति वाचम् ; om. अथवा किमनेन प्रलपितेन. B. इति पूर्वोक्तं श्लोकं पठित्वा निमिलति.

122. B_2 adds हा सुरअण (translated by हा सुहृज्जन ?). B_1 जण, B_3 सुरहणह (?) for गुरुअण. C. om. गदो & हा लोअणाणन्द &c.

123. C. प्रणयिजनवल्लभ for निखिलजनवत्सल. B. (B_3 adds देहि मे) वचनेनापि प्रत्युत्तरं न ददासि for देहि...°वचनम् ; हस्तौ ; किम् for कम्. C. च कृता क्वाद्य कृपणा for कृपणा क्वाद्य करुणा.

124 नायि० । हा अज्जउत्त कहं मं परिच्चइअ गदोसि । णिग्घिणहिअए वज्जकठिणदेहे मलअवदि पाणनाधं विणा कधं अज्जवि जीवासि ।

125 शङ्ख० । हा निष्कारणपरोपकारव्रत प्राणेभ्योऽपि वल्लभतरं जनं विहाय गम्यते । तदवश्यमेव भवन्तमन्वेति शङ्खचूडः ।

126 गरु० । कष्टमुपरतोऽयं महात्मा । तत्किमिदानीं करोमि ।

127 वृद्धा । सास्त्रमूर्ध्वमवलोक्य । भअवन्तो लोअवाला कहंपि अमिएण सिञ्चिअ एदं मे पुत्तअं जीवावेह ।

128 गरु० । सहर्षमात्मगतम् । अये अमृतसंकीर्तनात्साधु स्मृतम् । मन्ये परिमृष्टमयशः । तद्यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनं यावदेतानपि पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरगपतीन् प्रत्युज्जीवयामि । अथ प्रार्थितो न दास्यत्यसौ ततोऽहम् ।

पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः पटुतरपतनप्रेर्यमाणैः समीरै-
र्नेत्रार्चिःप्लोषमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कः ।

---

124 हा आर्यपुत्र कथं मां परित्यज्य गतोऽसि । निर्घृणहृदये वज्रकठिनदेहे मलयवति प्राणनाथं विना कथमद्यापि जीवसि ।
127 भगवन्तो लोकपालाः कथमप्यमृतेन सिक्त्वेमं मे पुत्रकं जीवयत ।

---

124. C. om. मं ; read अदिणिग्घिणे मलअवदि किं तुए पेक्खइव्वं जा एत्तिअं वेलं जीविआसि for णिग्घिण° &c.

125. C. हा कुमार केनं प्राणेभ्योऽपि वल्लभं for हा...वल्लभतरम्. B. परिजनम् for जनम्. C. om. एव ; read स्वाम् for भवन्तम्. B. अन्विष्यति ; read 126 in continuation of this speech.

127. B. ण for पि.

128. B. °कीर्तनात् ; स्मारितम्. C- प्रनष्टम् ; om. यावत्. B. आशीविषान् for अस्थिशेषानुरगपतीन्. C. यदि न ददात्यसौ तदाहम् for अथ...अहम् ; पक्षैः पीत्वाम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणः समीरैः; अग्नि for अर्चिस्. B. श्लेष

चञ्चच्चञ्चूर्ण्य शक्राशनिधनदगदाप्रेतलोकेशदण्डा-
नाजौ निर्जित्य देवान् क्षणममृतमयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामि ॥ ३१ ॥

तदयं गतोऽस्मि । इति साटोपं परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।

129 जीमू० । वत्स शङ्खचूड किमद्यापि प्रतीक्ष्यते । समाहृत्य दारूणि पुत्रस्य मे विरचय चितां । येन वयमप्यनेनैव सह गच्छामः ।

130 वृद्धा । पुत्त लहु सज्जेहि । दुक्खं अम्हेहिं विणा भाउणो दे चिट्ठदि ।

131 शङ्ख० । सास्रम् । यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रग एवाहं युष्माकम् । उत्थाय चितारचनां कृत्वा । तात अम्ब सज्जीकृतेयं चिता ।

132 जीमू० । कष्टं भोः कष्टम् ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्भ्रुवो-
श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।
चक्राङ्कौ च करौ तथापि हि कथं हा वत्स मे दुष्कृतै-
स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य किं गच्छसि ॥ ३२ ॥

देवि किमपरं रुद्यते । तदुत्तिष्ठ चितायामारोहामः ।

सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।

---

130 पुत्र लघु सज्ज । दुःखमस्माभिर्विना भ्राता ते तिष्ठति ।

---

for श्लोष. B. शक्राशनिधनद (B$_2$ समद & B$_3$ सहित for धनद) गदा (B$_3$ गदां) वारि (B$_2$ B$_3$ शान्त) लोकेशपाशान् (see the note).. C. अमृतमयं वर्षम्. B. om. इति साटोपं परिक्रम्य.

129. B. om. वत्स. C. स्थीयते; चितिम् ; place एव after सह. B. वैश्वानरं साधयामः for गच्छामः.

130. C. पुत्त शङ्खचूड. B. अम्हेहिं विणा भाउणो दे दुक्खं हविस्सदि for दुक्खं &c.

131. B$_3$ om. सास्रम्. B. पुरःसर एवाहमत्र ; °रचनम्; नाटयति for कृत्वा; om. अम्ब.

132. C. om. कष्टं भोः कष्टम् and the following verse. B$_3$ दुःखितैः. B. देवि किमिदमतिविलम्ब्यते । उत्तिष्ठ चितासमारोहणाय.

133 नायि० । बद्धाञ्जलिरूर्ध्वं पश्यन्ती । भअवदि गोरि तुए आणत्तं । जहा विज्जाहरचक्कवत्ती भत्ता ते भविस्सदित्ति । ता कहं मम मन्दभग्गाए कदे तुमं अलीअवअणा संवुत्ता ।

ततः प्रविशति संसम्भ्रमा गौरी ।

134 गौरी । महाराज जीमूतकेतो न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् ।

135 जीमू० । अये कथममोघदर्शना गौरी ।

136 गौरी । मलयवतीमुद्दिश्य । वत्से कथमहमलीकवादिनी भवेयम् । नायकमुपसृत्य कमण्डलूदकेनाभ्युक्ष्य ।

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।
परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥ ३३ ॥

137 नाय० । उत्तिष्ठति ।

138 जीमू० । सहर्षम् । देवि दिष्ट्या वर्धसे । प्रत्युज्जीवितो वत्सः ।

139 वृद्धा । भअवदीए गोरीए पसादेण ।

140 नाय० । गौरीं दृष्ट्वा बद्धाञ्जलिः । अये कथममोघदर्शना भगवती ।

---

133 भगवति गौरि त्वयाज्ञप्तम् । यथा विद्याधरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्यतीति । तत्कथं मम मन्दभाग्यायाः कृते त्वमलीकवचना संवृत्ता ।

139 भगवत्या गौर्याः प्रसादेन ।

---

133. B. read thus:—भअवं दिणअर विण्णवेमि । जहा विज्जाहरचक्कवत्ती मे भट्टा भविअ देवि गोरि (B_3 णो भत्तुणो भविस्सित्ति भणिअ देवीए गोरीए for मे···· गोरि) कथं मम मन्दभाअधेआए तुमंपि (B_3 om. तुमंपि) अलीअवअणा संवुत्ता; om. ससंभ्रमा. B_3 om. 134 & 135.

135. B. om. कथम्.

136. B. नायकं प्रत्युपसृत्य कमण्डलूदकेनाभिषिच्य.

138. B_1 B_2 मे वत्सः.

139. C. om. गोरीए.

140. B. om. अये कथम्. C. भालि-

अभिलषिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।
चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते गौरि ॥ ३४ ॥

इति गौर्याः पादयोः पतति ।

सर्वे ऊर्ध्वं पश्यन्ति ।

141 जीमू०। अये कथमनभ्रा वृष्टिः । भगवति किमेतत् ।

142 गौरी। राजन् जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुमेतांश्चास्थिशेषानुरगपतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना गरुडेन देवलोकादियममृतवृष्टिः पातिता । अङ्गुल्या निर्दिश्य । किं न पश्यति भवान् ।

संप्राप्ताखण्डदेहाः स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गै-
र्जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाल्लिहन्तः ।
संप्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवैते
वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्विषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ ३५ ॥

नायकमुद्दिश्य । वत्स जीमूतवाहन न त्वं केवलं जीवितदानमात्रस्यैव योग्यः । तदयमपरस्ते प्रसादः ।

हंसांसाहतहेमपङ्कजरजःसंपर्कपङ्कोक्षितै-
रुत्पन्नैर्मम मानसादुपनतैस्तोयैर्महापावनैः ।
स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेषाभिषिच्य स्वयं
त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ३६॥

अपि च ।

अग्रेसरीभवतु काञ्चनचक्ररत्न-
मेष द्विपश्च धवलैर्दशनैश्चतुर्भिः ।

लवरदे. B. प्रणतिपरजन°.

141. B. अनभ्रादाकाशात् for अनभ्रा.

142. C. संप्राप्ताः शङ्खचूडम्. B, संप्राप्ताः खण्डदेहाः. C. om. केवलम्. B. हंसानिचित°; उज्झितैः for उक्षितैः; अवतरत् for उपनतैः; एव for एष. ध्रुवम् for क्षणात्; अग्रेसरः श्रयतु; °ध-

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि
रत्नानि ते समवलोकय चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥

अपि च । आलोक्यन्ताममी शारदशशाङ्कधवलबालव्यजनहस्ता मणिमरीचिरचितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वकायाः प्रणमन्ति नमन्ति च मतङ्गहतकादयो विद्याधरपतयः । तदुच्यतां किं ते प्रियमुपकरोमि ।

143 नाय० । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

त्रातोऽयं शङ्खचूडः पतगपतिभयाद्वैनतेयो विनीत-
स्तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।
मत्प्राणाप्त्या च मुक्ता न गुरुभिरसवश्चक्रवर्तित्वमाप्तं
साक्षात्त्वं देवि दृष्टा प्रियमपरमतः किं पुनः प्रार्थ्यते यत् ॥ ३८ ॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकृतो मुञ्चन्तु कालेऽम्बुदाः
कुर्वन्तु प्रतिरूढसन्ततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम् ।
चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-
र्मोदन्तां सततं च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ३९ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

समाप्तं चेदं नागानन्दं नाम नाटकम् ।

वलः. C. मे for ते ; निर्मल for धवल. B_1 B_2 °धवलाः. B_1 om. °भक्तयः. C. °पूर्वार्ध°.

143. B. add किमपि after अस्ति ; भुजगपति° ; प्राणास्ते for प्राणाप्त्या; C. प्रार्थ्यसे. B_2 om. भरतवाक्यम्.

C. °कृते for °कृतः ; घनाः for अम्बुदाः. B_1 B_2 कालाम्बुदाः. B. सोम for शस्य. B_2 ends thus :—इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके जीमूतवाहनजीवनो नाम पञ्चमोऽङ्कः.

NOTES.

ACT I.

1 The deity invoked in the two benedictory stanzas of this play is the Buddha. All the other plays, on the other hand, invoke Brahmanical gods such as S'iva, or Vishnu or any persons or objects connected with them, but never a Buddhistic saint. We have elsewhere fully discussed the question if any legitimate inferences can be drawn as to the religion of the author from this fact of the invocation of the Buddha. What seems pertinent here is merely a compendious information about the life of Gautama Buddha and especially of his temptation by Mâra for a clear conception of the incidents referred to in the first two stanzas.

Gautama Buddha was born about the year 500 B. C. at Kapilavastu, now Bhuila, a town situated about half way between Basti and Ayodhya. His father was Suddhodana, the chief of the S'âkya tribes. His mother's name was Mâyâ. He was married to a prince's daughter Yas'odharâ, who in course of time gave birth to a son called Râhula. Gautama on one occasion saw four visions representing to him the misery of the world; whereon he resolved to leave his home and went to a forest to practise penance. When, after several attempts, he was about to attain Buddhahood, Mâra, the Buddhistic Satan, came forward to tempt him. At that time fiends and demons swarmed about him in the form of awful monsters. They surrounded the saint and assailed him in a thousand different ways. Missiles of all kinds were hurled against him, and poison and fire were showered over him, but they all turned to be ineffectual.

The baffled evil one now shifted his ground. He summoned his sixteen enchanting daughters and sent them to display their charms in the presence of the youthful saint. But the resolute young ascetic was not to be lured by their wiles. He remained calm and impassive, and with a stern face rebuked the maidens for their boldness, forcing them to retire discomfited and disgraced. After the temptor was thus vanquished, the light of the true knowledge dawned upon the mind of Gautama. The latter part of Gautama's life was spent chiefly in promulgating the doctrines of his faith. About forty-five years after the attainment of Buddhahood he died at Kus'inagara.

In the first stanza of the Nândî the poet alludes to the discomfiture of the celestial damsels alone, whereas in the second he describes all the means used by Mâra, Gautama's victory over them, and the congratulations of the heavenly beings.

ध्यान....रक्षसि, 'taking recourse to the pretext of meditation of whom are you thinking? Opening your eyes (at least) for a moment, look at us who are tormented with the shafts of love. Though a saviour, you do not protect us.' ध्यान, 'deep and devout meditation restraining the senses and confining the mind to contemplation on the true nature of spirit'. क्षणम् can also be construed with पश्य and अनङ्गशरातुरं जनमिमम् with रक्षसि. जनमिमम्. A speaker, male or female, in the singular or plural, frequensly uses the word जन with reference to himself instead of using the first personal pronoun. Cf. जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति &c. M. II; न त्वेवायं जनो न च जीवितम्. Mâl. II; and सख्यौ । अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो. S. IV. नो 'not' should be distinguished from नः: Acc. or Gen. plu. of अस्मद्. Mr. Boyd translates rather incorrectly the first line thus:—'of whom dost thou think, putting on a pretence of religious abstraction, yet opening for an instant

thine eyes?' मिथ्याकरुणिकोऽसि 'you are known to be a kind person but that, it seems, is all false'. The word मिथ्या from the root मिथ् is an *ind.*, but often has the force of an adjective. सेर्ष्यम् 'jealously.' ईर्ष्यया सह यथा स्यात्तथा. मारवधूभिः. Lalita-Vistara gives these to be the daughters of Mâra. मार, the god or demon of love, wrath, mischief and death; he is the great enemy of Buddha and his religion, and plays a conspicuous part in the Buddha legends.

बुद्ध. Buddhists believe that from time to time and after intervals of immeasurably long and distant periods men of superior intellect by persevering virtue and unceasing meditation attain perfect knowledge of universal truth, and proclaim it for the spiritual welfare of the world; but that after a period their instructions are neglected and lie dormant until revived by succeeding individuals. Numberless Buddhas have thus appeared, each undergoing the usual routine of devotion, attaining Buddhahood, and proclaiming the principles of the Faith. The last Buddha is accordingly made to preach only what his predecessors have imparted to the world; and in this respect he holds the same relation to the Buddhist scripture as Vyâsa does to the Brahmanic. The word Buddha signifies 'one possessed of wisdom', 'a follower of reason', 'a rationalist'.

जिन, 'the conqueror', is one of the several epithets applied to the chief Buddha, others being शाक्यमुनि, शाक्यसिंह, श्रमण, सिद्धार्थ, सुगत, तथागत, महावीर &c.

कामेनाकृष्य चापम्. It would have been better if the expression were आकृष्टचापेन कामेन to preserve symmetry with the following ones. Here the poet ought to have used the technical word मार of the Buddhas and not काम, a Brahmanical synonym of it, which has not got all the connotations

of the former. हतपटुपटहावाल्गिभिः, 'dancing in unison with the well-sounding drums beaten (by them)'. हतपटुपटहं यथा स्यात्तथावल्गिभिः or हतपटुपटहाश्च ते आवाल्गिनश्च तैः. भ्रूभङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितललितदृशा, 'whose glances were attractive by reason of the knitting of the eyebrows, tremor, yawning, and smiling'. The celestial damsels (दिव्यनार्यङ्गना) are the daughters of Mâra. The S*iddhas* are a class of semi-divine beings supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterised by the eight supernatural faculties called S*iddhis*. प्रह्वोत्तमाङ्गैः, 'with their heads bent down'; cf. किं कुर्वन्त्यथवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते. Mu. VI. पुलकिततनुषा &c. Construe :—ध्यायन्योगपीठाच्चलित इति विस्मयात्पुलकिततनुषा वासवेन यो दृष्टः (स) मुनीन्द्रो वः पातु. ध्यायन् may be taken with दृष्टः also. The above way of construing इति with विस्मयात् no doubt involves a दूरान्वय, but there is no other better way. Here the pronoun सः is wanting. Vide the note on 9 *infra*. For the veneration of the Siddhas and the admiration of Vàsava compare ये ते तवानुयात्राः (*i. e.* अनुयातारः) शक्रलोकपालाश्च । किन्नरगणाश्च सुरेन्द्राः कृताञ्जलिपुटाः प्रणते तस्मै (*i. e.* प्रणमन्ति तम्) ॥ L. V. 21. योगपीठ is the place where Gautama sat down and practised meditation as a means for the attainment of perfect spiritual illumination. मुनीन्द्रः, 'lord of the Munis' is an epithet of Gautama.

नान्द्यन्ते. The first thing to be done in a drama is the Pùrva Ranga, then reverence to the assembly, then the mention of the name of the poet &c. as also of the drama, and then the indroduction (आमुख). What the actors perform before the commencement of the matter to be represented, for the removal of the obstacles likely to happen to the stage in the course of it, is called Pûrva Ranga. It consists of a variety of elements, such as the प्रत्याहार &c., among which, however, the benediction (नान्दी) must be used as a special

means of removing the obstacles. It is thus defined :—

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥

The meaning of the word पद, in the last line quoted above, is either 'an inflected word' or 'a line.' Compare Jagaddhara on Mâl. I, तत्र केचन पदं विभक्त्यन्तमास्थिषत । केचित्त्विदं पद्यस्य भागमूचिरे. Thus according to the latter meaning of the word पद the नान्दी in the present case is अष्टपदा. नान्द्यन्ते, 'after the benediction.' With reference to this see Jagaddhara's commentary on Mâl. I ; and S. D. VI.

2 सूत्रधार, the stage-manager and principal actor who arranges the cast of characters and instructs them, and takes a prominent part in the Prastâvanâ, is thus defined by भरत :—नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः. अलमतिविस्तरेण, 'enough of prolixity'. This expression in the mouth of the सूत्रधार occurs in many plays. The विस्तर refers to the several *angas* of the Pùrva Ranga, such as प्रत्याहार and others. इन्द्रोत्सवे, 'at the festival held in honour of Indra'. आकार्य, 'having called,' gerund of the causal of कृ with आ. श्रीहर्षदेवस्य. See Introduction. देव, from the root दिव्, 'to shine,' was originally used in the Vedic literature as an adjective meaning 'brilliant,' 'shining,' thence it came to mean the gods who were shining ; and in cases similar to the present the word is used as an honorific term. पादपद्मोपजीविना, 'dependent on the lotus-like feet'; पादौ पद्मे इव ताभ्यामुपजीवतीति. अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृतम् , 'adorned by the arrangement of an extraordinary plot'. अपूर्वं, अविद्यमानं पूर्वं यस्य तत्, may also be taken with रचना. वस्तु, 'the subject-matter of any poetic composition'. Cf. कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकम्. M. I ; & आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्. S. D.

विद्याधरजातके प्रतिनिबद्धम्. The meaning of this expression appears to be 'one that is based on the Jâtaka or birth-story of the Vidyâdhara.' The Jâtaka stories form a part of the Buddhistic Scriptures and are made up of several old stories, fables, and fairy tales. The orthodox Buddhists believe that the Buddha was accustomed throughout his long career to explain and comment on the events happening around him by telling of similar events that had occurred in his own previous births. After the death of the Buddha 550 of the stories thus narrated were gathered together in one collection called the Book of the 550 Jâtakas. Each one of these stories is generally named after the prominent character therein, which invariably belongs to the Buddha in one of his anterior births. Cf. चण्डकिन्नरजातक, सुवर्णहंसजातक, व्याघ्रजातक &c. By the analogy of these names विद्याधरजातक may be explained to be a story of an anterior birth of the Buddha when he was born a Vidyâdhara. It would have been better if the reading were विद्याधरजातकप्रतिनिबद्धम्.

नागानन्दम्, नागानामानन्दो वर्ण्यतेऽस्मिन्निति. The student, as he proceeds to read the fourth and the fifth acts, will come to know how this name is sufficiently significant. **नाटकम्.** A काव्य is considered to be of two sorts दृश्य and श्राव्य, of which the former is that which can be represented and is called रूपक. The divisions of the रूपक are thus enumerated :—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

Out of these the नाटक is thus described :—

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृंगारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥

श्रोत्रपरम्परया, 'by hearsay'. न तु प्रयोगतो दृष्टम्, 'but it is not seen (by us) represented'. तत्तस्यैव...अनुग्रहबुद्धया. With this compare प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्. V. I. On reading the line quoted from V. one is likely to prefer the reading वा for च; but च makes the request stronger by combining the two reasons. यथावत्, though an adverb, has often the force of an adjective. Here it means 'exact' 'to the life'. Mr. Boyd translates the expression यथावत्प्रयोगेण by 'with suitable dramatic appliances'. It will be more in keeping with the meaning of यथावत् if we translate the above thus:— 'by a representation to the life.' यावत्, when used with the present tense, denotes an action intended to be done immediately and means 'just,' 'in the meantime,' *i. e.* it denotes an immediate future. See Sk. III. 3. 4. नेपथ्यरचना, 'arrangements of the tiring-room', such as those of assigning parts to the actors, giving them proper dresses and imparting them directions and instructions. यथाभिलषितम्, 'as desired (by the assemblage of kings)'. आवर्जितानि, 'won', 'attracted'. The addition of एव by B. after आवर्जितानि is redundant as the word निश्चय at the end of the sentence gives the same sense. सामाजिक, derived from समाज, means 'one belonging to an assembly', 'audience', 'spectator'. परिषदप्येषा गुणग्राहिणी, '(and) in addition this assembly can well appreciate merit.' हारि, means 'attractive', 'charming', 'interesting.' The word is often added on to चेतस्, मनस् &c. and ex-

presses the same sense. Cf. तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः. S. I.

बोधिसत्त्वचरितम्, 'the history of a Bodhisattva'. बोधिसत्त्व, 'a being who has knowledge (बोधि) for his essence (सत्त्व)'. Gautama Buddha called his own knowledge बोधि from बुध् 'to understand' as opposed to वेद from विद् to know, probably to imply that his own knowledge was attainable by all through their own intuitions, inner consciousness, and self-enlightening intellect and was to be distinguished from Veda or knowledge obtainable through the Brâhmans alone and by them through supernatural revelation only. The Bodhisattvas are supposed to be of two sorts, divine and human. The divine Bodhisattvas are the active agents of the creation and government of the world, by virtue of powers derived immediately from the five Buddhas, ultimately from the one supreme (आदि) Buddha. The human Bodhisattvas are Buddhistic saints who are on their way to the attainment of perfect knowledge and have only a certain number of births to undergo before attaining to the state of a supreme Buddha and complete annihilation; and are distinguished during life by their extreme goodness, by universal benevolence, and by a self-abandonment, which impels them to sacrifice themselves for the benefit of all other creatures. S'âkya in his anterior existences is accordingly said to have, at different times, offered himself a willing victim to the rapacity of tigers and hawks in lieu of doves and other defenceless creatures (as Jîmûtavâhana does in the present case). And on account of this virtuous conduct they are regarded as types of moral excellence. Cf. एवंविधैर्विलासैरतिबोधिसत्त्वैः, Mâl. X., where Jagaddhara in his commentary says 'बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः'. The reading सिद्धरा-

जचरितम् is equally good inasmuch as Jîmûtvâhana, the hero of the play, belongs to the class of the *Siddhas.* वयम् should be taken to mean the Sûtradhâra with other actors, otherwise the change in number to be seen in मङ्गाग्योपचयात् remains unexplained. This way of explaining the plural is better than that of saying that वयम् is आदरार्थे. वस्तु......गण:, 'even each of these circumstances would singly lead to the attainment of the desired object ; how much more then would all this assemblage of excellences combined through the excess of my good fortune.' The student will mark the contrast between एकैकम् and सर्वो गुणानां गण:. पदम्, 'abode', 'receptacle' (आस्पद); 'cause', 'occasion'; cf. अविवेक: परमापदां पदम्. Ki. II. 30. Mr. Boyd translates मङ्गाग्योपचयात् thus :—' by my accumulation of good luck'. But it is better to connect मत् with भाग्य.

The passage, from अथाहम् to the end of the third verse, is found with certain necessary modifications to be the same in all the three plays attributed to S'rîharsha ; the remaining portion of the second speech and the whole of the third are the same in the Nâgânanda and the Ratnâvalî. The Sâhitya Darpana quotes, as an instance of प्ररोचना, the verse श्रीहर्षो निपुण: &c, as from Ratnâvalî, which, *mutatis mutandis*, is the same as ours.

तद्यावद्...अनुतिष्ठामि. Compare with this तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय गृहजनेन सह संगीतकमनुतिष्ठामि. Mu. I. नेपथ्याभिमुखम्, 'towards the tiring-room', *i. e.*, towards the curtain behind which is the tiring-room. नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यादिति विश्व:. आर्ये. This is adressed by the Manager to his wife; पत्नी चार्येति संभाष्या—भरत.

3 मन्दभग्गा, 'unfortunate', 'miserable'. Why she is मन्द-

भग्गा is explained by her next speech. आणवेदु...अणुचिट्ठीअदुत्ति. Almost the same expression occurs in Mk. I. अज्जउत्तो, 'son of the honoured one (the father-in-law). सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने—भरत.

5 तादो is the father-in-law and अज्जा the mother-in-law. थविरभावजादणिव्वेदो, 'in whom a feeling of disgust (for the world) was created on account of his oldage'. थविरभावं जाणिअ अदूरजादणिव्वेदो, which is the reading of C., is not at all good. Mr. Boyd explains अदूरजादणिव्वेदो by 'influenced by a sudden disgust for the world'. The reading of C_1, थाविरभावं जाणिअ दूरजादणिव्वेदो, is correct and worthy of notice. आरोविअ हिअए, 'thinking in his mind', 'thinking to himself', 'considering'. Mr. Boyd incorrectly translates कुटुम्बभारुव्वहणजोग्गो दाणिं तुमंत्ति हिअए वितक्किअ (his text being always that of C_1) thus :—"saying to himself, 'Art thou fit to support the duties of a household ?'" The student of Marathi will recognise the words आजा, आजी; थोर, थेर, थेरडा ; जोगा ; and हिय्या in अज्जा, थविर, जोग्गो, and हिअअ respectively.

6 सनिर्वेदम्, 'dejectedly', 'sorrowfully'. अये, *ind*, here expresses 'grief' or 'dejection'. पितरौ, माता च पिता च, (एकशेषद्वन्द्व). See Sk. I. 2. 70. परिचर्या means 'service', 'attendance.' शुश्रूषा is a noun derived from the desiderative base of the root श्रु ; thus the word primarily means 'a desire to hear', but figuratively 'service'. ऐश्वर्यं क्रमागतम् 'hereditary possessions'. एष can be taken either with अहम् or with जीमूतवाहन. The latter way is, however, preferable.

जीमूतवाहन, the hero of the play, was the son of Jîmûtaketu, king of the Vidyâdharas. When his father, seeing

that Jîmûtavâhana was able to perform the functions of the kingdom, went to a forest to lead a holy life, he, on his part, entrusting his affairs to the care of his ministers, followed his father. From the incidents in the life of Jîmûtavâhana, given above, it will appear that the state of the Manager is, in many respects, similar to that of the hero of the play. The verse पित्रोर्विधातुम् &c. is quoted in D. R.

प्रस्तावना, 'prologue,' from the root स्तु with प्र 'to begin', is thus defined in S. D.:—

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

There are five varieties of the प्रस्तावना.

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

According to S. D. our प्रस्तावना is of the अवगलित kind, which it defines thus :—

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावगलितं बुधैः ॥

and it quotes तवास्मि गीतरागेण &c. as an instance of it. While Das'arûpa considers this प्रस्तावना to be of the प्रयोगातिशय kind which it defines thus :—

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥

Kâtayavema in his commentary on the Mâlavikâgnimitra, following Das'arûpa, assigns to the प्रयोगातिशय class the following verse:—

शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।
देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥

नायक is thus described in the Das'arûpa :—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

There are four kinds of the नायक :—

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ।

Our hero according to the same authority is धीरोदात्त. विदूषक, 'the buffoon', is thus described in S. D. :—

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥

7 नायक. By नायक is here meant the hero Jîmûtavâhana. This practice of not designating the hero by his proper name as राम, माधव, चारुदत्त, &c. or by a name peculiar to his position as राजा in the case of दुष्यन्त, पुरूरवस्, वत्स, &c. but by a general term, नायक, is not found anywhere else. The poet must have, therefore used नायक for Jîmûtavâhana probably to avoid the confusion between जीमूत ° (जीमूतवाहन) and जीमूत ° (जीमूतकेतु), both of which names occur together in the fifth act. All of our MSS read जीमूतवाहन for नायक in a few places, but we, to keep consistency, have throughout used नायक. रागस्यास्पदम्, 'abode of passion'. For a similar use of आस्पद compare निधनता सर्वापदामास्पदम्. Mk. I. न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः. The double negative is used to emphasise a positive assertion. संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ—वामन. Cf. *infra* I. 63. नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ; and also नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः. R. V. VI. For the idea compare स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखम्. Bh. V.; also कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः ; *ibid.* कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखम्,

'never inclined to allow a person to think whether a particular course of conduct is good or bad'. आस्पदम्, श्वांसि, and विमुखम् are all predicates of यौवनम्. अपि shows the contrast between निन्द्यम् and प्रीत्यै.

The reading ईप्सितफलप्राप्त्यै of C. is not preferable. For what can be the ईप्सितफल? It cannot certainly be the परार्थघटना of which he feels a want only at the beginning of the fourth act (vide *infra* IV. 8); and besides that object cannot be fulfilled by his serving his parents. Nor can it be the गुरुचरणपरिचर्यासुख, for, if it be so, by substituting this for ईप्सितफल, we shall have गुरुचरणपरिचर्यासुखप्राप्त्यै यौवनं भवेत्, which, by virtue of the dative °प्राप्त्यै (see the Vârtika क्लृपि संपद्यमाने च on Sk. I. 4. 44), would mean that the सुख is as yet to be attained (संपद्यमान), whereas the fact is that he has already been in the enjoyment of it.

8 णिव्विण्णो means 'wearied', 'tired', and is the predicate of the sentence. एत्तिअं कालं, 'for such a long time', (कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे. Sk. II. 3. 5). जीवन्तमुआणं कदे, 'for the sake of these, who, though living, are as good as dead'. जीवन्तावेव मृतौ. For the idea compare धृतः शरीरेण मृतः स जीवति. Mk. I. कृते takes the genitive of the noun it governs. निब्बन्ध, 'persistence', 'obstinacy'.

9 In this verse the hero means to show that even in the enjoyment of sovereignty there is not that kind of pleasure which he derives from serving his parents.

यत् ... राजके, 'can a king obtain that pleasure which one does by shampooing his father's feet?' The use of the relative pronoun यत् in the subordinate sentence यत्संवाहयतः सुखं तु चरणौ तातस्य which precedes the principal one without a corresponding use of the demonstra-

tive pronoun तद् in the latter (किं राजके) is considered to be a fault. प्राग्रुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकांक्षः. K. P. VII. In the second line there is a want of symmetry, as संवाहयतः requires a corresponding genitive of राजक. In the third line भुक्ते should be construed both with भुवनत्रये and भुक्तोज्झिते. If it is taken only with भुवनत्रये, then the third line also will have a fault of the want of symmetry. धृति, 'satisfaction', 'contentment', cf. नाम्ना धृतिं कामः काममुपैतु &c. R. I. असौ. The relative pronoun या in भुक्तोज्झिते या गुरोः requires the corresponding demonstrative pronoun सा, since असौ cannot supply that want, as it is not तच्छब्दपर्यायवाचक, for which see K. P. VII on the अविमृष्टविधेयांशदोष. असौ will have thus to be construed with या. गुरोः, a subjective genitive. तत्रास्ति कश्चिद्गुणः. Neither this nor any other reading gives a satisfactory meaning. The reading as it stands in the text should be translated thus:—'is there any merit in such a sovereignty?' This verse is quoted in D. R. where the reading राज्यतः for राजके is worthy of consideration.

10 आत्मगतम् is a synonym of स्वगतम् which is thus defined in S. D.:—अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्. प्रकाशम्, सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्. S. D.

11 न्याय्य, 'right', 'proper', न्यायादनपेत; (धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते. Sk. IV. 4. 92). प्रकृतयः, used in the plural, means 'subjects'. नीतो बन्धुजनस्तयात्मसमताम्. नी is one of those roots which govern two accusatives. In the passive construction the principal object (बन्धुजन) is put in the Nominative case, while the secondary object (आत्मसमता) retains its original case.

दत्तमनोरथाधिकफलः, दत्तं मनोरथादधिकं फलं येन. Mr. Boyd

translates this expression thus:—' whose fruit gives even more than he (the poor man) wishes for'; from which his way of dissolving the compound appears to be दत्तं मनोरथाधिकं येनैतादृशं फलं यस्य. The reader will see for himself if this explanation is correct.

For the incidents, here referred to, see the extract from Ks. and for the first two lines of the verse compare राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः. R. I.

12 साहसिओ. The word साहसिक, 'desperate', 'violent', is derived from साहस which again is derived from सहस् meaning 'might', 'power'.

मतङ्गहदओ. मतङ्ग is the enemy of Jîmûtavâhana who in the absence of the latter invades his kingdom but is at last humbled down, when he becomes aware of the fact that Jîmûtavâhana is made a sovereign ruler of the Vidyâdharas by the grace of Gaurî; (see introduction). हतक, meaning 'wretched', 'vile', is added on to that for which a feeling of contempt is to be expressed. ओ...पडिवक्खो. Here the predicate can be either अच्चन्तसाहसिओ or पडिवक्खो. °समधिट्ठिदं, 'left to the charge of', 'entrusted to the care of'.

13 मतङ्ग. The noble and generous Jîmûtavâhana will be far from calling his enemy मतङ्गहतक, which is the reading of B.

15 यद्येवं ततः किम्, 'what of that, if it be so?' स्वशरीरप्रभृति सर्वं, 'everything including (प्रभृति) even my body'. Cf. असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि. Ku. III, and Mallinâtha's commentary thereon. परिकल्प्यते, 'is vouchsafed', 'is designed'. यच्च...अनुरोधात्, 'that it is not given up of my own accord is out of regard for my father'. स-

व्यवस्तुना. From his having called the राज्य a वस्तु it appears that in his estimation the राज्य is nothing more than a mere trifle. वरं तातास्त्रैवानुष्ठिता. For a similar use of वरम् compare तस्मात्संप्रतिपात्तिरेव हि वरं न प्राम्यमत्रांत्तरम्. Mu. V. For the use of वरम् with the Nominative see Sk. II. 3. 2. दूरीकृत. The sacred fuel &c. were at a distance (दूरीकृत), the nearer ones being exhausted by everyday use. उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायम्, 'the roots, fruits, bulbs, and rice whereof are almost consumed'. मलयपर्वतम्. *Malaya* is the name of a range of mountains running towards the south along the western coast of India, where the sandal trees grow in abundance. It is also said to teem in cardamoms, pepper, and betel-nut trees. The wind blowing from the mountain charged with the fragrance of the sandal trees is always a favourite topic with the Sanskrit poets. आश्रमपदम्, 'hermitage'; पद in such cases means 'a place'. Cf. शान्तमिदमाश्रमपदम्. S. I.

17 भो वअस्स &c. 'Oh friend, certainly this *Malaya* breeze, which is fraught with a strong fragrance on account of its contact with the very heart of the forests of the juicy and dense sandal trees, and which wafts with it a collection of cool sprays rising from streams broken by their being dashed against uneven banks, makes your hair stand on their ends, removing the fatigue of the journey, like the embrace of a beloved, eager for a meeting for the first occasion'. The *alankara* here is उपमा. उत्सङ्ग, from the root सञ्ज् with उत् 'to adhere', primarily means 'that which adheres, comes near', and secondarily 'vicinity', 'interior'. Cf. एसो कुमारुच्छङ्गे सुहुप्परस्स &c. M. IV. ; and दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः Ku. I. पढमसङ्गमुक्कण्ठअपिआ°. By पढमसङ्गम should be understood not the first meeting of the

lovers after marriage, but that when they are reunited for the first time after a separation. Otherwise, the adjective मग्गपरिस्समं अवणअन्तो, which the poet evidently intends to connect both with कण्ठग्गह and मलअमारुअ, will have no propriety. Mr. Boyd wrongly translates उक्कण्ठिअपिआ by 'the long-desired loved one.' The Marathi पुढें and the Hindustani पिया may be traced to पदम, also written as पुदम, and पिआ respectively.

18 रामणीयकम् means 'beauty', 'loveliness'. Cf. तरुणीस्तन एव शोभते मणिहारावलिरामणीयकम्. मायत्...चन्दनः, 'where the sandal trees are exuding juices on account of their being broken (scratched) by the rubbing of the broad temples of maddened elephants.' क्रन्दत्... वीचिभिः. जलनिधेर्वीचिभिरास्फालिताः (lashed, washed) अत एव क्रन्दन्तः कन्दराणां गह्वरा यस्य. With the variant मौलिक of B_1 B_2 for मौक्तिक, the expression °मौलिकशिलः can be interpreted in the following ways :—

(*a*) मौलि *mas.* 'the head', मौलिरेव मौलिकः (स्वार्थे कन्) मौलिकगताः शिलाः मौलिकशिलाः &c.

(*b*) मौलि *adj.* 'topmost', 'highest' (cf. अखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण. Bv. I). मौलय एव मौलिकाः ; मौलिकाश्च ताः शिलाश्च मौलिकशिलाः &c.

(*c*) मौलि *adj.* मूलसंबन्धि, 'lying at the bottom', &c.

(*d*) पाटलरक्तकरक्ताः मौलयो (heads, upper surfaces) यासां ताः पाटलरक्तकरक्तमौलयस्ता एव पाटलरक्तकरक्तमौलिकाः, एतादृशाः शिला यत्र.

गतैः, 'by their passing'. Past passive participles are sometimes used as neuter abstract nouns. (नपुंसके भावे क्तः. Sk. III. 3. 114). Cf. दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु. Mâl. IX. किमपि, an adverb modifying उत्सुकम्, means 'by far', 'very much', 'to a considerable extent'. Cf. प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम्. S. III.

19 आरोहणं नाटयतः, 'they gesticulate ascending'.

20 दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्. The throbbing of the right eye in the case of men and that of the left in the case of women portend good luck. For the latter compare चक्षुषा स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते. Mâl. I. कथयिष्यति किं न्विदम्, 'what possibly can this indicate?' For the idea compare शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ S. I.

23 एदं......लक्खीअदि. 'This most probably appears to be a penance-grove as it is adorned with unusually dense and verdant trees, as thick wreaths of smoke laden with the sweet scent of the oblations rise up, and as the herds of young deer are fearlessly sitting at ease'. गन्धगर्भित. Dissolve the compound thus :—गन्ध एव गर्भः गन्धगर्भः, सोऽस्य सञ्जात इति गन्धगर्भितः. If it is taken as गन्धः गर्भे यस्य, the termination इतच् loses its propriety. The word भिन्न from the reading of B_3 in the sense of 'mixed' gives the same sense but in a simpler way. For the idea compare कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन । एते चार्वागुपवनभुवि छिन्नदर्भाङ्कुरायां नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ S. I.

24 वासोर्थ...त्वचः. The idea is that through necessity they cut off the barks for garments but not in long strips as if out of compassion for the trees. The *alankâra* in the line is उत्प्रेक्षा. For the idea compare नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्. S. IV and अमरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः &c. Ku. II. भग्नानेकजरत्कमण्डलु, 'wherein lie several worn out waterpots broken to pieces.' With the second line compare मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ Ms. II. मौञ्ज्यः 'made of the Munja grass.' निरय ... पठ्यते. पदं साम्नाम्, 'a line

or a word of the Sâma Veda (the third of the four Vedas).' For the idea in the line compare अनवरतश्रवणगृहीतवषट्कारवाचालशुककुलम्, अनेकसारिकोद्धुष्यमाणसुब्रह्मण्यम् ... आश्रमम्. K. I.

25 प्रविचार्यमाण ... विस्तरस्य, ' where a great many Vedic passages of doubtful meaning are being discussed.' Cf. आलोच्यमानधर्मशास्त्रम् ... विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम् ... आश्रमम्. K. I. प्रशान्तरमणीयता, ' tranquil beauty.'

मम ... किरन्त:. It would have been better if we had पुष्पवृष्टिभि: instead of पुष्पवृष्टिं किरन्त: in this line, so that it might then be symmetrical with the first two lines which have भृङ्गनादै: and शिरोभि:. कथमतिथिसपर्यां शिक्षिता: शाखिनोऽपि. शिक्षित is the past passive participle of the causal of शिक्ष् ' to learn.' Primitive —शाखिनो (Nom.) ऽतिथिसपर्यां शिक्षन्ते. Causal—(मुनय:) शाखिनो (Acc.) ऽतिथिसपर्यां शिक्षयन्ति. Passive of the causal — शाखिनो (Nom.) ऽतिथिसपर्यां शिक्षिता:. (बुद्धिभक्षार्थयो: शब्दकर्मणां च निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मता: ॥ Sk.). In each of the first three lines there is an उत्प्रेक्षा and in the last there is a विरोध ; and the two together give rise to the अङ्गाङ्गिभावसंकर. For the idea compare दधतु तरव: पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्चुत: स्फुटितकमलामोदप्राया: प्रवान्तु वनानिला: । कलमविरलं रज्यत्कण्ठा: क्वणन्तु शकुन्तय: &c. U. III. मन्ये, ' I hope.' निर्वृति, ' delight. '

26 निश्चल ... कवला, ' with the mouthfuls of darbha grass half chewed dropping from their motionless mouths.' Compare with the whole passage उन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं गीतशब्दम् ; and also अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यसद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीघोषाम्. K. I.

27 स्थानप्राप्त्या मन्द्रतारव्यवस्था रुधानम्. स्थान, मन्द्र, and तार are terms technical to music. Every note of the vocal music

that we hear is produced from one of the three places, heart, throat, and head. The note that arises from the heart is termed मन्द्र (bass), that from the throat मध्य (tenor), and that from the head *i. e.* the top of the palate तार (treble). मध्य is an octave above मन्द्र and तार an octave above मध्य. Cf. त्रीणि स्थानानि तेषां हि हृदि मन्द्रोऽभिधीयते । कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणस्तूत्तरोत्तरम् ॥ मन्द्रतारव्यवस्थाः, 'arrangements, *i. e.* combinations of मन्द्र and तार. The Sangîta-Ratnâkara enumerates several of these, such as मन्द्रः परः परस्तारः, मन्द्रद्वयात्परे तारे प्रसन्नादिरुदीरितः, तद्वैलोम्ये प्रसन्नान्तः, प्रसन्नद्वयमध्यगे दीप्ते प्रसन्नाद्यन्तः स्यात्, तारयोर्मध्यगे पुनर्मन्द्रे प्रसन्नमध्याख्यमलङ्कारं विदो विदुः &c. In the above quotations प्रसन्न is used for मन्द्र and दीप्त for तार. It is sufficiently evident that these combinations can be well produced only when the *mandra* tones arise from their proper place, the heart, and the *târa* ones from theirs, the top of the palate. प्रकटितगमकम्, an adverb of स्थानम्, means 'so as to exhibit the *gamakas*' which may be said to correspond with what are popularly known as *âlâpas*. A *gamaka* is technically thus defined :—

गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थानां श्रुत्यन्तराश्रयात् ।
स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च ।
आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥

निर्झादिन्या ... स्वनेन, 'mingled with the notes of the strings of the resounding lute, as if with the humming of bees.' For the use of तन्त्री in the sense of the 'strings' of a lute see *infra* 29. दन्त ... नियम्य. The deer were so much attracted by the music that they even stopped eating grass lest the noise of the chewing might prevent them from hearing the melodious notes. स्वाभिमुखाङ्गाः, 'with their necks (*lit.* limbs) bent (in the direction of the music).'

29 अभिहन्यमानाः, 'struck,' 'played upon.' काकली is 'a low and sweet tone.' उपवीणयति, 'sings in unison with the lute.' Cf. गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्. K. I. None of our MSS has got a च after काकलीप्रधानं and इति after उपवीणयति which are so very necessary.

31 द्रष्टुमनर्होऽयं स्त्रीजनः. He fears that the woman may be a married one and therefore hesitates to see her. Cf. कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति ; *infra* 38.

32 संस्कृतमाश्रित्य. In a drama female characters except some dignified women like Arundhati and others, generally use Prakrit, but on certain occasions they take recourse to Sanskrit. उत्फुल्ल ... द्युते is an irrelevant (अपुष्ट) epithet as it in no way helps to suggest any special capability in Gauri to fulfil her object as does the word भगवती. युष्मत्. The use of the plural with reference to गौरी who is before addressed in the singular is inconsistent. This verse is quoted in K. P. VII. as an instance of a fault in composition called निरर्थक, the particle हि being here used without any special sense.

33 अहो गीतमहो वादितम्. 'Oh, how wonderful is the song and how excellent the music.' Cf. 'Was aught ever heard like his fiddle and him?'— Wordsworth.

This is quoted in K. P. as an instance of the *Adbhuta rasa* being purposely used betwsen *S'ânta* and *S'ringâra rasas*, which being of a contrary nature cannot come together, to avoid an abrupt transition from the one to the other. The hero has been up to this time represented to have the *S'ânta rasa* predominant in his mind (see रागस्यास्पदम् &c.), and after a short while he is to fall in love with the heroine Malayavatî and to be under a complete sway of the *S'ringâra rasa*. Here, therefore, the

Adbhuta rasa (अहो गीतमहो वादितम्) intervenes to separate the two conflicting *rasas* and prepares the mind of the reader to favourably accept the effects of love upon the tranquil mind of the hero.

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना &c. The difficulty in understanding this verse is due to the use of several technicalities of music. As the same verse occurs in the Priyadars'ikâ, we recommend the student to refer to Mr. V. D. Gadre's note on it.

35 साधिक्षेपम्, 'scornfully.'

36 किं ... वीणावादित्रेण, 'what use is there in playing upon the lute &c.' For a similar use of किम् with the instrumental compare लोभश्चेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः &c. Bh. N. जण. Tho marathi जण in phrases like दोघे जण owes its origin to the Prakrit जण.

38 कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति. कन्या, 'an unmarried girl,' is thus derived by Yâska:—कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा क (*i. e.* happiness) मनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः (meaning 'to love'). Cf. निर्दोषदर्शना कन्यका खल्वियम्. P. II. बालभावसुलभलज्जासाध्वसात्, 'through fear and shyness natural to a young lady.'

39 णाअकण्णआ, 'a girl of the Nâga race'. The Nâgas were fabulous semi-divine beings, supposed to inhabit the lower regions. They are generally represented as bearing the human form, but with a snake attached to their backs and the hooded head rising behind their necks.

40 अभवत्. The use of the past tense is rather inappropriate. चक्षुःसहस्रं हरेः, 'the thousand eyes of Indra.' The second line contains a रूपक as there is a perfect identification of the face with the moon, inasmuch as the former serves the same purpose in the nether world as the latter does in this.

This verse may be said to contain the germ (बीज) of the portion of the drama which deals in *S'ringâra* (*i. e.* the first three acts), as Jîmûtavâhana here begins to feel admiration and love for the heroine. बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी, and कार्य are the five sources of the grand object, out of which बीज is thus defined in S. D.:—

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥

In this verse is described the नयनप्रीति, the first of the ten stages of love, which are thus enumerated:— नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥

41 भोजनमभिनीय. The Vidûshaka is always represented as gluttonous and fond of topics pertaining to food. Compare the remark of Purûravas, सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः. V. III. अह वा ... बम्हणस्स. He means to say that he will soon have a grand feast when his friend's marriage is celebrated. णहि णहि seems to be redundant as अह वा by itself can refute the idea contained in the previous statement (पडिदो क्खु एसो गोअरे मम्महस्स). See below II. 115.

42 अकिदाहादा can be taken in two ways; (*a*) अकृतः आह्लादः यया, one who has shown no favour towards you, (*b*) अकृतः आह्लादः यस्याः, who is not satisfied although you serve her with so much devotion. वीणामाक्षिपति, 'snatches away the lute.'

43 अधिक्खिव, 'blame,' 'censure.'

45 जाणामि seems to be a colloquial expression like ननु भणामि. It cannot be construed with any other word in the sentence. The reading एव्वं एव्व of C_6 for एवं एव्व is certainly better, as there is no propriety in saying 'this very lute.' C_6 again has a better reading in अवलाजणजुक-

राए than either बालजणहुक्कराए or बालभावहुल्लहाए, as the former is faulty in बालजण and the latter in हुल्लहाए. चक्कवत्ती 'one in whom the *chakra*, the discus of Vishnu, abides,' such a figure being delineated by the lines of the hand ; 'he who abides in or rules over an extensive territory called a *chakra*.'

46 हिअआहूिदो वरो. There is a pun upon the word वरो which means 'a boon' and 'a husband', and the epithet हिअ-अहूिदो goes with each of the two senses.

50 वरो ... दिण्णो. The meaning appears to be 'here is the the husband promised to you by the Goddess.' The reading as it stands does not give a good sense, as एव्व is redundant and दे एसो misplaced.

51 The reading उत्तिष्ठन्ती of C. for उत्तिष्ठति। is certainly better. अपवार्य is the same as अपवारित which is thus defined in S. D. :—तद्भवेदपवारितम्। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते। त्रिपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथाम् ॥

52 एसो ... पसादो. Here is the favour shown by the goddess Gauri, *i. e.*, this is the person who is granted to you through favour by her.

54 श्वसित, a past participle used as a noun, means 'breathing.' अलम् 'excessively,' 'too much.' For a similar use compare परस्परविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम्. अलमुद्योतयामासुर्वैवारण्य-मिवर्तव: ॥ R. V. X.

संयमधारिणि खिद्यते. He means to say that the body, which is already too much fatigued by penance, should not be troubled any further by the संभ्रम which she shows on seeing him. If the reading खिद्यसे of B_3 be accepted, then the words एव and पुन: will have no propriety. All the epithets in the verse are हेतुगर्भ inasmuch as they help to show how the body is being troubled again.

58 पुव्वपठिदविज्जाबलेण. With the intention of detaining Malayavatî who was going away, Vidûshaka uses the ordinary device of engaging her in a conversation, but jocularly says to his friend that he would detain her through the efficacy of his sacred learning, which in reality he had not the faintest notion of; cf. *infra* III. 41. The variant of C. also deserves notice. The buffoon is always represented to be very forgetful. The word अतिथि is thus derived by Yâska:— अभ्यतितो गृहान् भवति or अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा.

59 महाणुभाव, 'a worthy or respectable personage.' पडिवत्तिमूढा, 'not knowing what to do,' or 'so bewildered as not to pay respect (प्रतिपत्ति) to &c.' For the latter meaning of प्रतिपत्ति compare *infra* II. 26. उचिदो ... चिट्ठसि. Compare with this साहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं. S. I.

63 On the तापस speaking Sanskrit compare परिव्राण्मुनिशाक्येषु तापसश्रोत्रियेषु च । द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥ —भरत. कुलपति is thus described in the Padma Purâna :—

आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः ।
व्रतयज्ञादिकर्माढ्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

भविष्यत्, future participle of भू, means 'future.' भगिन्या मलयवत्या वरहेतोः, 'to select him as the husband for his sister Malayavatî.' This is an instance of the एकदेशीयान्वय as the genitive in भगिन्या मलयवत्याः is to be connected with वर which is a part (एकदेश) of the compound वरहेतोः. मध्यंदिनसवनवेलातिक्रामेत्, 'the time for the midday oblation will elapse.'

उष्णीषः स्फुट &c. He sees the foot-prints marked with the sign of a *chakra* and concludes that they are left there by none else but by him whom he sees sitting there from the reasons given in the first two lines of the verse. And from the same fact of his feet being

marked with the signs of a *chakra* he further concludes in the last line that he cannot but get the sovereignty over the Vidyâdharas. Another way of understanding the verse, though not so appropriate as the above, is to take यथा with each of the statements of the first two lines also and to have the conclusion contained in the last line as resulting from all of them together, and not only from चक्राङ्कं च &c. as in the first case. But this requires तथाहि to be understood in the sense of 'moreover', which is unusual.

उष्णीष is the curly matted hair coiled round the head, and not an ordinary crown. बिभर्ति can be taken with both, उष्णीष and ऊर्णा. हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते. Strictly speaking the *upamâna* for the chest of the hero is not the lion himself but his chest which is to be understood by a sort of *lakshanâ*.

Mr. Boyd incorrectly translates मन्ये &c. by 'I conjecture that he who rests here is assuredly one who has attained the dignity of an emperor of the Vidyâdharas.' Jîmûtavâhana has not as yet got the sovereignty, for which compare भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनम् *supra* and V. 132 and 142 *infra*.

For the signs of a sovereign compare भ्रुवोर्मध्ये यस्य रोम भालश्चैव सुविस्तृतः । करे च चरणे चिह्नं चक्रादि स हि राज्यभाक् ॥ Buddha himself was endowed with thirty-two signs of a great personage out of which a few are alluded to in the text. Compare उष्णीषशीर्षो महाराज सर्वार्थसिद्धः कुमारः । ऊर्णा महाराज सर्वार्थसिद्धस्य भ्रुवोर्मध्ये जाता हिमरजतप्रकाशा । सिंहपूर्वार्द्धकायः । पादतलयोर्महाराज सर्वार्थसिद्धस्य कुमारस्य चक्रे जाते &c. L. V. VII. Compare also चक्राङ्कपाणिं स तथा महार्हैर्जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादम् । सोर्णाभ्रुवं वारणवस्तिकोशं सविस्मयं राजसुतं ददर्श । Buddhacharita Canto I.

कृतं संदेहेन, 'enough of doubt.' Cf. अथवा कृतं संदेहेन. S. I. चिरात् ... घटयेत्. Compare with this समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः. S. V. सर्वस्याभ्यागतो गुरुः. The whole verse runs thus :— गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ अभ्यागत is 'one who comes to one's house,' 'a guest.' Compare with this the explanation of the word अतिथि by Yâska quoted in 58 *supra*.

67 अनुरूपभर्तृगामिनि, 'united with a suitable husband.' Cf. जइवि गन्धव्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउन्दला अनुरूवभत्तुगामिणी संवुत्ता &c. S. IV.

68 The reading सुहंत्ति of C. is far better than our सुहाइं. सुख is not generally used in [the plural in such cases and इति, moreover, shows that the preceding clause is the reason of the fluctuating condition of the mind. गमणागमणविमूढं, 'unable to decide whether she should depart or stay.' दोलाइ, 'swings to and fro.' For the idea in the verse compare इतस्तपस्विकार्यम्। इतो गुरुजनाज्ञा। द्वयमप्यनतिक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधेयम्. S. II.

69 अन्यतोऽपि ... पदम्. Here the opposition shown by अपि is that she places her foot upon his heart although she goes in another direction; and it can be removed by understanding हृदये निहितं पदम् as meaning 'she has left an impression of love upon the mind.' The first line contains an अनुप्रास and a यमक and the second an असङ्गति and the two together a संसृष्टि.

70 मज्झण्ण ... धमधमाअदि, 'the fire of my appetite rages, its fury doubled, so to speak, by the heat of the rays of the midday sun.' Cf. विपणिकन्दु विअ मे उदरभन्तरं डज्झइ. M. II. कन्दमूलफलेहिंपि. At least by the fruits &c. if not by anything else.

71 मध्यमध्यास्ते ... सहस्रदीधितिः. Almost the same expression occurs in P. I. तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दनरसापाण्डु, 'white on account of the juice of sandal trees rubbed against (by the temples) at that very moment when the heat was felt (lit. out of heat).' Mr. Boyd wrongly translates this expresion thus :—'their sandal juice instantaneously dried off by the excessive heat.' संसक्तैः, 'continuous.' म्लायच्छल्लकतुःसहामिव दशां धत्ते, 'seems to be reduced to a condition which is unbearable even to a withering S'allaka tree.'

ACT II.

1 अज्ज चिरअदि मे भादुओ अज्जमित्तावसू, 'my brother Mitrâvasu tarries long to-day.' The reading अज्जावि of B_a also gives a good sense.

2 आअच्छीअदि. Manohârikâ is going away from Malayavatî on an errand, while Chaturikâ is returning to her mistress after doing her bidding, and, therefore, the former very naturally asks her friend why she is *coming* in haste.

3 कुसुमावचअपरिस्समणीसहं, 'rendered helpless on account of the fatigue caused by gathering flowers.' The Marathi word सरशी can be traced to the Prakrit सरसो. The reading विअ of C. for our अअं indicates that her *santâpa* was not really due to the autumnal heat but to something else (love), whereas Chaturikâ wants to conceal from her friend the fact of Malayavatî's being under the influence of love, for which vide *infra* 5. बालकदलीदलपरिक्खित्ते चन्दणलदाघरे, 'in the sandal bower surrounded (or shadowed) by the leaves of young plantain trees.'

5 ण ईरिसो से संदावो &c. She says this because the fever of Malayavatî was brought on by love and not by the autumnal heat.

प्रवेशक. Incidents which are not to be shown or represented in the acts and are yet considered necessary to be told, as also such as extend through from two days to a year, and others too extensive, are to be hinted by means of the *Arthopakshepakas* (introductory scenes), which are five in number, viz., विष्कम्भक, प्रवेशक, चूलिका, अङ्कावतार and अङ्कमुख, out of which the प्रवेशक is thus defined :—

यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् ।
अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥

As the प्रवेशक must come between two acts, it cannot be used at the beginning of the first act.

6 अइ हिअअ &c. She means to say that while she was in the presence of her beloved, her mind did not allow her to take advantage of the opportunity of seeing him through shyness, but is now itself gone to the same person, and that, therefore, it is selfish. आत्मानं बिभर्तीत्यात्मम्भरि, तस्य भावः.

11 सुण्णहिअअत्तणं, 'state of being absent-minded.' Malayavatî is so much engrossed in her thoughts about her lover that she, forgetting that she wants to go to the sandal bower, asks her maid-servant to guide her to the temple. For another instance of the absence of mind of love-sick persons compare the conversation between Vasantasenâ and her companion at the beginning of Mk. II.

14 भगवं कुसुमाउह ... लज्जेसि. The *alankâra* in this is प्रत्यनीक, since the god of love, being unable to do any injury to him who surpassed him in beauty, shamelessly troubles only a poor lady who cherishes love for his vanquisher. For the double entendre on the word अबला meaning 'woman' and 'weak' compare सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गताप्यबला सती. M. IV. Compare भअवं कुसुमाउह णिज्जिदसअलसुरासुरो भविअ इत्थिआजणं पहरंतो कहं ण लज्जेसि. R. II. हञ्जे कीस &c. The अवस्था de-

scribed herein is विषयनिवृत्ति, also called अरति or संज्वर. Compare न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि. Ku. V.

15 असंभाविणी, 'not believing (in me).' पडिवज्जिस्ससि, 'will not admit or acknowledge.' Cf. कुमार न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्यस्यामतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते. Mu. V and *infra* IV. 23.

16 लक्खिदा विअ. 'It seems that she has come to know my secret.' किं तुह एदिणा, 'what matters it if I admit it or not?'

17 Chaturikâ is explaining to her mistress the cause of the uneasy state of her mind by the words एसो दे &c. (Vide *infra* 21), but the latter, taking her words एसो दे हिअआट्ठिदो वरो to mean 'here is the lover of your heart,' interrupts her by asking the question कहिं सो.

21 एसो दे ... सिविणए, 'this very person who has taken possession of your heart was promised to you in a dream by the goddess.' परिमुक्ककुसुमबाणो विअ मअरद्धओ. Jîmûtavâhana appeared to be the god of love without (परिमुक्त) his arrows, *i. e.*, he had not got only the flowery arrows of the Cupid but in all other respects (beauty &c.) he seemed to have a perfect resemblance. The prominent *alankâra* is उत्प्रेक्षा, but there is also some shade of a हीनरूपक. परिमुक्ककुसुमबाणो can also be taken to mean 'who had discharged his arrows of flowers' referring to the love-sick condition of the heroine's mind. But the first meaning is more usual and natural.

22 There is a pun upon the word चउरिआ which is the name of the attendant and also means 'clever.' Cf. अहो क्खु पिअंवदासि तुमं. S. I.

23 जइ अहं चउरिआ can be interpreted in two ways:—(*a*) 'as sure as my name is Chaturikâ,' a sort of swearing expressive of the certainty of the statement which she is going to make; (*b*) 'if I be really Chaturikâ (clever).' अण्णेहिं. The reading as it stands does not give a good sense. The locative would have been better.

24 एरिसी भाअहेअरा, 'such a good luck', as you speak of.

25 किं महुसुअणो &c. 'Will the killer of Madhu (Vishnu) be happy unless he bears the goddess Lakshmî on his bosom?' She means to say that Jîmûtavâhana likewise will never enjoy rest unless he marries Malayavatî. The two meanings of अणुव्व-हन्तो are apparent enough. Pairs of lovers are frequently compared with Vishnu and Lakshmî under one name or another; compare the variant in III. 45 *infra*; and Mâl. VII.

26 सहि अदोवि मे संदावो अहिअदरं बाधेदि. The same expression occurs in R. II. वाआमेत्तकेणावि अकिदपाडिवत्ती. This can be taken either with महाणुभावो or with अदक्खिणा. In the first case it means 'he to whom no respect was shown (by me) even by a single word' (अकृता प्रतिपत्तिर्यस्मै), and thus affords the reason why he would think her to be impolite. In the second case it means 'she who has not shown any respect &c.' (अकृता प्रतिपत्तिर्यया), and gives the reason why she is impolite.

27 अह वा ... दाइस्सं. It appears that this part of the speech must have been said by Chaturikâ to herself (स्वगतम्) otherwise the use of the third person in रोविस्सदि, से हिअअसंदावो, and से हिअए as well as the sentence ता किं दाणिं एत्थ करइस्सं, remain unexplained.

29 मा इमस्स दोसं करेहि, 'do not attribute any fault to it.' घणतरुणच-न्दणपल्लवसंसग्गसीअलं, 'cool on account of the contact of numerous fresh sandal leaves.' णीसासेहिं &c. This line is metrically incorrect. The variant तुमं विअ does not solve the difficulty and besides विअ cannot give the sense of एव्व. The reading of C. is by no means preferable, although it, being a prose sentence, is free from the metrical fault.

30 This and the following speech have a certain resemblance with लव० । स्वगतम् । एत्थ दाणिं को उवाओ । अथ नेपथ्यार्द्धप्रविष्टा प्रतीहारी । एसा भअवदी कामन्दई. Mâl. II.

32 व्यावृत्य of C. sounds better than आवृत्य. The एव after आवृत्य suggests that he was seen by her only by turning her neck a little and not by looking steadfastly in his face. सितासितेक्षणरुचा should be taken as a *Tatpurusha* compound in which case it becomes a direct instrument of making the trees appear to have &c. It may also be taken as a *Bahuvrîhi* when it becomes a हेतुगर्भविशेषण. आश्रमे शाखिनः. Mr. Boyd translates this by 'trees of the hermitage.' In this case the expression becomes faulty. आश्रमे, therefore, may be construed with कुर्वन्त्या, so that the locative will give the अधिकरण not of the trees but of कुर्वन्त्या. कुर्वन्त्या विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव. The idea of this line is that when Malayavatî cast towards her lover her eyes which were dark in the pupils and white in the corners, she made the trees appear to have the skins of *spotted* antelopes suspended from their branches. The *alankarâ* in this is उत्प्रेक्षा. Compare यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिवः. Mâl. II. and also अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः &c. *ibid.* III, and Dr. Bhandarkar's note thereon.. The glances which a beloved one casts towards her lover by turning back her face at the time of departing and their effects are often alluded to. Cf. यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ Mâl. I.

34 नाघ्रातमिन्दीवरम्. This seems to require a separate किम् for itself as it is used with all the other clauses. किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः. The wording of this line seems to have a close resemblance with that of ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः. निर्व्याजम्, 'openly,' 'plainly,' 'unhesitatingly.' विधुर, here used as a noun, means 'mental agitation' (विधुरं चित्तवैकल्यं दुःखार्तोऽशरणस्त्रिषु). स्त्रीहृदयेन can be interpreted in three ways; (*a*) स्त्रीगतहृदयेन, by one whose heart is fixed upon the lady Malayavatî; (*b*) स्त्रिया हृदयेन (करणेन), the flow.

ery arrows which the god of love discharged *through the instrumentality of the love* (lit. heart) *of Malayavatî* &c.; (*c*) स्त्रीवद्हृदयेन, by one who is woman-hearted and coward. The last interpretation, however, is preferable as it affords a reason why he should not call himself firm. कुसुमेषवोऽप्यनङ्गेन. He who cannot bear even such arrows as are *made of flowers* and thrown by *a bodiless* archer cannot possibly pretend to have any firmness of mind.

35 पडिवज्जन्तेण, 'confessing,' 'admitting;' cf. *supra* 15. कहं एव्व अक्खिवामि, 'how shall I turn his mind from this subject.' विअ for एव्व would have been better.

36 कस्य वान्यस्यैतत्कथनीयम्. Lovers generally disclose their secrets to none else but to their friends. Cf. सहि कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं. S. III. अद्य खलु स्वप्ने should be understood in connection with सैव प्रियतमा अत्र &c., जानामि being a colloquial expression ; cf. *supra* I. 45. सैव प्रियतमा। अङ्गुल्या निर्दिशन्। अत्र चन्दनलतागृहे. With his finger he points to the sandal bower and not his beloved. सैव is that very beloved whom he had seen previously. With तदिच्छामि &c. compare इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि. S. III.

38 पवसद्दो विअ सुणिअदि. The same expression occurs in P. III.

39 आआरं, 'condition,' 'state.' मा ... तुलइस्सदि &c. Let not any body suspect &c.

41 सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम. He means to say that he does not like the sandal bower although it has a seat of moonstone, because she who has a moon-like face is not there. मुख means 'the beginning.' The *alankâras* here are विरोध and उपमा and their संसृष्टि.

43 With the condition of the mind of Malayavatî in this speech and the reply of her friend in the next compare सीता। भअवदि तमसे ओसरम्ह। जइ ताव मं पेक्खिस्सदि तदो अणब्भणुण्णादसाण्णिधाणेण

अहिअं पि मम महाराओ कुविस्सदि । तमसा । अयि वत्से भागीरथीप्रभावा- द्वनदेवतानामप्यदृश्या संवृत्तासि. U. III.

48 Vidûshaka again repeats his previous speech (45) with the addition of णं भणामि because his friend, engaged in a reverie, did not seem to have heard it before.

49 She, seated on the moonstone in the bower with her pallid face resting on her tender hand, at first heaved deep sighs in expectation of her lover; but when he delayed to come, she manifested her feeling of anger and from the quivering of her lips seemed to reproach him; but afterwards, seeing the uselessness of the reproach, suppressed her anger and began to weep in despair.

51 जधा अम्हे &c. I hope you are not seen by him just as we are seeing him without his knowledge. The reading of B. is clearer and simpler excepting the use of the future भविस्सदि.

52 जुज्जइ एवं &c. 'It may be so (*i. e.* he may have seen us). But who is that lady of whom he speaks as being angry on account of a love-quarrel?'

54 एदं एव्व वादइस्सं, 'I shall make him relate this same story.'

55 निष्यन्दते &c. The moonstone, sprinkled over with tears, appeared to be oozing on account of the presence of the moon in the shape of her face. The *alankâra* is the अङ्गाङ्गिभावसंकर of उत्प्रेक्षा and रूपक. It should not be called a हेतूत्प्रेक्षा. Of course when we call the *rûpaka* an *anga* of the *utprekshâ*, it amounts to saying that it is a *hetu* to the *utprekshâ*. But as the *alankâra* in a sentence is generally determined by the manner in which its words stand and not solely by its import, it is, we think, better not to take the *alankâra* to be a हेतूत्प्रेक्षा.

58 मनःशिला, 'a kind of red mineral called red arsenic.'

59 मए ... आणीदा. 'But I have brought pieces of minerals of five kinds, they being easily available on this mountain.'

60 अक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य, like नयनोत्सवस्य, is to be construed both with शशिनः and दयितामुखस्य. In the former case it means '(of the moon) who possesses a lustre by virtue of her disk being unclouded,' (अक्लिष्टबिम्बस्याया शोभा &c.). Its meaning in the latter case is '(of the face) with its lower lip having the beauty of a ripened (lit. unimpaired) *bimba* fruit,' (अक्लिष्ट-बिम्बस्य शोभा यस्य, एतादृशः अधरः यत्र). For the use of the word अक्लिष्ट in this sense compare अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयम्. S. VI. अक्लिष्ट may be taken also with शोभा. रेखा सुखयति नः प्रथमदृष्टेयम्. The outline of the face seen for the first time in the picture gives delight like the digit of the moon seen for the first time after the dark fortnight is over. The *alankâra* here is उपमा based on the double meanings (श्लेष) of अक्लिष्ट-बिम्बशोभाधर, नयनोत्सव, and रेखा.

61 अपच्चक्खेवि, being equivalent to अप्रत्यक्षेऽपि तस्मिञ्जने, means 'although that person (Malayavatî) is not present.' The reading अपच्चक्खंपि of B. gives the same meaning directly.

62 He means to say that there is no wonder if he draws the picture so exactly as she is not absent as Vidûshaka wrongly supposes, but, being created by his imagination, is all along standing before him. With the first line compare चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः. U. VI.

65 अस्माभिरिहासन्नतरः परीक्षितः कुतो योग्यो वरः, 'he, living in our vicinity, has been observed to be a fit husband.' The reading आसन्नभावात्सुपरीक्षितोऽयम्। कुतोऽस्माद्योग्यो वरः is simpler than the above. अन्यदेव किमप्यवस्थान्तरम्. As अवस्थान्तर by itself means अन्या अवस्था, one of the two *anyas* becomes redundant. Cf. *infra* 92. The अवस्थान्तर here alluded to is explained in the following verse. किमपि, 'indescribable.' Cf. तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः. U. II. सतां संमतः, 'esteemed by good men.' Cf. रचयितुं वाचः सतां संमताः Vid. I. and बभौ च सा तेन सतां मतेन. R. V. II. For the grammatical peculiarity in

this see Guide to Sanskrit Composition § 115 (second edition). विनीतः, 'well-behaved.' यश्चासूनपि संत्यजेत्करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यतः, 'and as he would give up his life, being prepared for (the protection of) any being out of compassion.' तुष्टिर्विषादश्च. He is delighted because his sister will have a husband as described in the first two lines; but at the same time he feels dejection as he fears that his brother-in-law may perhaps endanger his life for the sake of any distressed being. Expressions, like the above, are often used by Bhavabhûti; cf. संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च. U. III; दिग्धोऽमृतेन च विषेण च. Mâl. I; and इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च. *ibid.* II.

76 दुहिता. Yâska derives the word thus:—दुहिता दुर्हिता (one who is ill-placed) दूरे हिता (placed at a distance from her father's house) दोग्धेर्वा (from the root दुह्, because she milks the cows). जीवितमिवास्य सर्वस्यापि सिद्धराजान्वयस्य. अन्वय means the 'race.' With this idea compare कन्येयं कुलजीवितम्. Ku. VI. तदियम्. The demonstrative pronoun इयम्, which denotes an object near the speaker, is here used with reference to Malayavatî who, it seems, was not present before the speaker, her father, as he has said सा मया &c. This use, therefore, should be defended by supposing that she was present in his mind (बुद्ध्युपस्थित) when he used इयम्.

78 अण्णहिअअत्तणं, 'his having fixed his heart upon another person.' अपवार्य. As the preceding speech is uttered aside (अपवार्य), it follows that this also, which is a sort of reply to it, must have been uttered aside; and, therefore, there is, strictly speaking, no need of अपवार्य here. We accept it only to make the point clear.

80 अण्णास्सिं. The word जने should be understood after अण्णास्सिं.

81 हदास को वा एवं ण जाणादि. She means to say that she was sure that some such wicked trick would be used by the wily Vidû-

shaka. There seems to be no necessity of the stage direction आत्मगतम् as there is none to hear what she says except her friend Chaturikâ from whom she has no reason to conceal only this thought of hers. The stage direction अपवार्य in speeches 79 and 80 seems to be intended to prevent only Mitrâvasu from hearing them and not the heroine and her friend who, it appears from 81, have overheard them.

82 न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तयितुम्. It is very difficult to determine the meaning of अन्यतः प्रवृत्तम्. If he be supposed to say that he cannot love the sister of Mitrâvasu as his heart is already engaged to another lady whose picture he has drawn and whom he still supposes to be different from Malayavatî, this is not in keeping with the hint given by Vidûshaka in 80; whereas, if अन्यतः प्रवृत्तम् be taken to refer to a heart which is engrossed in the service of the parents, this seems to be a forced and an unnatural meaning, at least, one that is not intended by the speaker. It may, however, be quite possible that Jîmûtavâhana purposely uses a sentence which can be interpreted in either way. Malayavatî and her friend, who are acquainted with the fact of his having fallen in love with a lady, very naturally take the first meaning; while Mitrâvasu, quite ignorant of the change of the hero's mind, perhaps understands him in the latter sense. With the idea compare न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम्. S. III.

85 किं एदेण अणुणीदेण, 'what is the use of persuading him?'

88 एवं ... जानाति 'The prince alone knows best (his reasons in) rejecting us who have expressed our wish.' This is said ironically. Cf. जानान्ति ते किमपि. Mâl. I. We have preferred the stage direction प्रकाशम् of B. as this speech is practically nothing but a continuation of 86, the whole of which is spoken

स्वगतम्, the intervening portion, 87, being an action independent of the speech of Mitrâvasu.

89 पच्छाक्खाणलहु, 'slighted or dishonoured by a refusal.' It would have been better, if the reading were पच्छाक्खाणलहुक्रिदो.

90 दोहग्गकलङ्कमइलेण, 'sullied by the stain of misfortune.' The Marathi word मैला in the sense of 'dirt' is derived from मइल. उब्बन्धिअ, 'hanging,' 'tying up the neck for hanging oneself.' A similar scene occurs in R. III. विलक्षस्मितेन, 'with a forced smile.'

91 अण्णारिसं से हिअअं पेक्खामि. 'I fear her mind belies her words, *i.e.*, she has something in her mind quite different from what she says.' This meaning, though good, seems to be a forced one. According to the ordinary sense of अण्णारिसं, the sentence means 'I fear her mind is changed,' *i. e.*, is not in its usual condition. With this suspicion of Chaturikâ compare विट:। किंचिन्नत्वा। अथ वा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम्। तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम्. Mk. VIII.

96 सहर्षम्. He is delighted because he beholds his beloved. The feeling of excitement and sorrow which one might naturally expect to find in him on his having seen his beloved hanging herself to death is not expressed because he is sure to release her. Compare Mâdhava's ejaculation on seeing Mâlatî in the cemetery, हन्त सैवेयं मदिरेक्षणा. Mâl. V. कलयति &c. 'How could that hand of yours hold a noose for hanging you to death?'

97 को तुमं णिवारिदुं, 'who are you to prevent me?' कहं मरणे वि तुमं अब्भत्थणीओ. She means to say that he might have been solicited by her if she wanted to live, but that there is no need of soliciting him any further now that she is going to kill herself. The locative in मरणे has the sense of the dative. अपि shows the contrast between जीवने and मरणे.

98 The hero, unwilling to lose the pleasure of the touch of her

tender hand, says that the hand, like a culprit, being caught red-handed, cannot on any account be set at liberty.

99 मरणव्ववसाअ means 'attempt at death' or 'determination of dying.' Cf. मन्शीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्. Ku. IV.

103 ताए पक्खवादिणा एदेण, 'by him out of his partiality for her,' lit. 'by him who is partial to her.'

104 रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः. This refers to the myth of the moon being churned out of the ocean. The *alankâra* is दृष्टान्त. Cf. सहि कुदो वा महोदहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमोत्ति. Mâl. II. हा कथं वाञ्चितोऽस्म्यनया. Jîmûtavâhana thinks himself deceived, when he sees that, having once rejected the offer of Mitrâvasu out of ignorance, he cannot now hope to get his sister Malayavatî, whom he came to know, when it was too late, to be the very object of his love.

110 भट्टिदारिए किं भणासि &c. 'Oh lady, why do you say that you are *as it were* drawn here? For the likeness of this (picture) is so exact that it cannot be recognised whether this is an image of you reflected on the surface of the crystal slab or you yourself drawn in a picture.'

111 हञ्जे दुज्जणीकिदम्हि &c. He, by showing that he had drawn her alone in the picture and none else, convinced her of his faithfulness to her and thus proved that it was she alone who was to be blamed for her rash action.

112 गन्धव्वो विवाहो. Manu speaks of eight forms of marriage, ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥ out of which the *gândharva* form is thus described:—इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

114 पडिच्छिदा, 'accepted,' from इच्छ् with प्रति.

115 ही ही भो &c. Vide *supra* I. 41.

118 ण्हवणकं, 'bath,' 'ablution.'

120 वैतालिक, 'a bard,' 'a minstrel;' (विविधेन तालेन व्यवहरतीति). वृष्टचा ... इधानः. The mountain Meru is supposed to be all golden and consequently of a yellow colour. In the present case so much of *pishtâtaka* (a kind of scented powder of a yellow colour) was scattered up in the air that the Malaya mountain, being yellow in consequence of it, appeared to resemble the Meru. सद्यः &c. 'And owing to the showers of the red-lead powder has at once arisen a beauty of the mild sun-shine of the early dawn.' The variant समारम्भ of C. is better than मुखारम्भ, for in the latter expression the words मुख and आरम्भ both meaning 'the beginning,' are tautologous. उद्गीतैः ... सिद्धलोकः. 'The *siddhas* announce the time of your marriage bathing by means of the songs of their women, which are made (more) charming by the sound of the tinkling anklets with red gems.' In the above translation the reading accepted is अरुणमणिरणन् of C. Although it is open to the fault of containing an अपुष्टार्थ adjective in अरुणमणि yet it is certainly better than समनुरणयन् where the causal form is inexplicable, or समनुरणन् which does not suit the metre. भवतः सिद्धये, 'that you may be ready.'

122 समानरूपानुरागकुलवयसाम्, 'of them who are on an equality with each other in point of beauty, affection, birth, and age.'

ACT III.

1 मत्तः, 'intoxicated,' 'drunk.' विचित्रविह्वलवेषः. He had put on a variegated dress probably for the marriage ceremony of Jîmûtavâhana and Malayavatî; but it was in a disordered condition (विह्वल) owing to his drunken state. चषक is the drinking cup. विट is thus defined in S. D.:—

संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।
वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥

But the play nowhere alludes to any of these characteristics as

being present in our विट. Throughout the opening scene of this act, where alone he makes his appearance, he seems to be a mere sensualist.

णिच्चं जो &c. 'I regard the two, Baladeva and Kâmadeva (god of love), to be as it were gods, because the one always drinks, and the other brings about the union of lovers.' णिच्चं can also be taken with कुणइ. पिअसंगमं can be taken either as a *Karmadhâraya* or a *Tatpurusha* compound. One, however, would naturally expect to find the usual expression प्रियजनसंगमम् instead of जनस्य प्रियसंगमम्. The reading मण्णे दो विअ is better than all the other readings available. But here also मण्णे and विअ make a repetition. The drift of the sentence seems to require एव्व instead of विअ for it is very natural for the *Vita* to pay the honour of godhood *only* to Bacchus and Cupid inasmuch as he himself is at present drunk and wants the company of his beloved. बलदेव, elder brother of Krishna, is described to be very fond of drinking. अरे को मं चालेदि &c. While really he himself is reeling and stumbling under the influence of wine he thinks that somebody else is pushing him and he takes it to be *Navamâlikâ*, his beloved, playing a joke with him.

3 पढमपहरे. प्रहर is the eighth part of a whole day, (*i. e.* including day and night). Here by the प्रथमप्रहर is to be understood the first प्रहर or watch of the night and not of the whole day as it appears clearly from the context. The reading पढमप्पदोसे of B. is objectionable on the ground that प्रथम implies that प्रदोष, the evening hour, is subdivided, which, however, is not the case. The Marathi word पहाट is from पहादं (प्रभात). आवाणअसुहं, 'the pleasure of drinking.' कीदिसो णोमालिआए विणा सेहरओ. There is a pun upon the words शेखरक and नवमालिका which, besides being proper names, mean 'a garland' and 'the double jasmine' respectively.

5 मं एव्व आभिहवान्दि, 'attack (fall on) me alone.' एव्व implies

that the bees came to Vidûshaka leaving all the fragrant flowers of the garden. सन्ताणअसेहरं. All the MSS read °सेहरं, but the word शेखर is always used in the masculine gender. णिणद्धं, 'placed' lit. 'bound.' It is the past passive participle of the root नह् with अपि, of which the अ is dropped (वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः). अणत्थभूदो, 'has become a source of annoyance.' रत्तंसुअजुगलेण &c. Vidûshaka must have probably dressed himself like a woman with one of the two garments and covered his head with the other. But none of the readings gives this sense. From the reading of the text it seems that he wore round his body both the garments and covered his head with his own upper garment.

6 अहं चिरस्स आअदोत्ति कदुअ कुविदा, 'angry on account of my coming late.'

7 मद्यगन्धं सूचयन्, 'gesticulating that he perceives the smell of wine.' Cf. *supra* I. 20. एक्काणं डुट्ठमहुअराणं &c. There is a pun upon the word मधुकर, which means 'a bee' as well as 'a drunkard.' At first he was disturbed by *madhukaras* of one sort (the bees), but now he is assailed by a *madhukara* of another sort (a drunkard).

10 हरिहरपिआमहाणंपि गव्विदो जो ण जाणए णमिदुं. पितामह is the god Brahmâ. In the same vein of boastfulness S'akâra says गदे ण देवाणंवि जं पणामं (गतं न देवानामपि यत्प्रणामम्). Mk. VIII. In the second line of the present Aryâ the Cæsura comes after the letter णे in चलणेसु and thus the locative termination सु is required to be read separately from its base, which is not good. The reading of B_1 B_2 avoids this fault of the metre by substituting चरणे तुज्झे. But तुज्झे again is an incorrect form, तुज्झ being the correct one.

11 मत्तबालआ. This word occurs thrice in B. but in two places (11 and 45) they read मत्तवालिअ while in the third (26) मत्त-बालअ. The former is rendered in 11 by मद्यपालक and in 45 by

मत्तबालिश ; and the latter in 26 by मद्यपालक. C. has the word only twice in 11 and 45. In 11 it is written as मच्चबालअ and in 45 as मत्तबालअ while in both the places it is rendered by मत्तबालक. C_4 has मदेवालअ in 11 and मत्तवालअ in 45. The correct form of the word seems to be मत्तवा (or बा) लअ, and its Sanskrit translation मत्तवालक. This word has given rise to the Hindustani word मतवाल 'a drunkard' and to the Marathi word मस्तवाल, where, however, वाळ has assumed the character of a termination.

16 उत्थाय. It seems that the *Vita* was upto this time lying down at the feet of Vidûshaka ; vide *supra* 8 and 13. The latter of these shows that the *Vita* did not see his beloved approaching, because he was lying down at the feet of Vidûshaka. कविलमक्कडअ. Vidûshaka, who is generally a deformed person, is compared to a monkey also in M. IV and V. V.

23 The Marathi word शिशि in अर्धशिशी seems to owe its origin to the Prakrit सीसं (शीर्षं).

25 खलीकिदो, 'maltreated,' 'insulted.' कदापि. All the copies read कदापि in Prakrit, but B_1 B_2 translate it by कदाचित्.

28 ता किदो परिहासो, 'then enough of joking.'

38 बम्हसुत्त is the sacred thread. The reading नवसुत्तं (नवसूत्रम्, the sacred thread which is made up of nine different threads) cannot be accepted, as the usual word for the sacred thread is not नवसूत्र but ब्रह्मसूत्र which again occurs in R. II.

41 भोदि सीधुगन्धेण पिणद्धाइं मे वेदक्खराइं. Vidûshaka, really not knowing any Vedic verses, puts forth a false excuse that they are shut in on account of the smell of wine.

42 संबन्धिआणुरूवो &c. This practice of the friends and relatives of the bride and the bridegroom playing jokes upon one another is still in vogue.

45 रूविणीं विअ सअंवरलच्छीं मलअवदीं, 'Malayavatî who is as it were the beauty of choice-marriage incarnate.' The *alankâra*

here is उत्प्रेक्षा. The reading रुक्मिणीं विभ हरी of C. also gives an equally good sense. विभवतश्च परिवारः, 'and a retinue according to dignity.'

46 शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति. She casts down her eyes when looked at, does not speak when addressed, trembles when embraced, and desires to go out of the bed-chamber when her friends go out, but the poet assigns no reason, as he does in other cases, why she turns away her face from him on the bed; and consequently there seems to be a break in the symmetry of construction which, however, can be removed by understanding प्रापिता सती after शय्यायाम्. जाता वामतयैव &c. He likes his newly married beloved the more for the very reason that she is perverse in her behaviour towards him. The *alankâra* in this is a संदेहसंकर of विभावना and विशेषोक्ति. There is विभावना because the effect (प्रीति) is produced though the cause (वामताभाव) is absent. And there is विशेषोक्ति inasmuch as the effect (अप्रीति) is not produced though the cause (वामता) is present. And as there is no reason for accepting the one or rejecting the other, they two give rise to the संदेहसंकर. This verse is quoted in S. D. as an instance of a Nâyikâ who shrinks from caresses (रतौ वामा), and also in Sar. K. In both, however, the reading for मेऽद्य सुतराम् is संप्रति मम. With the idea of the verse compare व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका। सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः॥ Ku. VIII; हस्तं कम्पवती रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं हस्तौ स्वौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात्। पातुं पक्ष्मलचक्षुरुन्नमयतः साचीकरोत्याननं व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे॥ M. IV.; and R. III. 9.

हुङ्कारैर्वृता &c. He means to say that he is enjoying the pleasure of the sight of her face as the fruit of the penance which he practised. For like other sages he observed a silence and returned answers only by the sound *hum*, while really he was not disposed to speak owing to the agonies of love. His body

like that of other sages was tormented by heat, but the heat in his case proceeded from the lunar rays, which on account of his love-sickness were to him as scorching as the wild fire. His mind also was wrapt in abstraction as is that of other sages but the object of his meditation was his beloved. The *alankâra* is रूपक based on श्लेष.

47 ण केवलं &c. He is not only pleasant to the eye but knows also how to speak in a flattering tone.

48 पडिवक्खवादिणि is, literally, 'one who falls to the opposite side, takes a perverted view.' Malayavatî is so called because she calls Jîmûtavâhana a flatterer when he was stating nothing more than the fact.

51 खेदाय...हारोऽपरः. 'The weight of the breasts themselves tends to weary your slender waist and why should you yet wear a necklace in addition?' मध्यस्य is placed in a wrong position. It should be construed with खेदाय. कुतो नूपुरौ is equivalent to कुतस्तस्य नूपुरौ वोढुं शक्तिः स्यात्. स्वाङ्गैरेव विभूषितासि. Large breasts and a slender waist, bulky hips and tender thighs, and the still more tender feet are considered to be the natural ornaments of a young lady.

53 निष्यन्द, 'exudation,' 'juice.' शिशिरयति, a denominative, means 'makes cool (शिशिर).' कुट्टिमान्तान्, 'paved ground,' अन्त here means simply 'a place' or 'ground.' Cf. वनान्त in वनान्तसंगीतसखीररोदयत्. Ku. V. श्रुत्वा...नीलकण्ठः. 'Mistaking the sound of the water coming out of the fountains for a thunder, the peacock begins to dance.' आपातोत्पीडहेलाहतकुसुमरजःपिञ्जरः, 'reddened by the dust of flowers wantonly shaken by the column of water suddenly flowing down.' The *alankâra* in the second line is भ्रान्तिमान् and in the rest स्वभावोक्ति. गीतारम्भैः. आरम्भ here may mean either 'a beginning,' or 'an act.' व्यतिकर, 'contact,' 'application.' The *alankâra* is उत्प्रेक्षा. Cf. मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः. Ku. III.

59 एतन्मुखम् &c. By the natural splendour of her cheeks she has surpassed the moon, but now she intends to vanquish a red lotus by means of her face that is reddened by the heat of the sun. The *alankâra* in the first line is व्यतिरेक and in the second an अङ्गाङ्गिभावसंकर of व्यतिरेक and उत्प्रेक्षा.

60 वृथैव... वनम्. He means to say that she is needlessly troubled by him through his curiosity of seeing the *Kusumâkarodyâna,* for he might have satisfied his curiosity by looking at her face which he thinks to be no less than the Nandana Garden, inasmuch as there are creepers in the form of the eyebrows and red foliage in the shape of the lower lip. The *alankâra* is a परम्परितरूपक. अतोऽन्यत् does not necessarily refer to the Nandana Garden of Indra. It may more appropriately refer to the *Kusumâkara* garden, if it at all refers to any particular place.

63 वण्णेमि. She uses this word in a double sense of 'praising' and 'colouring;' but the latter sense is not apprehended by Vidûshaka until his face is all blackened with the Tamâla juice.

65 That she may be able to disfigure the face of Vidûshaka without any obstruction she makes him close his eyes on the pretext that he looked beautiful when he was drowsy.

71 स्मितपुष्पोद्गमोऽयं ते &c. On the foliage of the lower lip there appears the flower of a smile, but the fruit thereof (delight) which naturally should be in the same place with the flower is to be found elsewhere in the eyes of Jîmûtavâhana who observes the smile. The *alankâra* is an अङ्गाङ्गिभावसंकर of रूपक and असङ्गति.

74 राअउलं seems to be used here in the sense of 'the king,' 'the master,' with reference to Jîmûtavâhana. Vidûshaka means to say that she ought not to have done so, nor can he punish her for her mischief, in the presence of their master.

The Marathi word राउळ is derived from राअउल which is also written as राउल.

75 On some pretext or other all the other characters go away and leave the lover and his beloved together alone on the stage, for which compare S. III. and M. IV.

76 With this and the following speech compare श० । हला असरणम्हि । अण्णदरे वो आअच्छदु । उभे । पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ, S. III.

78 दिनकरकरामृष्टं बिभ्रद्द्युतिं परिपाटलाम्, 'touched by the rays of the sun and consequently wearing a reddish tinge.' Both of these adjectives are applicable to the face as well as to the lotus. दशन ... केसरम्. The rays shooting up from the teeth serve the purpose of the filaments. अयि मुखमिदम् &c. Jîmûtavâhana, wishing to have a kiss, asks his beloved how it is that no bee (thereby alluding to himself) is seen licking the honey of the lotus in the form of her face. Here the idea of licking the honey out of the lotus is more predominant than the idea of pressing a kiss upon the face of Malayavatî. So in keeping with this कमल must have a prominent place and मुख a subordinate one, which it is possible for them to have not when the *alankâra* is उपमा (कमलेन समं मुखम्) as in the text, which is quite incorrect, but when the *alankâra* is रूपक (मुखकमलम्) which the text has not got. That it ought to be मुखकमलम् and not मुखं कमलेन समम् is further corroborated by the epithet दशन...केसरम् which can principally qualify only a कमल and not a मुख inasmuch as the former has and the latter has not any filaments. With the second and the third lines compare स्मयमानमायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् । असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ M. II.

80 पटाक्षेपेण, 'by tossing aside the curtain.' This frequently occurs as a stage direction denoting precipitated entrance of a character on the stage, which arises from fear, hurry, agitation

&c., as when a character, tossing up the curtain, suddenly enters without the usual introduction ततः प्रविशति &c. Other forms of the same are पटीक्षेपेण and अपटीक्षेपेण.

81 कञ्जेण. The Marathi word कञ्जा is derived from this.

87 संरब्ध इव लक्ष्यसे, 'you seem to be enraged or excited.'

88 कः खलु &c. That wretched Matanga is too insignificant an object to be enraged at.

89 With this and the following speech compare राजा। वाहतव किं प्रतिपद्यते वैदर्भः। अमात्यः। आत्मविनाशम्। M. I.

91 अपि नाम सत्यमेतत्स्यात्, 'Oh! how I wish that it were so.' The expression अपि नाम is generally used by a speaker when he wants to express his hope mixed with uncertainty about a thing. Cf. *infra*. अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात्. V. 24. Compare with this an equally noble sentiment of Chârudatta in connection with the thief, यदसौ कृतार्थो गतः. Mk. III.

92 संसर्पद्भिः &c. 'As soon as the *Siddhas*, having instantaneously received orders from you, are gone out for battle, shutting out the rays of the sun by their heavenly cars moving on all sides and running over all the passages of the sky, and making the day dark as in autumn, your kingdom will again be subjected to your rule, with all the tributary princes humbled through fear inspired in their minds by the extirpation of your rebellious enemy.' स्थगितरविरुचः may also be taken with वासरस्य. ते स्वराज्यम्. Here स्व is redundant. च—च 'no sooner than,' 'as soon as.'

रभसाकृष्ट ... भासुरेण. This epithet can be taken with मित्रावसु as well as with हरि. In the former case it means 'by one who is terrible on account of the collection of the mane-like rays (दीधितयः सटा इव) proceeding from the sword suddenly unsheathed;' while in the latter it means, 'by one who is terrible on account of his huge mane which is shining like the rays

(दीधितिवस्सटाः) &c.' The *alankâra* in the verse is उपमा.

93 मित्रावसो कियदेतत् ... संभाव्यते. Compare अस्त्रग्रामकोविदे बाहुशालिनि त्वयि किं न संभाव्यते. Ve. III. क्लेशान् विहाय. According to the Buddhistic theology the *kles'as* are the sins or world influences which are five in number: desire, hate, ignorance, vanity, and heresy.

94 This is said ironically.

95 निद्रा ... अपास्यन्, 'always setting at liberty the bee from the interior of a lotus which is shut up (during night) by a seal of sleep.' It is a very common idea with Sanskrit poets to describe bees being confined in the lotuses which close up at sunset, and set free from them when they open at sunrise. Cf. रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः। इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे &c. आशा ... विश्वः, 'who has pleased the whole universe by his *karas* (rays, hands) intent on the sole object of *âs'âpûra* (filling all the quarters with lustre, fulfilling the desired objects of the people).' For the double meaning of the word आशा compare गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत्. K. I. दृष्टः ... यास्यन्. The sun is praised by the *Siddhas* even though he is about to set. The case is not the same with other great personages who are generally neglected by people when they are declining in their glory. परहितकरणाय. The first two lines contain particular instances of the benevolence of the sun. This encomium of the sun for his philanthropic nature sufficiently indicates the bent of the hero's mind and also tends to give a glimpse of what he does for S'ankhachûda afterwards. It should, however, be noticed that this stanza is not at all consistent with the words संप्रति परिणतमहः। तथा हि, which seem to introduce it. तथा हि is always used to introduce reasons in support of a foregoing statement; and, therefore, one very naturally expects to find some indications of the evening

corroborating संप्रति परिणतमहः. Cf. *supra* I. 71. But he is completely disappointed when he observes in what a subordinate position the poet has placed अस्तं...यास्यन्, which, again, is the only expression indicating that the day is drawing to a close. There seems to be another inconsistency with respect to the time occupied by the incidents of this act. The opening scene of the drunkard has taken place in the morning as is evident from the words of the *Vita* (ता कीस सा शाणीं पहारेवि ण आअच्छदि. III. 3); while the closing speech of the hero indicates the sunset. But the intervening incidents of the act do not seem to require more than an hour at the most.

ACT IV.

I कञ्चुकी, 'a chamberlain,' 'an attendant on women's apartments,' is thus defined in D. R. :—

अन्तःपुरचरो राज्ञो वृद्धो विप्रो गुणान्वितः ।
उक्तिप्रयुक्तिकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

प्रतीहारः, 'a male door-keeper.' The usual word is the feminine form of this, viz., प्रतीहारी, which is thus defined by Mâtṛigupta :—सन्धिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥

2 अन्तःपुराणाम् &c. The *Kanchukin* means to say that he in his old age resembles a king in all points, which statement is borne out by certain expressions occurring in the first three lines which are used in a double sense. अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः. (*a*) The *Kanchukin* manages the affairs of harems; (*b*) the king makes peace in his towns. पदे पदे स्खलितानि रक्षन्. (*a*) The *Kanchukin* takes care at every step not to stumble; (*b*) the king takes care in every case to avoid faults. दण्डनीत्या. (*a*) The *Kanchukin* supports himself by his staff; (*b*) the king rules over his subjects by punishing those that are guilty.

The *alankâra* is उपमा based on श्लेष. The same verse occurs in P. D. III.

4 दशरात्रं यावत्, 'for ten days.' In a *Tatpurusha* compound the word रात्रि when preceded by a numeral substitutes अ for its final vowel, (संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्). For the limitation of ten days compare कन्यावेश्मानि निर्वर्त्य राजवद्दशरात्रिकम्। सभार्यः स्वगृहं यायात्स्थितैर्वा कुलदेशयोः॥ यावत् is often used in the sense of 'till,' when it governs the accusative case. Cf. स्तन्यत्यागं यावन्मन्नियोगतः पुत्रयोरवेक्षस्व. U. VII. इति is wanted after नेतव्यानि. समुद्रवेला is the 'sea-shore.'

5 इयत्यां वेलायाम्, 'by this time.'

7 दीपप्रतिपदुत्सवे. This seems to be a festival held on the first day of the bright fortnight of *Kârtika* and celebrated with illuminations, our Divâlî. विष्कम्भक is thus defined in S. D.:—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः।
शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यप्रकल्पितः॥

The points of difference between a *vishkambhaka* and a *praves'aka* (see *supra* II. 5.) are:—(*a*) The characters in a *vishkambhaka* are either middling or middling and inferior together, but never inferior ones alone; while in a *praves'aka* there are inferior characters alone, and so there can be no distinction as pure (शुद्ध) and mixed (मिश्र) in the latter as there is in the former. (*b*) A *vishkambhaka* may come at the beginning of the first act or between any two acts, while a *praves'aka* never comes at the beginning of the first act, *i. e.*, it must be between two acts.

8 शाद्वलम्, 'a grassy plot.' This word is formed by the addition of the termination वल (वलच्) to शाद which means 'grass.' With the first two lines compare फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम्। मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी &c. Bh. V. and also तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो

योग्यमशनं फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः. U. II. इत्यप्रार्थित &c. He means to say that though the forest abounds in all the requisites of life (enumerated above) which can be had without any effort, yet there is one drawback in the rural residence, namely, one finds no opportunity of doing good to others, as no persons standing in need of any assistance are to be met with here. Similar indications of the future sacrifice on the part of the hero in the interest of S'ankhachûda are to be found also in II. 65 and III. 93, 95.

9 समयोऽयं चालितुमम्बुराशेः, 'this is the time for the flow of the tide.'

10 उन्मज्जज्जल &c. 'As there arises this loud deafening noise, which is (still more) hightened by the continuous and violent dashing of the lordly water-elephants coming out (of the waves), and which makes all the cavities of the mountain caverns reverberate, most probably the tidal waves are coming up, white with the innumerable conch-shells driven along with them.'

11 कवलित ... पयसा, 'with the waters fragrant on account of the belching of the elephants and sharks who have browsed the foliage of the clove-plants.' पयसा with the addition of उपलक्षिता is to be construed with समुद्रवेला, (इत्थंभूतलक्षणे. Sk. II. 3. 21).

12 प्रालेयाचल is the mountain Himâlaya. The *alankâra* here is निदर्शना.

13 With Jîmûtavâhana's mistaking the heaps of bones for mountain peaks in the preceding speech and the correction of that mistake in this compare लक्ष्मणः। आर्यं पुरत एष ते शुभ्रगिरिः किंनामधेयः। श्रमणा। नायं गिरिर्यशोराशिरिव वीरस्य वालिनः॥ एष दुन्दुभिदैत्येन्द्रमहिषस्यास्थिसंचयः॥ Mv. V.

14 संघातमृत्यवः, 'deaths in such large numbers,' 'wholesale deaths.'

15 वैनतेयः. Cf. विनतायाः सुतौ राम जज्ञाते गरुडारुणौ—Râmâyana. For the enmity between the serpents and Garuda see Ks. 22. verses 181—201.

22 कहं ... पन्नगाः. The meaning of this sentence becomes clear when one bears in mind what the hero said in 18 *supra* and what he says in the following verse. जिह्वासहस्रद्वितय means 'two thousand tongues.' Vâsuki, the lord of serpents, is supposed to have one thousand mouths and consequently as many tongues. But as all the serpents are *dwijihva*, the number of the tongues of Vâsuki is doubled, and thus they become two thousand. On the snakes having two tongues each see the passage from Ks. referred to in our note 15 *supra*. रसज्ञा seems to be used in a double sense: 'the tongue,' and 'one that knows the *rasa* (the pleasure that would arise from benevolence).'

23 इति should be construed with विहितव्यवस्थः which with the former means 'one with whom an agreement was made as described above;' and एकशः प्रतिदिनम् with भक्षयति which together mean 'devours one on each day.'

24 सर्वाशुचिनिधानस्य, 'of the body which is an abode of all the impurities.' Compare Bhartṛihari's remarks on the uncleanliness of a woman's body in his Vairâgyas'ataka. कृतघ्नस्य. The body is said to be ungrateful inasmuch as it frustrates all our attempts to preserve it. शरीरकम्, कुत्सितं शरीरम्, 'a worthless body,' (see Sk. V. 3. 74). अपर्यवसाना, 'that has no end,' 'endless.'

27 कर्णे कथयति. What he whispered in Mitrâvasu's ear is the message which he had brought from his master, (vide *supra* 7). This contrivance is here used by the poet probably to avoid a repetition. It is sometimes used in connection with an event about which the audience is to be kept in ignorance until the proper time for its divulgence arrives.

30 बहुप्रत्यवाये, ‘which is full of dangers.’

33 गोपायित may mean ‘protected’ or ‘concealed’ none of which senses is satisfactory in the present case. गृहीत would have been a better and more suitable word. Mr. Boyd misinterprets the expression thus:—‘with a pair of garments for one completely veiled.’

34 इमिणा मुहचन्देण &c. She means to say that her heart as well as the nether world will become a darkness to her on account of the absence of the moon in the form of her son’s face. The *alankâra* is an अङ्गाङ्गिभावसंकर of रूपक and दीपक.

37 परिदेवित is ‘lamentation,’ ‘bewailing.’ क्रोडीकरोति &c. In the ordinary life it always so happens that when a child is born, it is clasped to the bosom first by the mother and after some period it is entrusted to the care of a nurse. But S’ankhachûda says that it is mortality that like a mother first clasps the new-born child and the mother of the child comes only next to mortality as a mere nurse. So when it is destined that whatever is born is born to perish, there is no occasion for any lamentations. Mr. Boyd connects धात्रीव with अनित्यता. But it is never a fact that the nurse clasps the child even before it is clasped by its mother. It would perhaps have been possible if धात्री meant ‘a midwife.’ But the word is never used in that sense, for which compare उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः. R. V. III; कदान्तःपुरनूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम्. K. I.; and Ku. VII. 25. For the idea of the verse compare मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते । अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥

41 वज्झाचिण्हं रत्तंसुअजुअलं. Victims are generally clad in red garments when they are led to the place of execution. See how Chârudatta is clad on a similar occasion, Mk. X.

42 प्रसक्त may mean ‘continuous,’ ‘near,’ or ‘relating to (the same subject).’

48 गरुत्मत आहाराय दत्तः. गरुत्मत may be taken either as the dative गरुत्मते or genitive गरुत्मतः.

55 कृत्वा ... दृशम्. Construe thus :—कस्त्राता तव पुत्रकेति बहून् प्रलापान्कृत्वा कृपणां दृशं दिक्षु क्षिपन्त्याः. कृपणाम् ... दृशम्, 'casting piteous glances in all directions.' अङ्के मातुरत्रस्थितम्. It is not necessary to translate अङ्के मातुः by 'in his mother's lap,' as Mr. Boyd does. अङ्क here means 'vicinity,' 'proximity,' for which compare सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपम्. Bh. N. चञ्चुर्नैव &c., 'not only is the beak of Garuda hard like adamant but also his heart.' अपि is wanting after हृदयम्.

56 दुःखातिशयात् ... प्रति. This does not at all sound like a stage-direction. For how will the audience be able to know that he fears that his mother's heart will break into two through excessive pain, unless he gives that out in so many words ? Although an actor can gesticulate fear to the life, yet he cannot by his actions show the motive from which his fear proceeds, which is generally expressed in words. Besides मातरं प्रति is not needed, as there is no third character before him, as the servant was already gone away (*supra* 52), and the hero was not yet seen by him. यैः ... प्रति. Compare एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये. B. N.

57 किं एक्को ... वासुइणा, 'how is it that you are not excluded by Vâsuki, the lord of serpents, out of compassion that you are the only son of your mother ?' अविच्छिण्णे जीअलोए मह पुत्तो ण विसुमरिदो, 'how could you select (lit. not forget) my son only when the whole world is quite uninjured ?' The reading स्मृतः of C. for न विस्मृतः gives the same sense in an easier way.

62 गरुडभ्रान्त्या. It is absurd to use such stage-directions. The poet ought to have put in her mouth a sentence like अये कथं गरुडः प्राप्तः, so that the audience might know that the reason why she concealed her son was that she mistook Jîmûtavâhana for Garuda. But the audience remains in total ignorance

about the cause of her concealing her son when an expression like गरुडभ्रान्त्या occurs only in the stage-direction; see *supra* 56.

63 This speech appears to have been spoken by the hero *to himself*, although there is not a stage-direction to that effect.

64 महाहि ... चञ्चुः, 'whose terrible beak is smeared with streaks of blood flowing out of the brains of great serpents cut into pieces by him.' क्वासौ गरुत्मान् क च नाम साम्यः. What a great difference is there between the two? There is such a vast incongruity that it is impossible to mistake the one for the other. The *alankâra* is विषम. असौ. The use of the demonstrative pronoun अदस्, which always points to a person or thing near the speaker, is quite inappropriate in the present case, where it refers to Garuda who is not present before S'ankhachûda. सत्त्वस्वभावाकृतिः, 'whose mental disposition as well as external form are full of goodness or virtue; ' (सत्त्वप्रचुरः स्वभाव आकृतिश्च यस्य). सत्त्व may be taken to mean one of the three fundamental qualities, सत्त्व, रजस्, and तमस्.

70 यद्वै. The expletive वै, occurring frequently in the Vedic language, is not generally used in the classical Sanskrit. The variant यावत्, if accepted, leaves प्रावृत्य without an object.

71 पडिहदं अमङ्गलं, 'may the evil be averted.' जाद, meaning 'one that is born,' is often used as a term of endearment. सङ्खचूडणिव्विसेसो, 'no less than S'ankhachûda.' (निर्गतः विशेषः यस्मात् स निर्विशेषः, शङ्खचूडान्निर्विशेषः शङ्खचूडनिर्विशेषः). Compare such expressions as अपत्यनिर्विशेष, हृदयनिर्विशेष &c.

72 विश्वामित्रः ... यन्निमित्तम्. Once upon a time, when a severe famine spread over the land, the sage Vis'wâmitra, wandering in quest of food, came to a certain place, which was inhabited by *chândâlas*, where at a certain house his eye fell upon a piece of flesh of a dog. After mature consideration he concluded that there was no sin in stealing the flesh for the preservation of his

body, and with that intention he lay down there watching it. When it was night and all the *chândâlas* were asleep, Vis'wâmitra got up and essayed to take away the flesh, when a *chândâla*, being awake, caught him red-handed, and, on coming to know that the thief was no less than the great sage Vis'wâmitra, expostulated with him on the impropriety of such an action ; but Vis'wâmitra was too much oppressed by hunger to pay any attention to him. He took the flesh, offered a portion of it to the gods, and satisfied his appetite with the rest. (Mb. S'ântiparva. 141). Manu also cites (X. 108), *inter alia*, the example of Vis'wâmitra eating the flesh of a dog for saving his life. श्वमांसम्, शुनो मांसम्. श्वपच is 'a low-caste person,' 'a *chândâla*,' (श्वानं पचति भोजनाय; Tv.).

नाडीजङ्घः ... गौतमेन. Gautama, a poor and illiterate Brahmin of the *madhyades'a*, wandering for alms, obtained much wealth, a house, and a female slave through the favour of a *s'abara* chief. He thenceforward lived in a forest and earned his livelihood by killing birds and beasts. Once intending to go to sea he accompanied a body of merchants, all of whom, however, were killed by an elephant on their way. Gautama, being thus left alone, wandered at random, and at last came to a pleasant wood, which was the residence of the lord of cranes, Nâdîjangha, also called Râjadharman, who, learning from the mouth of his guest that he had travelled so far for wealth, sent him to his friend, Virûpâksha, who, belonging to the Râkshasa tribe, was a neighbouring prince. Gautama received immense riches through the bounty of Virûpâksha and returned to Nâdîjangha. Intending to go home and seeing that he had no provisions for the journey, the ungrateful Gautama roasted the crane, Nâdîjangha, to death and went off with him. He was, however, caught and sentenced to death by Virûpâksha. Indra, in the meanwhile, revived by nectar Nâdîjangha, at whose intercession Gautama also was restored to life. (Mb.

S'ântiparva. 168—173). निजघ्ने, passive perfect of हन् with नि. तार्क्ष्य, तृक्षस्य कश्यपस्य अपत्यं पुमान् (Tv.), is 'Garuda.' आत्मप्राणप्रदानव्यवसायनिर्व्याज, 'sincere by reason of your determination to sacrifice your life.' अलमनेन निर्बन्धेन, 'enough of this persistence.' परार्थं बद्धकक्षाणाम्, 'of them who are ready (lit. have girdled their loins) to sacrifice themselves for the interest of others.' अध्यवसाय, 'determination.'

73 अन्तराय, 'that which comes between,' 'an obstacle.' Cf. स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः. R. V. III. विकल्प, 'hesitation.'

74 अथानुकम्पनीया वयम्, 'if I deserve your compassion.' With the use of अथ in the sense of 'if' compare अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः. Ve. III. and अथ प्रार्थितो न दास्यत्यसौ ततोऽहम् &c. V. 128, *infra*. तदियम्...चिन्त्यताम्. With this compare Mâlatî's request to Lavangikâ with reference to her lover, Mâdhava, Mâl. VI, and also तद्यदि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा तन्ममोपरि स्नेहाबद्धयापि सख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा च मच्छोकाद्दात्मानं परित्यजतः. K. II.

75 त्वदायत्ताः, 'depending on you.' Cf. दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्. Ve. III.

77 जननीं पुरस्कृत्य, 'leading your mother before you.' Cf. वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः। अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम्. U. I. Mr. Boyd curiously translates the expression by 'thinking of your mother before all.' आघातस्थानम्, 'place of execution.' Cf. आघातमद्याहमनुप्रयामि. Mk. X. विपन्नपन्नगानेककङ्कालसंकुलम्, 'strewn with numberless skeletons of dead serpents.'

चञ्चच्चञ्चु... अन्धकारे. '(In the cemetery) where thick darkness has been produced by the vultures, with the pairs of their wings flapping, and with their greediness increased for devouring pieces of flesh which, being cut by the end of the tremulous beak (of Garuda), have fallen down.' With the second line com-

pare गृध्रैराबद्धचक्रं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पपक्षैर्धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः. Mu. III. The third line baffles all attempts at a fair interpretation of the verse. The reading of B_1, यत्रोद्दामं भ्रमन्त्यः स्थगितशिखिशिखाः, gives some sense, but it is purely an emendation of the editor. Mr. Boyd translates this line and the next thus :—'rows upon rows of the crests of the slain Nâgas ... splash as they fall from the jaws of the jackals into the stream &c.' He appears to have understood शिखा in the sense of a शिखामणि by a *lakshanâ*, and शिखिन् consequently means 'a serpent having a crest-jewel.' But this meaning, besides involving the fault of a *lakshanâ*, does not seem to be natural. The commentary of C_8 takes शिखिशिखा in the sense of 'flames of fire,' which are supposed to emit from the jaws of jackals.

78 प्रतिदिनम् &c. Here the cemetery is said to resemble the body of *Rudra*. The points of resemblance are these :—प्रतिदिनमशून्यमहिनाहारेण. (*a*) The former is always replete with food (आहारेण) in the form of a snake; (*b*) the latter is adorned with a serpent used as a necklace (हारेण). For a similar pun on आहार with its आ merged into the preceding word compare स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः। चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम्॥ K. I. विनायकाहितप्रीति. (*a*) The one has produced a liking for itself in the mind of the lord of birds (वीनां पक्षिणां नायके आहिता प्रीतिः येन), or is such that the lord of birds has fixed his mind upon it (विनायकेनाहिता प्रीतिः यत्र); (*b*) the other has produced a liking for itself in the mind of Vinâyaka (विशेषेण विघ्नान् दूरं नयतीति), or is such that Vinâyaka has fixed his affection upon it. The dissolution of the compound is the same as in the first case. शशिधवलास्थिकपालम्. (*a*) The one is spread with bones and skulls white as the moon; (*b*) the other has on it bony skulls shining in the rays of the moon. The *alankâra* is उपमा based on श्लेष. Mr. Boyd, in his transla-

tion of this verse, does not seem to have understood the double meaning of the adjectives. किमेभिः सान्त्वोपन्यासैः, 'what is the use of these conciliatory words?' (see *supra* 73 and 77). The variant त्रासोपन्यासैः is equally good and refers to the description of the fearful aspect of the cemetery. C. give तद्गच्छ... न्यासैः of this speech to the Nâyaka. But when S'ankhachûda uses अपि after त्वम् with reference to his mother it presupposes that he must have told some other person to go away before he made the same request to his mother; and hence the reading of C. is objectionable. समुत्पत्स्यामहे &c. गति, 'a birth.' It would have been better if he had said that he wished to be born a son to her alone in whatsoever birth she were, instead of saying that she should become his mother. Cf. प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः। भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचरः॥ Mâl. IX; and गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्॥

79 हा कहं अवच्छिमं से वअणं, 'alas! how sounds this last speech of him,' or 'alas! how is this to be his last speech.' अपश्चिम is that after which there is no other,' (अविद्यमानः पश्चिमः यस्य). In meaning it is the same as पश्चिम. Cf. अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः. U. I; अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः. Mâl. IX; and तात अम्ब अयं मे पश्चिमः प्रणामः. *infra* V. 121. From the use of से it appears that this sentence must have been delivered आत्मगतम् by the mother of S'ankhachûda.

80 This speech comes on very abruptly. In the last speech the mother expresses her determination to die along with her son, and yet the latter, without stopping to address a single word to dissuade his mother from her resolve, seems, unnaturally enough, to be in a hurry to go to see the god S'iva. The *v. l.* अस्मादुत्तरेण of B. is grammatically incorrect. The word उत्तरेण, which is here formed by the addition of the termination एनप् to

उत्तर, governs either the accusative or the genitive case (Sk. II. 3. 31), but never the ablative. तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्, Me. II. 12, no doubt, contains the ablative used with उत्तरेण. But Mallinâtha in his commentary on this verse takes the reading to be ° गृहान्, when he understands उत्तरेण as a formation of उत्तर and एनप्; and he explains the ablative by taking उत्तरेण as the instrumental case of उत्तर, adj. meaning 'situated in the north,' and qualifying तोरणेन. But this latter way of understanding उत्तर is not possible in the present case. दक्षिणगोकर्ण. For Gokarna see introduction. It is called *Dakshina* to distinguish it from the Northern one in Nepal. प्रदक्षिणीकृत्य, प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य, going round the shrine in such a manner as to keep it always to the right side (as a mark of respect).

81 B_2 B_3 read कष्टं मे संपन्नमभिलषितम्. But we omit कष्टम् with B_1 as a feeling of joy and not of sorrow must be present in the mind of the hero, when he sees that the opportunity of saving the life of S'ankhachûda at the cost of his own has at last arrived. The position of मे not being proper when कष्टम् is omitted, we place it after संपन्नम्. तत्कोनामाभ्युपायः. He is thinking of the way in which he should proceed, when the *Kanchukin* enters and offers the red garments and on seeing them it suddenly flashes upon his mind that he can utilize them as the garments of a victim. The reader will notice the evident relation of a question and an answer between तत्कोनामाभ्युपायः and इदं रक्तांशुकयुगलम्. This is what is called the पताकास्थान, which is thus defined in S. D.:—यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ For other instances of the same compare Mu. I. page 46 (Bom. Ed.); Mâl. II. pages 84 and 85 (Bom. Ed.); U. I. pages 43 and 44 (Jivananda's Calc. Ed.); Ve. II; and *infra* V. 3 and 4.

83 अतर्कितोपनत is 'that which comes unexpectedly.' Cf. अतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितलोचनया &c. Mâl. III.

85 सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः. Because the red garments, which he obtains at this time by virtue of his recently celebrated marriage with Malayavatî, help him to personate the victim. Here the wedding garments serve as the emblems of a victim; while in the Mṛichchhakatika (X) the case is different, where Chârudatta says रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति &c. मद्वचनात् &c., 'in my name.' Cf. वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा. R. V. XIV.

87 करोति महतीं प्रीतिम्. This same expression occurs in गुप्त्या साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः। करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिषु ॥ Ve. II. परार्थैकदृशः, 'of one who has fixed his eye on benevolence alone,' *i. e.*, of one whose sole object is benevolence; परार्थे (एव) एकस्मिन् दृग्यस्य. चलितमलयाचलशिलाचयः, 'which has shaken heaps of stones on the Malaya mountain. तुल्याः संवर्तकाभ्रैः &c. 'The rows of his wings, resembling the *Samvartaka* clouds, have covered the sky; the wind, given rise to by his violent motion, throws the water of the ocean upon the shore, as if for a deluge of the earth; and suddenly producing the fear of the end of a *kalpa*, and looked at with terror by the elephants of the quarters, he, having a refulgence like that of the twelve suns, every now and then illumines the ten quarters by the lustre of his body.' संवर्तकाभ्रैः. These constitute a class of clouds which, according to the Purânas, open their exhaustless stores and produce a universal deluge. कल्प is a day and night of Brahmâ, a period of 4,320,000,000 solar-sidereal years, measuring the duration of the world, and the interval between its annihilation and recreation. With the effects of the flight of Garuda compare those of the flight of his son Sampâti पर्यायक्षणद्-

ष्टनष्टककुभः संवर्तविस्तारयोर्नीहारीकृतमेघमोच्चितधुतव्यक्तस्फुरद्विद्युतः । आरात्कीर्णखणत्खणीकृतगुरुमार्त्रोच्चयश्रेणयः शैनेयस्य बृहत्पतत्रधुतयः प्रख्यापयन्त्यागमम्. Mv. V. आश्लिष्टा is to be construed with मलयवती as well as शिला.

88 दृष्ट्वा बिम्बम् &c. 'Reminded, at the sight of the disk of the moon, of the form of the serpent-king S'esha coiled round through fear; looked at with delight by my elder brother (Aruna, charioteer of the sun) when the sun received a jerk, the horses of his chariot being frightened (by seeing me); and spreading wide my wings when the collections of clouds were driven away to the farthest skirts of the sky, here in a moment have I, greedy to devour a serpent, come to the mount Malaya situate on the shore.' The first line contains स्मरणालङ्कार inasmuch as Garuda, on seeing the circular disk of the moon, is, on account of the close resemblance, put in mind of the form of S'esha coiled into a circle through his fear, which (form) he (Garuda) had seen when he used to go to the nether world before the agreement. For another instance of the moon being compared with the lord of of serpents coiled into a circle compare अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्गरुडभीपताकया । वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः॥ N. II. In this verse the sun and the moon are spoken of as seen by Garuda almost at the same time. The description of the simultaneous presence of both the luminaries in the heaven is quite accurate if the poet is suppcsed to have been acquainted with the theory that the moon is at times present in the sky even during the day, altough she, being obscured by tbe glaring brightness of the sun, is not visible to the naked eye; and in this case Garuda, coming from upwards, might have very easily seen what is invisible to those on the earth. But if the poet was not aware of the above theory, he must have imagined a case which to him was not truc in nature. Garuda, while descending, ought to have seen first the sun,

then the moon, and lastly the clouds (vide S. VII); but this order is not preserved in the text.

89 The एव after मम does not seem to have any special force. It is strange to find that Jîmûtavâhana wishes to be born again by virtue of his present merit so that he may again be able to sacrifice his life in the cause of another, although he, in compliance with the Buddhistic notions, ought to have longed more for the Nirvâna.

90 शेषानहीन् रक्षितुम्. The infinitive should be construed with निपतितम्. The reader will not forget that on each day one serpent was sent up by Vâsuki to save the wholesale deaths of other serpents as described in 21 *supra*. दिग्धम् &c. ‘Besmeared, as it were, with the blood gushing from his heart split through fear of me.’ The *alankâra* is उत्प्रेक्षा. Cf. जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो बिभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया । दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ K. I. नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च. The drums may be sounded behind the curtain, for their sound can be heard by the audience as well from behind it as from the stage. But if the shower of flowers falls down only behind the curtain, the audience cannot possibly observe it. For a similar self-sacrifice and a shower of flowers in token of its approval by the celestial beings compare तस्मिन् क्षणं पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् । अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ R. V. II.

91 आ ज्ञातम् &c. He attributes the shower of flowers to the heavenly tree of *Pârijâta* being shaken by the wind arising from his velocity and supposes that the sound he hears is nothing but the deep thunders of the *Samvartaka* clouds anticipating an imminent destruction of the world.

93 नागानां रक्षिता &c. This verse is so worded that it yields two senses, one of which is *literal* (वाच्य) and the other is *suggested*

(स्थूलच). (*a*) 'As this victim, sent to save other serpents (see the note on 90 *supra*), seems to me to be bulky, to-day he will surely satisfy my desire of devouring serpents.' (*b*) 'As this (referring to Jîmûtavâhana dressed as a victim) saviour of the Nâgas seems to become my adviser, he will surely make me abandon my desire of eating the serpents.' (Vide *infra* V. 108 and 109). This verse contains an अभिधामूलकशाब्दीव्यञ्जना and not a श्लेष. For the immediate context supports only the first sense and not the second which is only hinted at as a future event; whereas a श्लेष requires that either both the senses should be supported by the context or neither of them.

ACT V.

2 स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात्. पाप is 'misfortune,' 'evil.' Cf. अदिसिणेहो पावसङ्की. S. IV. संनिहितगरुडप्रतिभयम्. Vide *supra* IV. 30. प्रतिभय is generally used as an adjective meaning 'terrible,' 'dreadful.' Cf. तस्मिन् प्रतिभये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर बभूवुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम् ॥ Mb. S'ântiparva. 140, and *supra* °प्रतिभयकान्तार°. The compound should be dissolved thus :—संनिहितेन गरुडेन प्रतिभयम्. But it is more appropriate to take संनिहित as an adjective of प्रतिभय, as it is the *fear* and not *Garuda* that is always present there. And Vâchaspatya does give प्रतिभय as a noun in the sense of 'fear.' सहधर्मचारिणी, 'the wife who accompanies her husband in the performance of all the religious rites.' Cf. का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी. U. II. क्षौमे ...वहन्, 'wearing two silken garments which have got folds, which are tremulous like waves, and which resemble the foam-(in whiteness).' The student will notice that all the epithets of the garments are here so worded that they help to bring out the similarity between Jîmûtaketu and the ocean. भङ्ग, 'a fold' and 'a wave.' भङ्ग and तरङ्ग are almost synonymous.

सुपयसा and महापुण्यया are to be taken with जाह्नवी and देवी. For the double entendre on पयस् compare यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः. R.V. II. The freshness of the memory of the sentence जलधिवेलावलोकन &c. might have perhaps suggested to the poet the simile in this verse. The word सुसदृशीम् in the third line determines the *alankâra* to be an उपमा and not a निदर्शना.

3 स्थिरधिया should be construed both with स्थितम् and चरितम् (or आचरितम्).

4 जीमूतवाहनस्य, as intended by the Pratîhâra, is to be construed with वार्ताम् &c. in 9 *infra*, but Jîmûtaketu, his wife, and daughter-in-law connect it with मृत्यु, the last word of the verse; cf. *supra* IV.

6 The poet has used the term वृद्धा, which in the preceding act stood for the mother of S'ankhachûda, to denote here the mother of Jîmûtavâhana, as the former does not make her appearance in this act, and thus can never be confounded with the latter who nowhere appears in the fourth act.

7 All of our copies read मलयवती as the name of the character in this act instead of नायिका which they read throughout the first four acts. To keep consistency we have retained नायिका even in this act.

13 अस्मत्प्राणयात्रार्थम्, 'for our maintenance,' *i. e.*, to earn livelihood for us. प्राणयात्रा literally means 'the going round or effort to support the life, and hence livelihood &c.;' compare जीवयात्रा or लोकयात्रा which means 'the course of the world,' and thence 'the world' or 'the life' in general. For the use of प्राणयात्रा compare पिण्डवादमेत्तपाणभत्तं भअवदीं ईदिसे आआसे अमच्चभूरिवसू णिओएदि. Mâl. I.

16 हतचक्षुः ... कुशली, 'Oh evil eye, let your throbbing be put an end to, for (I am sure) my son is all right.' त्रिभुवनैकचक्षुः. Cf. अशेषभुवनद्वीपदीपकः. Mâl. I. The poet makes Jîmûtaketu ask

the blessing of the sun and not of any other deity simply to give him an occasion to look upwards so that he may see the crest-jewel of his son falling down. रक्तच्छटा निजमरीचिरुचो विमुञ्चत्, 'emitting red streaks of (arising from) the lustre of its rays.' उत्पातवाततरलीकृततारकाभम्, 'resembling a star shaken (from its place) by a portentous wind.'

17 लग्नसरसमांसः, 'to which has adhered flesh full of blood.'

20 नखमुखोत्खाताः, 'torn off by the beak and claws.'

21 सोपपत्तिकम्, 'in a reasonable way.'

22 संपावेहि seems to be used rather obscurely in the sense of 'come.'

24 अपि नाम &c. He hopes that the crest-jewel may turn out to be that of a serpent and not of his son. Cf. *supra* III. 91.

25 मुषितोऽस्मि दैवेन, 'I am ruined (lit. deceived, robbed) by misfortune.' Cf. शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ मूढाः. R. IV. नखमुखक्षतवक्षसम्. Although S'ankhachûda has not actually seen the bosom of the hero wounded by the beak and claws, still he says so because he is sure that one who has fallen into the clutches of Garuda cannot escape that fate. The student will notice the use of च in the verse गोकर्णमर्णवतटे &c. as a disjunctive particle in the sense of 'but.' Cf. शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः. S. I. and दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित्। न च मिथ्या मुनिवचः &c. *supra* I. 20. निष्कारणबान्धव is 'a disinterested friend.' Cf. निष्कारणप्रियकारिन्. Mv. V. पोत, 'a boat.' नाहित्राणात्कीर्तिरेकाहमाप्ता, 'I have not secured fame by saving other serpents (see *supra* IV. 90) even for one day.'

आदावुत्पीडपृथ्वीम् &c. The line marked by the blood of the hero when he was being carried away by Garuda, was at first broad on account of the gushing flow of the blood; but afterwards it became broken, and drops, though large, were seen only at intervals. Those drops, that fell upon a rocky ground, were dashed to the smallest particles which spread all around, and those that fell on grassy plots were full of

insects; those, that fell on sites abounding in the red mineral, were not easy to be recognised on account of the sameness of colour, and the purple tinge of the congealed blood was deepened by reason of its having dropped down upon the green leaves of the forest trees. The *alankâra* in दुर्लक्ष्यां धातुपीठे &c. is सामान्य.

32 There is an evident pun upon the word चूडामणि. Jîmûtaketu uses it in its literal sense, while S'ankhachûda takes it figuratively to mean 'the highest person.'

35 दुःखातिभाराद्बाष्पोपरुद्धकण्ठः, 'with a throat choked with tears through the excess of sorrow.'

36 मयि ... भविष्यति. Compare with this सिणिद्धजणसंविभत्तं हि दुक्खं सज्झवेदणं होदि. S. IV.; कस्स वा एदं उत्तन्तं णिवेदिअ सज्झविअणं विअ दुक्खं कारइस्सं. P. D. III; and सुहृत्संचारितरहस्यं हि चेतः संविभक्तचिन्ताभारमिव लघुभवति. Vb. I.

37 अवसरप्राप्तः, 'whose turn has come;' (अवसरं प्राप्तः. Sk. II. 2. 4).

41 विषधर...निष्क्रामति, 'what else except poison is to come out of the mouth of a serpent?' विषधर, 'a serpent,' and 'one that possesses poison.'

44 चूडामणिम् &c. When Jîmûtavâhana was in this world *i. e.* alive, he always brought his crest-jewel in contact with the feet of his father, when he bent down his head for salutation; and the same feeling of reverence is now shown by him, although he is gone to the other world (is dead), inasmuch as he even now lets fall his crest-jewel on his father's feet. एतावन्मात्रदर्शनः. The desire of seeing Jîmûtavâhana is henceforth to be satisfied only by looking at the crest-jewel which is a remnant of him, as he himself is no more to be seen. Compare expressions like नामशेष, कथाशेष, &c. and also स्वप्नावशेषदर्शने हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे &c. Hch. हृदये दत्वा, 'placing (the jewel) upon his bosom.' चूडामणिः. &c. The contrast shown by अपि is between मसृण, 'smooth,' and विघट्टयति, 'breaks,' 'pierces.' Though it is true that a smooth thing cannot pierce,

yet the crest-jewel has power enough to break the heart of Jîmûtavâhana's father, which is due to affection.

45 With this compare क्व सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवमनपेक्ष्य प्रयासि. K. II.

47 जेण एदं &c. Far better than this is the sentiment of Rati when she wishes to meet her dear husband by throwing herself into the fire. Cf. विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्. Ku. IV.

49 ता किं पडिवालीअदि, 'then, what do you wait for?'

50 किन्तु ... विहितः. *Vriddha Yâjnyavalkya* says आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः। अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः. आहिताग्नेः, 'of one who has maintained a sacred fire;' आहितः अग्निः येन. The peculiarity of this compound word is that अग्नि can be either the first member or the second, *i. e.* it can be either अग्न्याहित or आहिताग्नि. See Sk. II. 2. 37. अग्निहोत्रशरणात्, 'from the place or apartment where an *agnihotra* is performed.' Compare यज्ञशरण, अग्निशरण &c. अग्नीन्. The plural is used with reference to the दक्षिण, गार्हपत्य, and आहवनीय fires.

55 कुर्वाणः &c. 'Here is seen from a distance on the summit of the mount Malaya the enemy of serpents, turning, as it were, by the strokes of his beak wet with blood, the rocks of the mountain into troughs, burning the surrounding forest by rows of the flames of the fire darting from his eyes, and digging up the earth by the ends of his terrible claws hard like adamant.' The *alankâra* in the first line is उत्प्रेक्षा. वनान्तर should be taken to mean 'the interior of a forest,' वनस्यान्तरम् and not 'another forest,' अन्यद्वनम्. सज्जात्, adj. of नखर, 'coming in contact with the earth.'

56 किमपि. It is better to construe this with प्रहृष्टः. See *supra* I. 28. धैर्योदधेः. This epithet supplies the reason how he can suffer so much.

57 तृप्तिं न पश्यामि तथापि देहे, 'nor do I see (marks of) satisfaction

upon your body (face).' This verse is quoted in D. R. once as an instance of a धीरोदात्त hero, and again in illustration of औदार्य, in both of which places the reading is एव तावत् for अपि देहे. S. D. also quotes the same verse as an example of one who is heroic in benevolence (दयावीर), where, however, the reading is अपि तावत् which is certainly far better than अपि देहे.

58 ऊर्जितम्, 'in a dignified tone.' आवर्जितं मया &c. Garuda drinks by his beak only the blood of the hero's heart (*i. e.* a *part* of the heart) but the latter has taken possession of (attracted) the *whole* of the heart of Garuda by reason of his uncommon fortitude. The puns upon आवर्जितम्, हृदयात् शोणितम्, हृतम्, and हृदयमेव are evident, and they all result in showing the superiority of the hero.

63 कथमस्थाने &c. 'It is wonderful that you commit this mistake even when there is no occasion for it. Granted that you do not observe the *swastika* mark on my bosom, yet can you not see the slough over my body ? Granted also that even both of my tongues are not marked by you while I am speaking ; yet how is it that you do not see these three hoods, the streaks of lustre of the crest-jewels whereof are bedimmed (lit. made crooked, distorted) by curls of smoke issuing from the fire in the form of the deadly poison, and which (hoods) are swollen with the sighs arising from the unbearable grief ?' स्वस्तिक is a mystical mark or figure in the form of a cross. It may perhaps be that the mark, like that of the Marathi figure *ten*, which is generally seen on the hood of a cobra, is alluded to here. With the third line compare ततो जयार्थिनी कद्रूः स्वैरं नागैर्निजात्मजैः । विषफूत्कारमलिनानर्कस्याश्वानकारयत् ॥ Ks. 22. The Hindu mythology represents the Nâgas sometimes exclusively as of a reptilian character and sometimes as of a mixed nature, partly serpent and partly man. In the latter case they are said to possess three, five, or seven hoods.

66 मेरौ &c. Construe :—(अयमसौ ... जीमूतवाहनः) यस्य तत् लोकालोकविचारि मेरौ ... चारणगणैरुद्गीयमानं यशः मया श्रुतम्. The Vishnu Purâna mentions Meru and Himavat among the seven *Varsha-parvatas,* and Mahendra and Malaya among the seven *Kula-parvatas.* मन्दर is the name of the mountain with which the ocean was churned after the deluge. लोकालोकविचारि may be connected with चारण.' According to the ancient notions of geography the earth is composed of seven *dwîpas.* The first of these is surrounded by an ocean, which again is encircled by the second *dwîpa.* The exterior bound of this *dwîpa* is surrounded by another ocean; so that, on the whole, these *dwîpas* together with the oceans form a concentric system. Round the last ocean there lies the *lokâloka* mountain. Within the bounds of this mountain there is light and beyond them complete darkness, (लोकालोकौ प्रकाशान्धकाराविव स्तः).

68 किमस्थानम् &c. He means to say that there are sufficient reasons for him to be sad. स्वशरीरेण &c. 'Is it fair for you, protecting this body of mine from Garuda at the sacrifice of your own, to throw me even below the nether world?' He means to say that Jîmûtavâhana, who cares so much for his body, ought also to take some care of his honour. पातालतलादपि तलं is a faulty expression.

69 बोधिसत्त्वः. See the note on I. 2 *supra.* प्रायश्चित्तम्,' atonement,' 'a religious act for the expiation of sin.' प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमितीर्यते ॥

73 Construe आत्मा पितरौ वधूरित्येतत्कुलम्. 'The family consisting of yourself, the father, the mother, and the daughter-in-law.' इति is often used to include under one head a number of separate objects grouped together; cf. गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा. K. I. With the first line compare अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्; and with the last three अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रति-

भासि मे स्वम्. R. V. II.; and भूतानु कम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्ति· मती स्वदन्ते । जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ *Ibid.*

74 विज्जालो, 'quenched,' 'extinguished.' Compare the Marathi word विझणें.

76 ज्वालाभङ्गैः &c. 'I shall throw myself in this submarine fire, which has (lit. is characterised by) the waves of flames which are almost like the end of the tongue of *Kâla*, unsteady through the desire of devouring the three worlds; which, rising up, are able, as it were, to pervade the solar region; and which, being kindled by the wind of my wings, that (wind) is quicker in motion than the hurricane blast, will be terrible like the conflagration at the end of a *Kalpa*.' If it is admitted that the epithets of the submarine fire contained in the first, second, and fourth lines do not describe its usual condition but one that is due to the fanning of the wings of Garuda, it is easy to see that the position of the epithet in the third line is a wrong one. ज्वालाभङ्गैः with all its adjuncts is to be taken as an उपलक्षणे तृतीया. काल is the personification of an agency that annihilates the three worlds at the end of a *Kalpa*. For the termination कल्प in जिह्वाग्रकल्प see Sk. V. 3. 67. समुद्रे may be construed with पतामि; but as the submarine fire is nowhere else but in the sea it is needless to add समुद्रे. The reading adopted in the second line is by no means satisfactory. सर्पद्भिः सप्त सप्तैस्तृणमिव कवलीकर्तुमीशे समुद्रान् of B, B_1 B_2 means 'able to consume the seven oceans, as if they were a blade of grass, by the seven flames &c.;' and this seems to be a better sense and perhaps one intended by the poet But सप्तैः, an incorrect form for सप्तभिः, goes strongly against its acceptance. None of our copies gives सप्तहस्तैः as a variant for our सप्तसप्तैः.

81 ध्रियते, 'lives,' 'is alive.' Cf. अज्जउत्त धरामि एसा धरामि. U. III; and ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम्.

90 मरणातिगं दुःखम्, 'a misery surpassing even the pangs of death.'

91 असमीक्ष्यकारितायाः विजृम्भितम्, 'the result of the inconsiderate action.' Cf. अज्ञानविजृम्भितम्.

98 B_1 B_2, whose reading we have adopted, write सुहूभाग्गवदी. We have substituted सो (ओत ओत्. Vararuchi. I. 41), as सुहू is an unintelligible and incorrect form.

99 विलुप्त...कण्ठदेशम्. This contains a हेतूत्प्रेक्षा inasmuch as the absence of any other substratum except the throat, resulting from the other limbs being eaten up by Garuda, is supposed to be the cause why the *Prânas* have come to the throat *i. e.* are on the point of departing. कथं न पापः शतधा व्रजामि. Cf. दीर्यें किं न सहस्रधाहम्. U. VI. and हतहृदय विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि. Mâl. IX.

100 जा ईदिसं &c. Cf. देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः। प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ U. III ; and जा एव्वंविधं तुमं पेक्खन्ती धरामि एव्व जीविदं ; *ibid.*

101 आहरणाणंवि तिरसोभम्. Cf. इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलङ्कृतमण्डना. Mâl. VI.

102 मेदोऽस्थिमांस &c. Cf. सर्वाशुचिनिधानस्य, *supra* IV. 24, and the note thereon.

103 Garuda says that he feels uneasy when he imagines the future torments of the hell. मुच्येय. We have taken this reading from C_4. None of our other copies has a grammatically correct reading here.

104 प्रतिपक्ष. The use of this word in the sense of 'expiation' is unusual. Literally it means 'the opposite side,' 'an enemy,' and hence the expiation which is, as it were, an enemy of sin is here said to be its प्रतिपक्ष.

108 यत्नात्पुण्यप्रवाहम् &c. The hero advises Garuda to form a stream in the shape of merit acquired by vouchsafing safety to all the living beings, so that the sin arising from his having previously

devoured the Nâgas will not take effect, being sunk under that stream and consequently changed in its nature, like a particle of salt thrown into the waters of an unfathomable pond. परिणतम्, पापत्वाभावत्वेन परिणतं सत्, 'losing its characteristics of a sin,' 'being absorbed.' कण, being a more common word than पल in the sense of 'an atom,' or 'a particle,' would have made the last line read better if it were neuter. This verse may be said to contain the fundamental principle of the Buddhists, who are always represented to be very sympathetic and averse to hurting any creature.

109 क्वचिद्द्वीपाकारः &c. 'May the assemblage of Nâgas fearlessly sport in the great ocean, appearing in some places like an island by reason of their hoods expansive like a sandy bank, lying in some places with their bodies coiled into circles and in consequence giving rise to their being mistaken for so many whirlpools, and in some places resembling bridges while they are going from one shore to another.'

स्रस्तानापादलम्बान् &c. 'May the young serpent damsels, heedless of the fatigue, though their limbs are wearied, always sing with eagerness the praises of you alone, (sitting) in this sandal grove, with their braids of hair, black like thick darkness, hanging down to their feet, being left untied, and with their cheeks red on account of the contact for the first time of the rays of the sun, as if they were painted with red-lead.' The reference in the first line to the hair being let loose indicates the safety of the lives of their husbands. Mr. Boyd's translation of घनतिमिर by 'the darkness of the clouds' is a palpable mistake. The word प्रथम should not be construed with रवि as is done by Mr. Boyd but with स्पर्श, as the serpent damsels, confined for a long period to the nether region through the fear of Garuda, are to come up to this world for the first time to sing the glories of their husbands' saviour in the groves of Malaya. Compare our

note on पद्मसंगम &c. in I. 17. *supra*. आयासिताङ्ग्यः. The damsels are sure to be wearied by the fatigues of journey from the nether world to the mount Malaya.

110 दृढसमाधिः, 'of firm resolution,' 'of a resolute mind.'

112 निश्वस्य मातरं पश्यन्. Jîmûtavâhana looks at his own mother with the intention of saying something to her; but, being put in mind by her sight of the mother of S'ankhachûda, again turns to him and says सत्वरं गच्छ &c. उत्प्रेक्षमाणा, 'supposing,' 'imagining.'

114 The mother of Jîmûtavâhana says धन्या खलु &c. (113) with reference to S'ankhachûda's mother. S'ankhachûda, seeing that the above statement is more appropriately applicable to the speaker herself, remarks that the mother (referring to Jîmûtavâhana's mother) is certainly happy if her son is all right. Our poet seems to be very fond of using some contrivance or other suggestive of the occurrence of a future incident. See *supra* 69. Here स्वस्थ is evidently used in the two senses of 'all right' and 'situated in or gone to heaven *i. e.* dead.' For a similar pun on स्वस्थ compare स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः. Ve. I.

115 The syntactical construction of this is not satisfactory though the sense is clear enough.

121 मे पश्चिमः, मे अपश्चिमः or मे पश्चिमः. See *supra* IV. 79. न वहन्ति, 'are not able to move.' Cf. ण ... मे पाआ अग्गदो वहन्ति. IV. 79. *supra*. संरक्षता पन्नगम् &c. See IV. 89, *supra*.

123 निराधारं धैर्यम् &c. Compare a similar passage in Hch. V. pages 144 and 145 (Is'warachandra's edition, 1883) and also one in K. II. pages 312 and 313 (Bom. Ed.). The verse असारं संसारम् &c. Mâl. V. also compares very closely with the one in the text.

128 पक्षोत्क्षिप्त ... समीरैः. Compare स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरजलः, *supra* IV. 15. शक्राशानि ... दण्डान्. Here the guardian deities of the three quarters only are mentioned, while Varuna of the west

is left out. It should also be noticed that the name of each guardian deity is immediately followed by its own peculiar weapon. The variant वारिलोकेशपाशान् is an emendation of the editor of B_1. साटोपम्, 'haughtily,' 'proudly.'

129 With this speech compare अत्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये क्रियदद्यापि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जीवितेश्वरम्. K. I.

130 दुःक्खं अम्हेहिं विणा &c. Compare विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना. Ku. IV.

132 उष्णीषः स्फुट एष &c. Either कथम् or किम् is redundant; but there is no other variant. This verse occurs, *mutatis mutandis*, in I. 63.

135 अये कथम् &c., 'Oh! how joyful that Gaurî, whose sight is never fruitless, has come.' अमोघ, 'infallible.'

140 अभिलषिताधिकवरदे. Compare दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमः. *supra* I. 11, and नृपेऽर्थिकामादधिकप्रदश्च. R. V. V.

141 अनभ्रा वृष्टिः, 'a shower from a cloudless sky.' This seems to be almost a proverbial expression, generally used whenever a favourable incident takes place unexpectedly. The *alankâra* is विभावना. Cf. सखे इयमनभ्रा वृष्टिः. R. III; किमयमनभ्रः सुधावर्षः. Mâl. X. and अपमेघोदयं वर्षम्. Ku. VI.

142 उत्तमाङ्गैः. Supply उपलक्षिताः after it. संप्रत्याबद्धवेगाः &c. The serpents are here compared with the floods of the rivers flowing down from the mount Malaya, as both of them speedily enter the ocean by a zigzag way. The *alankâra* is उपमा. हंसांसाहत &c. The water which Gaurî is to sprinkle over Jîmûtavâhana at the time of his coronation is that of the *Mânasa* lake, scented with a thick mass of the pollen (lit. of the contact of the pollen) fallen down from the golden lotuses shaken by the shoulders of swans, and held in by golden jars produced at her desire. मानसादुपनतैः seems to be used in a double sense; (*a*) 'belonging to the *Mânasa* lake,' (*b*) 'produced from the mind *i. e.* produced at the desire of Gaurî.' उपनतैः,

'brought near,' should be distinguished from उत्पन्नै: 'produced.' अग्रेसरीभवतु &c. This verse contains only four of the seven jewels which a universal sovereign, according to the Buddhistic notions, is said to possess; cf. तस्येमानि सप्त रत्नानि भवन्ति । तद्यथा चक्ररत्नं हस्तिरत्नं अश्वरत्नं स्त्रीरत्नं मणिरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नमेव सप्तमम्. L. V. III. आलोक्यताममी...विद्याधरपतयः. As the reading stands here, नमन्ति occurring after प्रणमन्ति makes a repetition. If the words including प्रणमन्ति be regarded as forming a separate sentence, as is done by B_3, अमी, which otherwise goes with विद्याधरपतयः, will be left without a noun to qualify.

143 हृष्टशिखण्डिताण्डवकृतः, adjective of भम्बुदाः, refers to the fact that peacocks begin to dance through delight on the sight of the clouds in the sky. Cf. आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापैः &c. Mk. V. काले, 'at the proper season.' Cf पर्जन्यः कालवर्षी &c. Mk. X; काले सन्ततवर्षिणो जलमुचः सन्तु &c. Mâl. X; and ते कालवर्षा वार्वाहाः सन्तु &c. Mv. VII. प्रतिरूढसंततहरिच्छस्योत्तरीयाम्. The green corn growing upon the earth is here regarded to be its upper garment; cf. हरिततृणशस्याङ्कुरवती. Mk. V; भवतु वसुमती सर्वसंपन्नशस्या; *ibid.* X. राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति संपन्नशस्यम्; Mv. VII; and उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टाम्; R. IV. मोदन्ताम्... प्रजाः. Almost the same line occurs at the end of the भरतवाक्य of the Mâlatîmâdhava, where it runs thus:—मोदन्तां घनबन्धुबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः.

APPENDIX.

Prof. Cowell, laying great stress upon the circumstance that the benedictory verses of the Nâgânanda celebrate the deeds of Buddha, concludes that the play must have been written by a Buddhistic author. In addition to other arguments cited in the introduction to refute the above theory it may be remarked here that the first of the two fragments, noticed under C_4 in our Critical Notice, contains a benedictory verse, which invokes the protection of Pârvatî, the twelve-eyed Kartikeya, and the three-eyed Siva, son-in-law of the Himâlaya ; and it is conclusively proved that the second fragment also must have read the additional verse. On the authority of these two manuscripts which contain a verse asking protection from Hindu deities it may be seen that Prof. Cowell's conjecture is not quite correct.

A LIST OF ABBREVIATIONS USED IN THE INTRODUCTION AND NOTES.

Bh. ..... Bhartṛihari's S'atakas (N. denoting Nîti and V. Vâiragya).
Bv. ..... Bhâminîvilâsa.
D. R. ... Das'arûpa.
Hch. ... Harshacharita.
K. ...... Kâdambarî.
K. P. ... Kâvyaprakâs'a.
Ks. ..... Kathâsaritsâgara
Ku. ... Kumârasambhava.
L. V.... Lalita-Vistara.
M. ...... Mâlavikâgnimitra.
Mâl. ... Mâlatîmâdhava.
Mb. ... Mahâbhârata.
Me. ...., Meghadûta.
Mk. ... Mṛichchhakatika.
Ms. ... Manusmṛiti.
Mu. ... Mudrârâkshasa.
Mv. ... Mahâvîracharita.
P. ...... Priyadars'ikâ.
R. ...... Ratnâvalî.
R. V. ... Raghuvams'a.
S. ...... S'âkuntala.
Sar. K. Saraswatîkanthâbharana.
S. D. ... Sâhityadarpana.
Sk. ... Siddhântakaumudî.
Tv. ..... Târânâtha's Vâchaspatya.
U. ...... Uttararâmacharita.
V. ...... Vikramorwashî.
Vb. ..... Viddhas'âlabhanjikâ.
Ve. ... Venîsamhâra.

CORRECTIONS IN THE TEXT

N. B.—Figures with asterisks denote lines of the various readings.

Page.	Line.	Correct.
1	14	सूत्रधारः
2	3	°ह्लादिनो
,,	11	मंद्राग्यो°
,,	4*	°ह्लादिनः
4	4	°णिव्वन्धादो
,,	17	इदमीदृशम्
5	8	°सम-
,,	12	स्वशरीरतः
,,	4*	समाधिअंपि
,,	,,	समासण्णट्ठिदे
6	8	णिज्झरु°
7	5	न मे
,,	11*	Add B_1 B_2 before अणुविग्ग°
,,	18*	°कमण्डलुरजः
8	2	°कर्णनया शुकेन
,,	20	°दत्तैककर्णाः सुख°
9	3	निह्लादिन्या
,,	14	कदाचिद्दृष्ट°
,,	4*	निह्लादिन्यां
10	3	°वाञ्छितं
12	6 & 6*	अकिदाह्लादाए
,,	16	अकृदाह्लादाया
13	9*	उपसृत्य
14	7	संभ्रमधारिणि
,,	12	अण्णदो
,,	19	शक्नोम्येतस्य
15	5	°जणस-
,,	15	°गतोऽतिथि°
,,	17	अनुरज्यत
,,	18	ब्राह्मणः
,,	22	उपविश्य
16	7	क्वापि वर्तमानं
,,	8	मध्यंदिन°
,,	9*&10*	Read C for A
17	9	मध्यंदिन
18	6	ऊर्ध्व° & अये अयं
,,	10 & 11	सीकरैर्ग्लाय°
,,	5*	अये अयं
19	20	त्वरितयागम्यते
,,	23	तद्गच्छ
21	8	इदो एहि
,,	19	अहो अस्याः
22	1	णिज्जिदोसि
23	9*	पिअसहि
24	4	सअणो
25	11	आवृत्यैव
26	1	तया मुने°
,,	10	कुसुमे°
27	21	भर्टदारिके
28	8	सुणीअदि
,,	17	शिलाया°
,,	4*	विसुमरिदं
30	18	सोऽन्य°
32	8&10*	भोः
,,	17*	B_2 for B
33	13	प्रवृत्तम-
,,	15	मूर्च्छा
,,	16	भट्टिदारिआ
34	4	गुरुरभ्य°
36	12	°व्यवसाय°
,,	17	मुञ्चाम°
38	9*	Add नायकं प्रति after °हस्तं ।
39	8	आ
40	3*	°मणिरणन्
43	19	रक्तांशुक°
45	1	आणत्ता च
46	2*	हस्ते
47	19	पातयिष्यामि

Page.	Line.	Correct.	Page.	Line.	Correct.
48	16*	णोमालिए	,,	19*	reads
49	2*	repeats	74	6	चञ्चचञ्चम°
,,	10*	°हरसं	75	17*	adds
50	5	पिणद्धाइं	77	10*	दण्डचण्ड
51	14	दिष्टयातिक्रान्तो	79	10*	विलोक्य
,,	,,	°मृत्युः	80	8	स्नुषेयं
,,	6*	°च्या	81	1*	भविस्सदि
,,	8*	त्रि	,,	11*	हृदयेन
52	6	मलयवर्ती	82	20	तन्नच्छ
,,	9	यस्सुबहू°	,,	10*	सुनन्देन
,,	,,	नक्तंदिनानि	83	16*	°पतित°
,,	10	पश्यामि	86	4	मयेमा°
57	6*	ढिढ्ढेण.	87	4	विघटयति
,,	8*	परान्नहदस्सं	,,	10	अज्जउत्त-
59	13*	राजयस्य	89	8	दृष्टपूर्वम्
60	1	ईदृशो°	,,	14	धैर्यवृत्त्या
,,	2	°मुपकारी	91	12	भोः
,,	9*	°व्यतिक्रम्	93	14	,,
62	12	ऊर्ध्व° & त्वर्यताम्	,,	1*	अविरलनिबडन्त°
64	6*	°मेकैकम°	,,	13*	सब सबैः
65	7	°गमनं	,,	16*	पक्षिराज
66	19	°सूर्य°	98	11	°रुजः
68	17	°रोह & येन	,,	20	नूनमास्ते
73	17*	adds	103	4	संवृत्ता

CORRECTIONS IN THE NOTES.

1	16	S'uddhodana	19	16 & 27	शकर
3	8	Bauddha	24	23	कुलम् ।
7	3	एक एव	27	27	मञ्झण्ण
9	1	Jîmûtavâhana	28	25	लताघरे
10	4	आर्यपुत्रेति	32	15	*Alankâra*
,,	7	old age	35	13	meaning
12	4	बुद्धघुत्साह°	,,	31	Vb. for Vid.
14	22	अभ्यार्थ्यं	40	13	सममनुरणन्
15	25	स्वशरीरतः	52	21	उपलक्षि-
16	26	*Alankâra*	58	2	तृक्षस्य & पुमान्
18	14	संजात	72	14	describe

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK 3794 H3N3 1893

Harsavardhana
Nāgānanda

[redacted]